

Романа **Теник-Березовського**

СУМЕРК

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ (1430—1433).

НАПИСАВ

ЮЛІАН ОПІЛЬСЬКИЙ.

У ЛЬВОВІ, 1921.

З ДРУКАРНІ СТАВРОПИГІЙСЬКОГО ІНСТИТУТУ
ПІД УПРАВОЮ Ю. СПДОРАКА.

Сумерк.

I.

На світі стояла понура, пізня осінь. Важкі, олов'яні хмари нависли над землею, а сіра, мало прозора мрака сповивала ліс у вогкість та холод і до кости проймала усе живуче передчуттям близької зими. Ні вітру, ні морозу, ні світла, ні тепла, тільки холод!

Думавби хто, що весь світ опинився під луком водопаду, який вправді не обіллє мандрівника струєю, та проте ні сухої ниточки на ньому не оставить. Змоклі, захриплі ворони гурмою обсіли безлисте гілля дубів та від часу до часу обзивалися поодинокі або й хором, особливо, коли з поміж вялого листя показувалися довгі слухи зайця. Годі було їм його дістати, бо тут серед густих корчів байбарису та буйного орішника не було місця до лету; тому тільки кряканням зраджували ворони своє негодовання. Хвилями зпоміж дерев висувався і вовк, обліплений реп'яхами та змочений водою. Се пришелець із далеких степів, який ішов зимувати у захистні ліси. При переході через прогалину розглядався степовик своїми лютими очима бистро довкола за добочею та за можливим ворогом. А зза високого муравлища слідили усі рухи Неситого дві чорні точки: очі лисиці.

Ні одної квітки не слідно було поміж опавшою листвою, ні одна крашена головка не виглядала зм'якшених стебел посірілої трави, а й ні одна пташка не показувалася у тиллі. Одні грілися у гніздочку, другі летіли на неприсипані ще снігом, розмоклі та розкислі поля, прочі мчалися у малі, у безмежі лісів погублені села. Навіть вивірки не виправляли своїх звичайних герців по совзкій корі дерев. Ще з ранку, виставивши чорненькі носики з темного та теплого дупла, зміркували вони, що нічого їм сьогодні вибиратися на прохід — і знов поринали у темному отворі, який по хвилі затикався добре висохлим снігом...

Було глухе і понуро і здавалося, наче зі світа счезло щось, що було його змістом, щось, без чого увесь світ розпливається у сірій мраці, мов грудка соли у вогкій коморі та вертає знов у хаос, з якого колись покликав його

до життя Бог. — Та сим разом буде се мертвий хаос і навіть Божа сила не викреше з нього іскри прогвущого життя...

А прецінь!... Якраз поуз дерев, на яких сиділи ворони, проходила дорога, або щось, що треба було так назвати, хоч воно собою нагадувало радше широкий загін чорної, розмоклої оранини. По сій дорозі нога за ногою волілася валка мандрівників. Попереду бігли дві величезні собаки-вовчурі, бисто розглядаючися кривавими очима на всі боки. При виді собак ворони позривалися з дерев та закрутилися понад землею зловіщим виром і собаки залаляли, а заяць та лисиця шугнули у сю мить поміж молодняк.

За собаками чотири певеличкі, але тугі коні тягли брику, навантажену мішками та скринями, зпоміж яких торчало кілька спис та бардишів. Їх повпихано поміж мішки у сіно, а їх вістря серед вогкості утратили блиск. За возом їхав верхом на здоровому коні може сімнацятьлітній хлопець у футряному кобеняку, з луком і сагайдаком при сидлі та важкою шаблюкою при боці. Його чорні, лискучі очі бігали раз у раз довкола, наче виглядаючи небезпеку, або ціль подорожі. За ним у долом повирізуваному каптані зеленої краски, з шапочкою на тімени їхав другий молодець, може ровесник першого, синьоокий з білявим волоссям, яке просвічувало по скрутам червоного. Тим яснішою була біла мов алябастер краска лиця, яке під впливом осінньої стужі злегка порожевіло, наче платочки рожі. З усеї постати так і біла сила і свіжість молодого здоровля і краси. Коби не децо за великі очі, можнаб було взяти його за взір мужеської краси. Та поруч нього їхав ще другий їздець, якому могло бути до двадцять літ. Стать уся згорблена сиділа на коні, мов чорт у болоті, або мов Татарин, що понад Вореклою стежить за їздцями князів Глинських. Маленькі, чорні, наче вуглики лискучі очі, світилися з під широких, чорних брів. Скорі, поривисті рухи нагадували мимохіть одного з сих кобольдів, про яких розказували так багачько німецькі скорморохи у Марієнбурзі.

Западаючи по осі у грузькому болоті, нога за ногою їхав віз, а подорожні видко вибалакали усе дорогою, бо мовчанка панувала між ними. Аж ось доїхали до роздоріжжя, від якого відділювалася у ліво ледви слідна доріжка.

— Ось туди, у бік! — крикнув малий, чорний парубок. На сі слова видобувся з сіна, яким вистелено віз, погонич, а радше тільки його голова, величезна, кудлата, наче страхопуд на воробці з великим червоним лицем та

маленькими, каправими очима.

Коні звернули у бік, та воно тільки здавалося, що на бічній доріжці нема грязюки. Як тільки брика виїхала з розмішеного колесами шляху, сейчас запали коні до півколін у розмоклу глину, а віз підхавши кілька кроків, застряг недвижно у бакаїнах.

— А що там знову? — спитав з коня молодий їздець.

— Ось знову проклятуший віз застряг у грязюці! — відповів чорнявий парубок. — Але проте слава Богу і за се!

Великі очі білявого ще більше розплющилися.

— Слава Богу? — спитав — та за що?

— А ось хочби тому, що старий Коструба рушить раз свою невмивану харю з брики, а то ще готов прирости, як сі глиняні Татари від гончарів, що задом свистуть.

Старий Коструба не був що правда старий, — йому могло бути до трицять літ, але його не сказало повільні рухи, личили радше утомленому старцеві. Він поволі викрабався з сіна та випрямився у весь ріст і усякий, хтоб його не знав, здригнувся б на вид сього великана, з грубозними мов пні ногами та плечима, на яких навіть крізь вовняний сердак видніли грубі вузли мязів, наче коріння при дубовому відземкові. Виліз із сіна, протягнувся, аж затріщали могутні в'язи, відтак почухрався по густій, повній сіна та соломи чуприні і плюнув у болото.

— Бери коні, Грицьку! — сказав — а ти, Скобенку — ту звернувся до білявого красавця — іди держатися собачого хвоста, він тебе й витягне.

— Чому ж саме собачого хвоста? — спитав цікаво молодий боярин.

— Бо до кінського йому засі! — відповів із поклоном Коструба. — Кінський хвіст, се боярське діло, а собачий...

— Не забудь, смерде, що я київський міщанин! — засміявся красавець.

— Іменно міщанське діло собачий хвіст, бо на всі боки майдається за наживою.

— Ха, ха, ха! — зареготався Грицько. — А яке ж діло присудити нам, хлопам?

— Ба, мп, боярине, се наче дубова колода, на якій рубають дрова...

— Що колода, то колода! — вмшався Скобенко — кинеш в болото, то там вона й зігнє.

У маленьких очах Коструби заблимав жовтавий огник.

— Ні, не зігнє! — сказав — не зігнє! Вона щонайбільше скамяніє. На ній рубати муть дрова, її забере вода, її вбудують у стіну, та на ній неслідно нічого. Вона не зміниться у ніщо, хіба у камінь. Не то, що собачий хвіст...

Те кажучи, вліз Коструба у грязюку, плюнув у жменю

і гукнув на Грицька.

— Гетьта! — крикнув Грицько, посміхуючися, а рівночасно Коструба вхопив за задні колеса і... одним махом видобув важенну брику з ями.

— Ну! не поскупив тобі Бог сили! — аж ахнув Скобенко.

— Звісно, колода! — проворчав Коструба і знову счез у сіні воза.

Подорожні поїхали далі. Година за годиною минули, але подорожні не ставали на попас. По якомусь часі коні охляли видко до решти.

— Здається, не доїдемо нині! — замітив молодець на коні — прийдеться ночувати у лісі.

— Щож робити, боярине, не вперве нам! Божа воля ще пуце боярської! — відповів Грицько. — Нічого нам і спшитись. Тут на київському Поліссі ні Татар, ні опришків нема, а до Ляхів далеко.

— До Ляхів? — То Ляхи такий поганий народ? — спитав цікаво молодий боярин.

— Щеби ні! ось я з Перемишля, знаю їх гаразд. Вони там розсілися, наче у себе дома, то ми їх уже знаємо.

— Мій покійний батько бував на Поділлі та розказував і мені нераз про Ляхів, але казав, що то усе бояри і то куди бутніщі наших.

Грицько засміявся зтиха.

— Ба сі, що їх показували покійному бояринові у Тернополі, або Камянці, були певно великі пани, але се тільки золота бляха на порохнявому щиті. Удар топором, золото розлетиться, а порохно повилазить. Від коли стали Ляхи папами у Галицькій землі, годі ніччю показатися на саїтній дорозі. То вельми нахабні та фальшиві люди!

Молодяк слухав слів свого пахолка, але видко не привязував до них ваги, бо се були слова про невидану та незнану річ. Тому кивнув тільки головою.

— Поїдемо до дядька Михайла на Волинь, то він нам покаже Ляхів, — відповів — покаже і таких, яких показували батькові і яких бачив ти. Хоч що правда, що вони нам?

— Думаєш, боярине, що нічо? Даїт Боже, але міні видиться, що ні! У нас...

— Щож ви холопи знаєте про Ляхів та бояр? — засміявся хлопець. — Я боярин, а небогато про се чував, щож доперва ви, смерди!

Грицько усміхнувся.

— У сьому то й біда, що мало хто знає, що смерди думають-гадають, — докинув півголосом і замовк.

Між тим віз виїхав на невеличку прогалину, серед якої ріс височенний, простий мов стріла ясень. Темно-

зелена збита мурава укривала землю, а довкола, скупана у золотавих відтінках поживклого листя, стояла стіною діброва.

— Оттут — сказав голосно хлопець — спочинемо тай переочуємо.

Іздіі станули, віз підїхав до ясеня, Коструба повипрягав коні, повитирав їх сухим листям та покрив їх хребти вовняними підсідельниками. Відтак привязав їм до дишла баламути з вівсом, а сам пошкандибав у ліс. Міжтим Скобенко видобув із брики великий татарський войлок та розтягнув його над землею, між возом а деревом, наче шатро. Кількома паками та бочками, які поздїймав із воза, обставив шатро з трьох сторін, а ковром вистелив долівку. Де не взявся Грицько з двома міхами сухого листя, які й умістив під шатром, а відтак почав добувати з мішків та скринок подорожній припас. Вкоротці показався і Коструба з величезною сухою гилякою, яка сама собою сталаби за добре дерево.

— Ось і гаразд! — засміявся Грицько — за годину то й пообїдаємо!

— Радше повечеряємо! — відповів Скобенко — бачиш, сутеніє!

І справді зі сходу звільна виповзала на небо сіра темрява осінного вечера, а бліде сонце меркло на заході, невидимо, незначно. Білі опари ослаблювали і чорність пїтьми і ясність сонця; ні краски, ні блеску, ні тепла не слідно було в окруженні.

Коли ось затріщало щось у гушавнику, а десь із далека почувся якийсь слабкий гомін, ні то крик, ні то виття вовків. Коструба здержався, Грицько надставив уха, а коні попідїмали голови від поживи та пильно наслухували, форкаючи неспокоїно. Молодий боярчук пізнав одначе сі гомони, бо вхопивши стрілу, наложив її на тятиву лука.

— Се лови, правда? — спитав.

— Так, чути собак і утечу звірини. Не знать тільки, що се може бути, олень, серна, кабан, а може й медвїдь?

І Грицько вхопив коротку рогатину та пообтирав полюю острє мов жало, від вогкості спїтніле вістря. В сіій хвилі з гушавини вибіг з відкиненою взад головою та рогами, положеними здовж хребта, величавий олень. Він видко бачив мандрівників, та не думав, щоби вони були небезпечніші від собак. Тому гадав було лискавкою пробїгти поуз них, коли в тім заспївала тятива і з острим свистом вилетїла пїрната стріла зза ясеня. Олень піднявся на задні ноги, наче бажав перескочити якусь високу, високу перешкоду — і нагло звалився на мураву з жалібним стоном.

— Славно, боярине! Не пішла в ліс наука! — хвалив

Грицько. — Сейчас пізнати, що свогого батька дигина. А добре й се, що вечеру мати мемо хоч куди!

Гордо глядів хлопець на убитого оленя.

— Іди, Кострубо, привеси сюди зайчика та витягни стрілу! — сказав. — Се київська, то шкода!

Коструба пішов жвавіще чим коли небудь по оленя, як ось із ліса вибігло кілька гончих собак. Вони миттю обскочили оленя та парубка, їжачи шерсть із грізним ворчанням. І вони певно булиб не завагалися напасти на нового ворота, якби не два величезні британи боярина.

У них що правда ловецього нюху було мало, але зате тим більше сили. Вони з грубим лаєм кинулися на стрічу гончим та прибрали супроти них так непримириме становище, що сі завагалися, а за сей час на поляну виїхало трьох їздців.

Один із них звуком рога відкликав гончих, а Грицько свиснув на британив. Коструба, користаючи з сього, вхопив оленя і справді наче зайця притягнув до воза. Відтак ухопивши сокиру, став рубати гиляку на кусні, не звертаючи зовсім уваги на окруження. Гиляка була суха, хоч і здорова, а думавбись се хиба саме порохно. Тріски, поліна, кора літали довкола, наче крильця хруща, якого зловив голодний воробець. Скорше, чим хто зумівби відмовити два отчеші, величезна купа дров лежала при возі, а Коструба спершися на сокиру, приглядався дії, яка розгиривалася під ясенем. Він був очевидячки готов із таким самим холодним завзяттям розперіцити сих людей, коніт і собак, як торощив сухі дрова.

М'яким їздці підїхали близьче, а на чолі появился старший уже, сивий муж у високих ловецьких чоботах та лисячій шапці з оксамітним верхом. Довгий, темний, футром підбитий плащ ослонював усю стать. На перший погляд моглоб здаватися, що се який князь, або вельможа.

— А що там за люди? — спитав сильним голосом.

Молодий боярчук виїшов зза дерева з луком в руці.

— Чужинці! — відповів.

— А то не знаєте, що у чужому лісі не вільно бити звірини, на яку полює другий?

— Чия вона тепер, кождий бачить. Чия вона булаб, якби не я, Бог знає! Стріла не людина, а охота не вчинок.

— Горда з тебе штука, сину, та уважай, щоб не пожалів! — гукнув їздець і підїхав близьче.

У його голосі звучав не то гнів, не то посміх. Але молодий боярин почервонів, мов грань.

— Грицьку, Скобенку, беріть списи! — шепнув, а голосно крикнув:

— Мині стріли не жалко, та декому може жалко стане, як вона полетить.

Їздець не боявся одначе погрози, бо підїхав зовсім близько.

— Ну гаразд! — сказав. — Коли ти конче битися хочеш та старших від себе не боїшся, то ти не злякаєшся сказати й свого імени. Хто ти? Бо я дідич сеї землі і маю право про се питати усякого проїзжого.

Молодець завагався, але поглянувши ще раз на сиву бороду їздця, підняв гордо голову і сказав:

— Я Андрій Василевич Юрша у дорозі до його милости князя Івана Носа з Руди.

Не знать чому оба товариші старця позакривали губи руками, немов здержували сміх. Дрогнуло й лице старого.

— Га, коли так, то не маєш тут що робити, хлопче, — сказав поважно. — Вертай назад!

— Ого! не скоро знайдеться такий, хтоби Юршу спинив у дорозі — відповів гордо хлопець. Я не з тих, що носять панцир із заду. Чому ж то мині вертатися?

Старий усміхався міжтим дальше, так що се тільки драгувало хлопця ще дужче. Оба слуги старого аж дупилися від сміху.

— Коли ти приїхав по се, щоби Носові розторопити ніс, то вчини се скоро і вертайся, а як ні, то я і так прийму добру волю за вчинок. Ніс бачиш се такий дідич, що часами і поза Руду витикає носа і не любить, як хто йому з перед носа спряче оленя.

Андрій остовпів. З усіх слів старого зміркував тільки те, що Іван Ніс ось перед ним, та що він саме його привітав так невмісно дуком і київською стрілою. Кинув лук і побіг до старого. Його горда поведінка змінилася у збентеження ученика, якого найде вчитель місто над псалтирою, над сильцем, або вудкою.

— Вибачте, ваша милость — бубонів. — Який біс і знав, що то ви? Не прогнівіть на мене, але у мене ще стріла бистріща від розуму.

Але старий не рухався.

— Гм! — відповів. — Звісно, що київська стріла дотепніща буває від неодного боярина, а принайменче більше потрібна у світі, але і найгірший отрок повинен шанувати сивий волос...

Хлопець почервонів і похилився старцеві до колін.

— Простіть, князю, сироті! — пробубонів.

В сій хвилі счезла усмішка з лиця князя Івана. Він захопив хлопця за руку і потряс ним.

— Сироті, кажеш, якій сироті? То Василь...

— Батько помер на Св. Покрову!

Старий сплеснув у долоні і покивав сивою головою.

— Господи! — зітхнув. — Помяни душу раба твого! — старий перехрестився — бідний ти, дитинко! — Ту старий вхопив хлопця у могутні рамена, обійняв і поцілував в чоло.

— Тепер розумію, чому їдеш до мене. Спасибі тобі, що саме мене вибрав. Видко давня дружба живе й поза гріб.

— Батько самі казали... — лебедів крізь плач хлопець. Боярин усміхнувся і погладив темну його голову.

— Гарний з тебе хлопець, Андрійку — зажартував — тільки плакати Юрша не повинен ніколи.

— Се за татом... — оправдувався хлопець, обтираючи сльози.

— Все одно! Молися, говій, пімстися, як хто другий винен його смерті, але не плач! Плач се бабська річ!

Очі хлопця засвітилися дивним вогнем.

— О я знаю, що Юрша бабою не повинен бути і не буде, та часами... і плакати хочеться і душа гнеться і не знать чого держатися та за ким їти.

— Ніколи, казав ти, не вертається Юрша з дороги!

— Я й тепер не вернуся, тільки почваляю з вами у Руду!

— О так то люблю. Але зятя собі, що ніколи, чуєш? ніколи не вільно нашому чоловікові розкиснути, або гнутися та кривити душею. Тому треба у життю вибрати собі напрям і ціль і йти до неї, не оглядаючися на боки, ні на зади. Упадеш, чи побідеш, добудеш чи ні, все одно! І мученики були героями. Але не вагайся кинути і найблизчого, якщо скривить душею. Вір мені, хлопче, бо мій голос є голосом твого батька зза могили і він кличе до тебе разураз: Держися шляху, на якому біліють кости твоїх батьків, бо сей шлях буде шляхом твого народу!

З лискучими очима слухав хлопець слів князя. Він поцілував його руку, а відтак оба пішли під шатро. Іздіє князя поприпинали пси оддалік на ремнях, а Коструба вчинив те саме з британами Андрія.

Боярин сів на мішку з листям, а Андрій брався видавати прикази до дальшої дороги. Та боярин спинив його.

— Що везеш у сих мішках? — спитав.

— Одіж, зброю, харчі, дещо домашньої утварі і гроші. Триста кіп.

— Коли так, то мусимо їхати усі разом, а до Руди ще шмат дороги, Верхом булиб ми ще на ніч, але з возом хиба на завтра в полудне. Переночуємо разом, якщо поділишся з нами оленою.

— Ах, батечку! — засміявся хлопець.

— Воно й краще тобі буде сидіти якийсь час у мене, коли перший приймеш мене своїм хлібом! — жартував старий.

Швидко запалав огонь і наповнив вутро шатра лютим теплом. Грицько приставив до вогню казан із кашпою ба бравина печи мясо, а міжтим поставив на коврі перед боярином боклажку з медом, дві срібні чарки та вудженину.

— Го! го! у тебе пир, як бачу! — жартував старий.

— Грицько вельми дбає про свого панича — відповів хлопець. — Так бач називають в Галичині боярчуків.

— То він із Галичини?

— Так, із Перемишля!

Старий повурив голову й задумався, замовк і Андрійко і серед мовчанки почали їсти. Вкоротці подали кашу й оленину і тоді Грицько налив чарку медом. Андрійко, як господар узяв її і поклонився в пояс гостеві.

— За здоровля твоє, достойний князю, за щастя твоє і твоїх! — сказав і випив по звичаю.

— Пий здоров, хлопче, — усміхнувся старий, радий, що молодець знає давній звичай та вміє не тільки поставитися усякому, наче когут до бійки, але й пошанувати гостя.

— Гість у дім, Бог із ним! — відповів Андрій і налив чарку гостеві. Князь випив і похвалив, випив в друге і третє та раз у раз глядів із під ока на хлопця.

— Ти чому не пеш? — спитав вкінці.

— Я ще не пю меду, ні вина, хіба тільки що доконче треба. Яж тепер сам господар і мушу деколи місто батька частувати гостий. Але я не люблю сього, бо кожда чарка нагадує мені сього, хто повинен був її випити...

Ту хлопець замнявся і пригриз уста. Старий погладив його по голові.

— Ти добра дитина, Андрійку — сказав. — А тепер я пити му за тебе і за себе, а ти розкажи мені про батькову смерть. Царство йому небесне!

Андрій посумнів та похнюпився.

— Не багацько розкажу вам, вапа милость — відповів — бо й сам не багато знаю. Одної днини у липні десь по святім Івані, ноїхав батько на якийсь копний суд, на якому мали бути й князі Глинські, Семен і Кирило. От там, як казав Грицько, прийшло до суперечки поміж ними і князі мусіли покинути вічевий майдан, бо люди їх прогнали. Вечером привезли батька зі стрілою у груди. Грицько і Коструба принесли його у постіль та післали за попом. Коструба винав стрілу, приложив якесь зілля, бо він знаючий, але сейчас казав, що більше тижня батько не проживе. Прийшов піп зі святими Дарами, а відтак батько заснули. На другий день батько покликали Грицька і мене

та розказали мені, що його напали татарські грабіжники, щоби я не глядів мести на своїх і не слухав доносів служби. Тому я й не випитував Грицька про сих Татар, хочай у них не вірю. Але може коли підросту, дізнаюся хто вони, а тоді...

Очі хлопця заблестіли недобрим огнем. Він прикусив губи і стиснув п'ястуки. Іван Ніс кивав головою.

— Коли підростеш, слухатимеш батька так само, як слухаєш тепер, — сказав поважно, — не час тепер на такі порухунки. А чи батько нічого більше тобі не говорив?

— О, говорив мені багато, багато про наш рід, що з діда прадіда славився хоробрістю та й надаліше повинен видавати лицарських борців за правду і віру, за покривджених та пригнетених. Упоминав мене, щоби я ішов завсіди його слідами, а не давав себе брати на підмову, ні на багаті дарунки; а якщо бажаю дізнатися, якими шляхами йти мені крізь життя, то щоби я їхав у Руду до князя Івана і туди завіз усі гроші та все майно.

Вкінці останньої днини прийшло до нього кілька кметів із Кострубою і вони довго радилися, а коли відходили, чогось дуже довго приглядалися міні, а один із них сказав: „Старий каже правду“. Вони поклонилися мені і пішли собі, а тої самої днини батько помер. Ось і усе, що я знаю. Може бути, що Грицько та Коструба знають більше...

Старий попив меду і довго глядів недвижно у догоряючий огонь. Вкінці потер чоло рукою і поклав її відтак на голові хлопця.

— Ти певно, сину, дивувався, що я тобі таки при попитанні втяв проповідь, правда?

— О ні, батько якраз те самі міні нераз говорили.

— Саме тому говорив і я до тебе так, а не інакше, щоби ти пізнав і повірив, що між батьком а мною був уклад: виховати спільно наші діти, якщо один із нас помре. Мої сини уже дорослі, один при дворі князя Жигимонта Кейстутовича, другий при великому князі Витовті. Твій брат згинув у заговорі Свитригайла в боротьбі з угорськими опришками, що напали були на тікаючого князя. Марна смерть, що правда! Все таки на князя Свитригайла покладають усі Русини ще й нині найбільші надії. У мене остала тільки чотирнадцятьлітня донечка Мартуся, пізнаєш її в Руді. Твій покійний батько віддав міні тебе, а я вишлю тебе до твого дядька Михайла у Луцьк. Там чинити меш усе, що він прикаже, бо він був також у нашому союзі. Чому воно так, а не інакше, дізнаєшся, або від нього, як він пізнає, що тобі можна уже те сказати, або від мене, як доростеш. А якщо Михайло Юрша згине, а я умру, то усе потрібне скажуть тобі життя і мої два сини. Бо вони і ти,

маєте бути наслідниками нашого заповіту.

Хлопець слухав, рознявши рот, але не розумів гаразд слів Носа. Поняв тільки те, що батьки задумали щось велике, нечуване і що йому також прийдеться у сьому взяти участь. І серце так і стрепенулося у молодих грудях.

II.

По стежкам величезного саду в Руді походжало два дні опісля двоє молодят: Андрійко та невеличка ростом, кругла та румяна, мов путивочка, а чорнява мов ахат чотиринацятьлітня дівчинка. Андрійко був одитий у короткий, витятий кубрак без рукавів, облямований кунім футерцем. З під синього кубрачка добувалися широкі у гори, а вузькі в долині рукави з малинового шовку, нашивані золотими галунами на випустках та розрізах. Такої самої краски були і короткі, обтислі суконні штани, впущені в високі, жовті чоботи-сап'янці з довгими посиками та високими закаблуками. Куня шапочка на голові та багатий, кораллями висаджуваний ніж у піхві, що виглядав із під кубрака, доповнювали строю. Хоть і крій його не був ні руський, ні західний, хоть і не було на ньому ярих красок, у яких любувалося століття, все таки його поява робила на товаришку чимале вражіння. Вона раз у раз гляділа то на стрій Андрійка, то на короткий козушок та звичайненьку собі суконочку, у яку оділа її няня і сумно кивала головою, а обстрижене, чорне мов крило галки волосся, опадало аж на її темні, великі очі.

Ранок вибрався, як на те, гарний, погідний. Золоте листя грубою верствою укривало землю, а на нього з пустого гилля спадали хвилинами краплини води, наче грайливий жемчуг. Здавалося, перед відходом на далекий південь бажає любе, тепле сонічко ще раз оглянути сю сумну землю тиний та холоду і усміхнутися на працання. У його луча була й веселість і сум, сеї важкий розпучливий сум поліської осені, що поволі, у мраку завившись, ступає по ледяно холодних драговинах-болотах, по розмоклих греблях, по лінивих водах, щоби вкінці втонути-счезнути у чорному, сосновому лісі.

— Чому ж ти нині так замовкла, Мартусю? — питав Андрійко. — Вчора увесь день базікала, тріпалася, підскакувала, мов горобець на мотузку, а тепер, наче проковтувала отця еромонаха Івана.

— Бо вчора ти був якийсь такий... світій, як дядько Микола, або батько, в звичайній шапці та каптані, у якому ходять і у нас... а нині ти чомусь не той став... і кубрак і рукави і шапочка... зовсім такий, як розказує няня...

Мартуся замнялася і замовкла. Андрійко засміявся, нахилився до дівчини і обняв її рукою.

— Розкажи мені, Мартусю, про того дядька Миколу та про те, що розкажує няня.

— То ти не знаєш дядька Миколи? Він тут недалеко у Рудниках коло Чернобиля.

— Ба, Чернобиль не близько!

— Все таки він вельми часто сюди заїздить, бо се друг Танаса і Олекси.

— А про що таке розкажує тобі няня, що ти аж бо-чипся на мене?

Дівчатко підняло великі, чорні очі і глибокий їх погляд стрітив зір хлопця.

— Вона розкажує... про Івана... про царевича! — сказало по хвилі вагання.

— Не вжеж я подібний до нього і чому?

— Чому, не знаю, але ти зовсім до нього подібний. Мені нераз снівся й Іван і Змій Горинич і сестра Івана і його суджена царівна і завжди царевич був якраз такий як ти. Може то і ти? У казці, каже няня, буває і правда...

Андрійко засміявся.

— Не смійся, Андрійку! — крикнула дівчина з серцем, — не смійся у білий день із казок, бо се гріх. Няня каже, що всі казкові страхиття живуть справді і люто карають усякого, хто з них насмівається. Бо казки не на сміх розкажуть старі дівчорі!

— Ну, ну, не гнівайся, Мартусю! От сядь біля мене, отут на сей відземок та розкажи мені про Івана Царевича, але перш усього поцілуй мене так, як учора.

— Мартуся жваво вискочила на відземок, закинула рученята на шию хлопцеві і поцілувала його так, як няня вчила, тобто. так, що аж луна пішла, а наполохана синичка, яка недалеко довбала кору старої яблуні, полетіла прожогом геть.

— Оттак то гаразд! — сказав розбавлений хлопець. — Тепер розкажуй!

Він посадив її на коліна, вона обняла його за шию, притулила личко до його лица і стала розкажувати.

— У тридев'ятому царстві жив собі було цар. У нього були син та дочка. А у сусідньому царстві саме тоді вимерли люди. Каже тоді до царя син Іван-царевич: „Благослови, батечку, їхати у сі пусті землі. Оттам заживу я на славу. Там усього вдоволь, а людей дасть Біг!“ — „Не пушту я тебе туди, сину“ каже цар. На се царевич: — „Не пустиш, то я й так піду!“ — І пішов, а з ним разом і його сестра. Батько не пускав, а Іван таки пішов. Зовсім так, як ти, що навіть могого тата бити брався, правда?

— Бачиш, я твогого тата до вчора і у вічі не видав,

— відповів усміхаючись Андрійко — а як пізнав, то прохав прощення!

— Та так, так, але ти все таки задиірливий та непо-сидючий, як каже батько.

— Ну, хай буде! — розкажуй далі.

— Іван царевич із сестрою їхали не день, не два, аж доїхали до „ізбушки“, що то на курячій ніжці.

— Щож се таке ізбушка?

— Се така хатина! — пояснювала Мартуся — така, що то стоїть на курячій ніжці, а у ній сидить баба Яґа. Так казала няня, а вона багато знає, бо вона аж десь зпід самої Москви, де таки справді сидить великий князь, ніби цар.

— Ага, щож дальше?

— Баба-Яґа питається; „Здоров був царевичу Іване, чи ти від діла літаєш, чи діла питаєш?“ А він на те: „Ось у такому то царстві вимерли усі люди, так я туди і жити вибрався“. Тоді баба-Яґа поглянула на них обоє, уткнула ніс у стелю, а ноги в угол — здоровенна бач собі була — а далі каже: „Краще сам їдь туди, а сестру остав! Вона тобі чимало лиха накоїть!“ Іван царевич тільки свиснув. Що йому були мудрощі баби-Яґи! Він бач був мудрий за неї. Баба-Яґа накормила їх, напоїла, переночувала, а на другий день дала їм собаку та синенький клубочок і каже: „Іди туди, куда покотиться клубочок“. Поїхали за клубочком, а сей завів їх під другу „ізбушку“ на курячій ніжці. Вона не стояла, а знай крутилася як фуркальце, так що увійти годі було. Але Іван-царевич гукнув: „Хатино, хатино, стань так, як мати поставила!“ Ізбушка станула, а царевич увійшов зі сестрою. На полу лежить друга баба-Яґа. Він і її розказав те саме, що першій, а вона на те: „Щож, іди, але тільки сам, без сестри, бо вона тобі багацько лиха накоїть!“ Та царевич і тепер не послухав баби-Яґи. Упертий бач був. Тоді вона йому дала другу собаку і хустину таї каже: „Стрітиш по дорозі велику ріку, то махни тільки хустиною, а на ріці стане міст; а перейдеш ріку, махни другим кінцем хустини, то міст счезне. Тільки гляди, щоб сестра цього не бачила, а то біда буде“. Накормила, напоїла, переночувала баба-Яґа царевича Івана з сестрою, а опісла відпустила їх у дальшу дорогу. Куди клубок котиться, туди вони йдуть. Аж прийшли над велику, велику ріку. Сестра каже: „Братчику, спочиньмо трохи!“ Сіла і не бачила, як Іван царевич махнув хустиною. Де не вродився міст і царевич каже: „Ходім, сестричко! Дав Бог міст, щоби перейти!“ Перейшли, а царевич крадьки махнув другим боком хустини і моста неначе й не було. Оттак прийшли вони у безлюддя

і швидко розжилися у дозвіллі богатирами. Раз, коли царевич поїхав на лови, прилетів до сестри Змії-Горинич. Вдарився об землю і став молодцем, на причуд гарним. Сестра царевича як стій полюбила його, а він кличе її до себе: „Я, каже, вяну з туги за тобою, мині без тебе її жити годі!“ А царівна на те: „Лети до мене через ріку!“ — „Коли бо не можу!“ — „Щож мені робити?“ — „Йди до свого брата. У нього єсть хустина, візьми її та махни одним кінцем, то на ріці стане міст.“ — „Ба, брат не дасть мині“. — „То ти обмани його і кажи, що хочеш тільки випрати“. — Вона так і зробила і Змії перейшов до неї. Вони цілувалися та обіймалися, аж Змії каже: „Якби то нам звести зі світа твого брата?“ — А сестра так дуже любила Змія, що тільки відповіла: „Не знаю, подумай сам!“ От віп і придумав.

— То вона вельми погано вчинила, правда, Мартусю? — питав Андрійко, глядячи кругленьке личко дівчини.

Очі Мартусі засвітилися вогнем.

— Страх погано! Яб її оттак тут на шматки роздерла!

І дівчатко затиснуло п'ястучки і усточка, наче справді збиралося когось побити.

— То тобі шкода Івана-царевича?

— Певно, що шкода! Він гарний, пишній, моторний.

— Ба Змії кращий за людину.

— Нечиста сила завсіди спокушує людей красою. Так каже отець еромонах, але я його не розуміла. Аж коли няня розказала сю казочку, то вже і я знаю, що воно таке. Але слухай, що було далі!

— Слухаю!

— Змії вигадав, щоби царівна удавала недужу і забажала вовчого молока. У лісі певно вовки і зідять царевича. Поклалася царівна у постіль і стогне: „Ах, братчику, занедужала я тяженько, якщо не принесеш мені вовчого молока, то умру. Пішов Іван царевич у ліс, побачив вовчицю, що кормила молоді. Вхопив лук, наложив стрілу і хотів уже пустити її на вовчицю, коли вона стала просити: „Не вбивай мене, царевичу! Не роби діток моїх сиротами! Скажи радше, чого тобі треба.“ — „Молока твого мені треба! — каже царевич. — „А ось надій собі та ще і вовчєня бери у дарунку“. Побачив Змії царевича з вовчєням і налякався. — „Сховай мене! — каже царівні і вмить перекинувся у віник. Приходить царевич, а його собаки прожогом за печ і давай гризти віник так, що аж пруття летить. „Змилуйся, братику, відклич собак, а то й хати не буде чим замести. Іван царевич відкличав собак, а вони знай гарчать і гарчать. Почули бач нечисту силу. На другий день забгла царівна ведмежого молока, а на третій

львиного. Та царевич приніс і того і другого, а до того ще й молодого медведя і льва. Змії Горинич перекидався то у помело, то у кочергу, а царівна кожний раз випросила його від собак. Вкінці каже Змії до царівни: „У тридесятому царстві є млин, що має дванацять воріт, які тільки раз у рік відчиняються. Туди пішли брата за мукою!“ Вона так і зробила. Довго ішов Іван царевич, але що був собі завзятушний і відважний, то і найшов млин. Ледви одначе набрав муки та вийшов, коли двері замкнулися, а за ними остали усі собаки і звірі. Заплакав царевич. „Видко смерть моя недалеко!“ — сказав і вернувся домів. А тут йому на зустріч Змії Горинич. — „Довго ждав я на тебе, царевичу, та ось і дібрався, а тепер тебе зім!“ — „Пожди“, — каже на те царевич — „я з дороги, спітнів, не вмивався. Ось дай мені ще викупатись, а ошлія то мене і їж!“ Змії згодився і царевич пішов рубати дрова на баню. Рубає дрова, а тут прилітає чорний ворон і криче: „Кра, кра, рубай, царевичу Іване, дрова поволі, бач твої гончі уже четверо дверей перегризли!“ Так то він рубав дрова, а що нарубає, то покидає у воду. Заки купіль загрілася, прибігли гончі, вовк, ведмідь та лев і розірвали Змія на шматки. Царевич посадив тоді невірну сестру на камяний стовп та поклав з одної сторони скирту сіна, з другої цебер і каже: „Зїж те сіно, та наплач повен цебер сліз, тоді прощу тобі!“ І він поїхав далі, глядіти свого добра-щастя у другі землі-краї. Як хочеш, розкажу тобі ще й про се, як Іван-царевич убив дванацятьгодового Змія, добув золотоволосу царівну та простив сестрі, але ось невдовзі покличуть на обід...

Андрійко задумався. Його ліва рука перебирала темні кучері на головці дівчини, а вона гляділа на нього, як тільки уміють глядіти діти на любиме лице. Андрійко думав і над казкою і над вчорашньою стрічкою у лісі, над таємничим заповітом, що мали оставити батьки дітям і усе те помішалось в його уяві у якийсь хаос, з якого раз у раз вистрибала якась стать. То поважне лице батька, то на причуд гарний Змії Горинич, то зрадлива сестра-красавиця. Аж звернув очі на свою товаришку, що вімо великими, оксамітними очима гляділа на нього і нагло зворушення опанувало його. Він пригорнув її до груди і поцілував у головку.

— Чудова твоя казочка, Мартусю, а ти сама ще краща! А правда, що ти не зрадилаб мене для Змія?

— Ні, Андрійку, яб була як ся друга, що з нею одружився царевич. Але ти не знавш про неї. Зажди, я няню гаразд розпитаю і тоді уже розкажу й тобі!

— Жажду, дитинко, жажду! — усміхнувся хлопець, а не знати чому до очей стали тиснутися непрохані слези, так що ледви опанувався.

Саме тоді, коли Андрійко слухав казки про Івана царевича, у світлиці старого княжого дворища сидів Іван Ніс а перед ним стояв Коструба, зложивши руки на грудях Побіч нього на беріжку дубової лави, згорбившись, з ліктями на колінах, сидів Грицько. Усі три мовчали, на лиці боярина слідно було подражнення, а на лицах обох хлопців щось, якби злість та завзяття. Довго сидів князь при столі, оперши голову на руки, вкінці підняв її і глянув бистро у лице Коструби, неначе бажаючи відкрити у ньому якусь невисказану скриту гадку.

— То значить, — сказав спровола, — що князі Глинські убили старого Юршу.

— Так, боярине! — відповів Коструба.

— Хто бачив?

— Я — обізвався Грицько, піднявши руку. — Присягну на хрест!

— Ну, гаразд, одначе я з вашого оповідання дізнався тільки, що князів прогнали вічевики зі збору, але все таки не знаю чому і за що? Відкиж взялася така злість на старого Юршу, що вони наважилися убити його з засідки, мов опришки.

— Я був на вічу, то і знаю! — пояснив Грицько. — Блаженної памяти боярин розказував вічевикам про короля Ягайла та Ляхів у галицькій землі, які мовляв завзялися загорнути усе велике князівство під свою руку. На вічу було саме дрібне боярство з пограниччя, путні бояри, децо міщан та до пів сотки свобідних кметів. З панів були панове Воловичі, старий князь Василь Звягельський, оба князі Глинські та кілька інших. Ніхто зразу не дуже то і слухав слів боярина, аж коли почули, як король відібрав у Перемишлі церков від православних, а містам дав німецьке право, щоби їх відчужити від рідної віри і наповнити німцями та жидами, аж тоді заворушилися децо люди і стали вигукувати, що великий князь Витовт не пустить лядської крови у князівство. На се встав князь Звягельський і нагадав, як то великий князь Витовт попроганяв усіх більших князів із їх волостей, а всюди прислав або других князів, або своїх тисяцьких. „А що буде, як по Витовті уся Литва верне під короля, Бог знає!“ — докінчив. Тоді боярин Василь встав і сказав, що усі князі, бояри і кметі повинні приготувинися і зібратися до купи в усій руській землі та не пустили лядських новин із за-

ходу. Князі Гедиминовичі добрі були, бо старини не рухали, але Ольгердовичі та Кейстутовичі можуть бути інакші. Тому треба землям подбати про се, щоби так як за давних часів так і тепер міг нарід сам напутити непутящого князя! Ту обурився боярин Волович, що виріс на вельможу доперва за князя Витовта і сказав: „Як що великий князь прогнав менчих князів із їхніх волостей, то на се його великокняжа воля і не нам на неї ремствувати. Ми його піддані, князі, чи холопи!“ Кметі і деякі бояри притакували, але князі Глинські закричали, що руські князі не холопи, ані путні бояри, та що найдуть собі опіку у московського великого князя проти Литовців, Ляхів, короля, а навіть проти власних підданих. Всі замовкли, бо здавалося, що нарада переміниться у бійку між князями а новими великокняжими боярами. Аж ось старий кметь зпід Київа Тихон Грач поклонився і заговорив про се, що князі піддані холопи, а навіть і свободні кметі не думають мішатися у спори, бо вони однако нічого за се не дістануть, а чи пан сей, чи другий, то їм се зовсім все одно. Боярин Василь гукнув тоді, що у будучому руському князівстві не буде ні кметів, ні каланників, ні путних бояр, тільки свободні люди і князі, а усякий буде ніс військову службу нарівні з другими по змозі й після майна, а у московську неволю так само годі йти, як у польське ярмо. Князі Глинські накинулись на нього, за се кількох бояр стануло за ним, а хлопи лавою відгородили їх від противників. Боярин говорив далі, обіцяючи всіляке кметям, аж сі прогнали Глинських зі збору. Відтак, коли селяни усею громадою провозжали боярина домів, поцілила його стріла одного з князів, які думали, що убивши боярина, урвуть голову „крамолі“, бо так назвали вони наміри боярина.

— А ти відки усе те знаєш? — спитав князь, дивлячись у вічі Грицькови.

Грицько усміхнувся.

— Не думайте, ваша милость, що ми холопи, не розуміємо усього того, що довкола нас твориться. Громада се великий чоловік..

— Але безголовий! — докинув Коструба.

— Безголовий, правда, але у нього не аби яка пам'ять!

Князь глядів із подивом на сих двох мужиків, з яких один так знаменито розумів наміри старого Юрші, а другий був знахором, хотяй виглядав наче молотільник із Поділля, або осочник із Біловежі. Картина з давно минулих днів промайнула перед очима його духа. Криваве, повне крику, гамору та ломоту побоввище і далекий, багатий красками й видами світ Альп. Перед сорок кількома лі-

тами князь Леопольд Австрійський та цвіт західного лицарства покрив трупами мальовничу околицю Земпаху... Зібрані у купу ось такі Коструби, Тихони, Грицьки тільки дещо перемішані з боярством роздавили пурпурою та золотом, хоробрістю та вправою цвітучі ватаги лицарів... Ледви з життям уйшов Іван Ніс топора або списи... А тут не маленькі сельця, а великанські простори, не тисячі, а мільйони народу, якого хоробрість бачив він сам на полях Грунвальду! Що ж то буде, як хто місто сих прихапцем позбираних ратників поведе у бій усю мужву народа? Хто опресе її?... Справді! Небіщик Юрша був небезпечний чоловік!... Князь Іван Ніс та його одностумці бачили нераз марево свободи і самостійности, та ніколи не бачили його у сьому світлі Свобідний народ, що боронить своїх прав і допче ногами усю природжену зверхність: Короля, великого князя, а там може навіть і сих, хто перший дав їм зброю у руки та навчив одним махом розбивати ворога товпою, мов тараном!...

Через хвилю здавалося, що князь спроневірється пам'яті свого друга, та тільки через хвилю. Він пересунув рукою по зморщенім чолі, а на устах Коструби появилася блідий усміх, наче глум згіркілого старця, коли бачить, що люди є якраз такими, якими він собі їх зображує.

— Я й не знав, — відповів князь, — що боярин розпочав уже вводити у діло наші давно повзяті наміри. Зле вчинив, що не повідомив мене про се, бо бувби може уйшов смерти...

— Не жалуйте, ваша милосте, — сказав на те Коструба. — Небіщик батьком був нам обом та усім своїм підданим, а проте ми не жаліємо його. Він став першим мучеником простого народу і нарід не забуде його.

— Нарід? — спитав зачудований князь — деж він, сей нарід? Що може знати сей оддалік від себе осілий робучий хлоп про небіщика Юршу.

— Громада, князю, се великий та безголовий чоловік, але пам'ять у нього не аби яка. І він добре знає, хто йому другом, а хто ворогом. Питаєте, князю, де сей народ, за котрий згинув небіщик? На се я запитаю вас, де є боярство та князі? Кільки вас у порівнанні з нами? І що буде з вами, як ми громадою наляжемо на вас? Чи ми може велюди? Що року люди з кметів переходять до бояр, збіднілі бояри між хлопів. Що року нові каланники осідають між свобідними на тих самих правах. Кождої хвилі може ласка великого князя зробити боярина достойником-паном. Де тут границя? Осудить самі, ваша милосте!

Настала мовчанка. Гадки, висказані Кострубою не були нові. І князь Ніс і його сини і небіщик Василь і Михайло

Юрша, луцький воєвода і князь Федько Несвизький, потомок турово-пинських князів не раз радилися над сим, якби то по смерті князя Витовта використати замішання і зірвати увесь народ до боротьби за утрачену від століття самостійність. Але ніхто з них не числився з сим, що сі тисячні тисячі простого народу також можуть мати власні думки на пізнання корисний, чи шкід, кривди та справедливости. На стару голову князя налягла якась ні то тривога, ні то непевність перед сею незвісною велитенською силою, якої обрис виглядав з поза слів Коструби. Перед двісті літами залили у перве косоокі Моголи цвітучу землю руських князів і наложили на неї соромне ярмо неволі. А прецінь тепер ніхто їх уже не боїться. Вони могуті, як і були, бо ось перед трийцяти роками, саме тоді, коли йому уродився син Олександр, розбили литовське війсьско на Ворсклі... Чому не вдалося побити Витовтові Татар тепер? Чому устелили руські князі зелений степ своїми героїськими тілами над річкою Калкою? Чому тепер присіли Татари, наче не вони були побідниками?... Між Татарами роздор... всілякі беґи і еміри спорять зі собою, — відси й їх безсилля... А тамті князі і Витовт?...

І нагло наче блискавка прошибла темряву та розігнало її світло пізнання. Вони упали, бо за ними не стояв народ, ся велитенська сила, що споконвіку виросла зі землі. Князі й дружини, князь Витовт та його війсьско, сі еміри і беґи Татар, се наче ловці, що серед ліса ганяються за дичиною. Ліс шумить, ліс мовчить, та нічого й знати не хоче про сих муравлів, що повзуть між коренастими відземками та зовуть себе панамі ліса. Сміх і глум. Серед того ліса блукали сподвижники Данила, блукав Витовт і упав, а ліс остався лісом. Він сміявся шумом та свистом вихру у крислатому гиллі, сміявся хохотом пугутьки, глумився брехотом лисів, покриком грабіжньої птиці, курликанням журавлів, а часом жалів та скорбів за мицувшиною виттям вовків у місячну ніч. Данило, Мстислав, Джінгісхан, Витовт, Едига, усе те карлики-ловці під тисячлітнім велетнем-дубом на урочищі. Хто не з народом, той проти нього! А ось тепер ся надлюдська сила освідомила себе, збудилася, неначе той Ілля Муромець-витязь, і витягає по власть ту саму руку, яка уже правила землями до приходу Руриковичів... Усі володарі ниць упадуть перед сею рукою, так як і там далеко на заході вони показали тільки свою безсилу!... Справді, небіщик Василь був великим чоловіком, бо він вірив у се, хотяй не бачив сього, що бачив Іван Ніс під Земпахом!...

Скрип дверей збудив князя зі задуми. Підняв голову, глядячи Грицька та Коструби, але їх уже не було у кімнаті.

Не вжеж сі два хлопи, се тільки привиди його уяви, побудженої смертю Юрші?...

Перед князем стояв у довгій киреї дворецький і кланявся в пояс.

— Боярин із Рудник приїхав і жде в хоромах. Ваша милость звольте вийти. Обід на столі!

Князь піднявся зза стола і подався у хороми - сіни, у яких подавано обід. В куті на величезному комині горіли соснові колоди ярким полум'ям. Довгий стіл, заставлений стравами виповнював собою середину, а у горішньому кінці стояв ще менчий столик, застелений богатою скатертю, перетиканою золотими нитками. Тут засів князь, Мартуся, Андрійко і середнього росту кремезний, сороклітній чоловік у ловецькому одязі: Микола з Рудник, гість. При великому столі засів еромонах Іван, духовник князя Олександра, дворецький та уся служба князя. Так наказував давній звичай руської землі, на якій і князь був чоловіком та не цурався хліба-соли зі слугами та хлопцями. І вони були прецінь князями на своїх обістях, а хто не рівня другому перед Господом?

По молитві засіли усі до столів, а тоді боярин Микола, який успів уже заключити знакомство з молодятами, поклонився до князя і шепотом сказав:

— Чи знають, ваша милость, що великий князь Витовт Кейстутович, упав з коня та умирає, або вже й умер у Троках? У Чорнобилі розказують таке смоленські купці.

Відомість привезена з Чорнобиля лискавскою поширилася уже була між слугами та викликувала всілякі замітки, розправи та дотепи тивунів, конюхів та сокольничих. Дворецький нашіптував щось пильно еромонахові, а сей поважно кивав сивою головою, заїдаючи окремо від других кислий борщ та немашену кашу. Князь їв небогато та пильно ловив ухом розмови слуг. Вона давала йому очевидний доказ, що минув уже безповоротно час, коли то державними ділами займалися тільки князі й вельможі. Половина з сих людей, що ось тут при столі говорили про Свитригайла, Витовта або Жигимонта, породилися замковими „непохожими“ холопами - калавниками, або були ними ще й досі. Князь не любив рабів, сього пережитку давних часів, тому зрівняв своїх холопів у правах з „похожими“ мужиками. Служební бояри та кметі, які несли боярську службу, гуторили також нарівні зі собою, а всі на одну і ту саму тему: Сяде Свитригайло на місці Витовта, чи не сяде? Піде король на Литву війною, чи не піде? Що скажуть Хрестоносці та ливонські лицарі? Що буде з Поділлям?... Се останнє питання найбільше ворушило уми хлопів та кметів, бояри більше цікавилися князями,

наданнями Витовта, привилеями Ягайла. У замітках мужиків не слідно було ні ворожнечі, ні покори. Були се спокійні замітки людей, що стоячи на боці, приглядаються боротьбі чужинців, готові одначе кожної хвили взяти участь у спорі і певні корисного вислідку. Такого спокою не бачив князь ні між власними служебниками-боярами, ані взагалі між боярством. І сей спокій хлопів у злуці зі зрозумінням положення, непокоїв і бентежив його. Але вкінці махнув рукою, наче обганяючи лице від нав'язливих мух і звернувся до Андрійка і Мартусі.

— Шож, діточки, пустували увесь ранок? — спитав.

— Ні, тату, — відповіла дівчинка — ми радилися.

— Ов і ви також?

— Так!

— А над чим, як що се не тайна?

— Над Андрійковим виїздом! — проказала на пів кризь сльози Мартуся.

Князь Іван усміхнувся до боярина.

— То тобі буде жаль сього молодця? — спитав сей останній.

— Звісно, що жаль! Його там можуть вбити, так як його тата...

— Не журися, Мартусю. — потішав боярин, — усякий боярин мусить нести службу зі своєї землі, а твій Андрійко ще у бітї не піде, він ще хлопчак...

— Ага, не піде, ти дядьку його не знаєш, він піде... і...

Ту здавалося, що дівчина розплачесья, але хотая сльози плили уже по личку, вона опанувалася і тільки замовкла та закусила губи.

Боярин глянув на Андрійка і стрігив його палкий погляд. На лиці горів румянець запалу до боротьби, до діл, — молодечий захват чистої, здорової душі.

— Не бійся, дитинко, — сказав і собі старий князь, — він не піде у бітї, він... полетить на крилах туди, куди позове його честь. Правда хлопче?

— Так, ваша милость, ви самі казали міні, що Юрша не вертає ніколи з раз наміченої дороги, тому й мене не спинить нічо...

— Навіть я?... — промовило дівчатко тоненьким голо-сочком і так широко глянуло хлопцеві у вічі, що сей увесь спалахнув, а князь і боярин розсміялися.

Але хлопець швидко отямився і відповів з усміхом.

— Ти, Мартусю,... може!

— О, я не спиню тебе, — заговорило дівчатко, а його очі заблестіли, — ні, я не спиню тебе, ані не продам Змієві.. Коли здобудеш славу, то вернеш!

— Так, а тоді справимо весілля на славу! — гукнув розбавлений боярин.

Але князь споважнів знову і задумався. Міжтим служба зїла пшоняну кашу, якою кінчився звичайно кожний обід і відмовивши молитву, поклонилася князеві і вийшла. За ними пішли діти з нянькою Аграфеною та дворецьким Петром, а тоді старий князь вчинив за ними у повітрі знак хреста.

— За пізно післав мені Всевишній сю дитинку, — сказав. — Шістьдесятка стукнула уже давно, а їй усього чотирнацять літ. Найстаршому уже трицять п'ять. Хто знає, чи їй не добро ти виворожив, Миколо?

— Як що се по волі вашої милости, то щастя Боже! — усміхнувся боярин, — а воно добре, як я буду про сю волю знати, бо я теж їду на Волинь до старшого Юрші.

— Я знаю, що ви були приятелі! саме тому бажавби я, щоби ти Миколо узяв зі собою сього вітрогона та по дорозі беріг його. Має він двох челядників, тугих та розумних людей, але все таки се йому не товариство. А молодого завсіди напутити, а деколи й накартати треба!

— Гаразд, ваша милость, я доставлю його до Луцька, але поїду на Камянець. У мене є діло до старости Довгірда.

III.

Рідкі платки снігу падали тихо з оловяно-сірого неба на вогку, холодну землю. Хвилями порив вихру закрутив ними в повітрі та туманами ніс у бік під стіни, вікна й пороги домів, засипував комини та вганяв у житла людей бовдури гризкого диму. Долетівши до землі, платки топилися сейчас у глибокій грязюці, яка на дві пяди високо укривала вузкі й брудні вулиці та переулки города Вильна. Не видко було і людей на вулицях. Тут і там брили болотом литовські мужики у лаптях, з ногами оповиненими ремінними волоками, у смушевих шапках, широких кожухах із берестяними сагайдаками через плече та з короткими рогатинами, або довгими палицями в руках. Зрідка показувався верхом у довгій литовській киреї боярин, або міщанин-патрицій у посилці, несений чотирма слугами. Тільки у близи великокняжого замку видко було червоні кубраки та пестрі пера при шапках лучників короля Ягайла. Видко було і великокняжих ратників у татарських шапках та довгих киреях, або прибічників князя Свиртрайла у лисячих шапках, коротких шкіряних куртах, високих чоботах з широкими шаблями при боці. Ні на кому з них не було одначе ні зброї, ні нарядних, німецьких одягів.

Так само пусто стреміли у гору стовпи, яких кількасот вкопано здовж дороги, ведучої до замку. На них мали повиснути прапори та гербові щити підчас коронації вели-

кого князя Витовта на короля Литви й Руси. Перед замком побудовано ступениці для дам, князів та достойників, але тепер місто коврів укривав її мокрий сніг, а долі місто жовтого піску укривала землю грязюка. Кілька Жмудинів-робітників сиділо на найнижчих ступенях і рівнодушно полуднувало з берестяних сумок. Біля них стояли дрібні довговолосі литовські коники, зладжені до дороги, бо коронація не мала уже відбутися. Князь Витовт, проводячи Короля Ягайла з Вільна, упав з коня так нещасливо, що ледви живим занесено його у замок. У старечих літах такий упадок то смерть! І справді! Хотяй сейчас покликали італійського медика князя Витовта, хотяй приведено старого Гірвојла, ніхто не зумів здержати утікаючого життя. Лікар Сільвіо Рокко ставляв пияки, пускав кров, давав князеві заживати теріяк і попіл зі спаленого липлика з чмелевим медом та ведмежим салом, але Гірвојло глипнув тільки з під ока на князя, а відтак звернув ся до Жигимонта Кейстутовича, який не відступав ложа умираючого брата.

— Звольте, ваша милость, віддалити всіх з кімнати!

Жигимонт дав знак і усі дворяни, а навіть жінка Витовта, княгиня Юліянна вийшли з лікарем, який рад був чим боржій скинути хочби на хвилю зі своїх плечий так важку, а так небезпечну відвічальність за життя великого князя.

Коли всі вийшли, князь вказав своїми маленькими, глибоко під низким чолом осадженими очима у кут, де звинена в клубок лежала медведиця.

— Чи її вона також? спитав.

Гірвојло заперечив головою, а відтак підійшовши до князя Витовта, нахилився над ним. Коли знова випрямив ся, у руці його блеснув дорогоцінний хрест, який Витовт від трицяти літ носив на шиї. Хрест сей одержав великий князь ще підчас свого побуту в Марієнбурзі від великого магістра, а у ньому був оден зуб св. Дениса та дві нитки з нешитою Христового плаща. Сей дорогоцінний хрест кинув старий вайдельота — знахор у попіл огняща, а відтак глянув непевним зором на Жигимонта. Сей усміхнувся і мовчки розіпняв на груди довгий тапперт і сорочку. На темним волоссям покритій груді висів тільки гарно з золота вироблений вуж та два дубові листочки. Була се памятка по вайдельотці Біруті, жінці Кейстута, — символ родини Кейстутовичів.

Старий Гірвојло налив тоді на мисчину молока і вкляк посередні кімнати. Відтак свиснув тричі, а вслід за сим зпід ложа Витовта виповзла більше чим на два лікті довга гадюка. Її пасть була широко відчинена, а з кутиків витікала біла слина. Та не була се ознака голоду. Рухи

гадюки були ліниві, повільні, а коли вайдельот ударивши її тричі земний поклін, начав співати півголосом якусь старинну пісню, гадюка підняла голову, але відтак опала безсильно. Довгою, темною чертою значилася вона на долівці, наче мертва... Вайдельот підсунув її глечик із молоком, але дарма! гадюка не хотіла пити. Старець нахилився над видко недужою гадюкою і встав.

— Велике горе впало на племя Кейстута та слуги богів, Бірути. Гнів Пекола, що від п'ятдесяти літ повис над Литвою, вдаряє ось тепер стрілою Перкуна у великокняжий стіл. Велика небезпека грозить Кунігасові, а чи є на неї рада, побачимо, як дозволять боги, яких ви оба вирекли ся...

— Я... ні! — відповів півголосом по хвилі вагання Жигимонт.

Блискавка майнула в очах старого поганина, який тямив ще ідолів Перкуна над Вілією, та криваві жертви з німецьких лицарів у понарських горах.

— Коли так, то будь певний, княже, що поговорити ще з братом, заки його уста замкнуться на віки. Тільки не трать часу і розпитай як слід про найважливіше, бо час короткий! Гляди, ось на голові вужа — опікуна появляється уже зелений мох. Се мох тільки, та його зелень се та сама зелень, яка вкриває весною гроби усіх, що померли до осені!

Те кажучи, старець видобув із гаманця якесь зілля, та кинув його на невеличку сковороду, у яку наклав уперед розжарених угликів. Синій, солодкавий дим наповнив кімнату. Медведиця зірвала ся і ставши на задні лаби, заревіла зі збентеження і переляку Але одня дивижок князя Жигимонта успокоїв її. Вона сіла на порозі та стала кивати головою на оба боки, наче п'яний чоловік. Також гадюка бажала видко втіти від диму, та не стало її до сього сили. Вона тільки двічі здригнула ся та висолопила язичок, а там і відкинула голову й застигла... Гірвоило покругив головою, пробормотів кілька незрозумілих заклять, та потер чоло рукою.

— Кунігас не доживе вже до вечера, — сказав.

Видобув хрест Витовта з попелу і сплюваючи в бік, підійшов до лежачого. Хрест повісив на попередньому місці, а зза пазухи витянув маленьку глиняну фляшочку та влив її зміст в уста Витовта. І нагло ожило восково біде лице коначого. Чорні плями, які указалися були на висках, виступили тим яркіше, коли усе лице почервоніло мов від горячки, очі розплющилися, а з уст вирвалися слова:

— Жигимонте, ти тут?

— Так брате, я тут при тобі! — відповів князь, і приступив до ложа.

Умираючий вхопив рукою його рамя і спитав на півнепритомно:

— Де він, сей злодій, сей розбійник, той проклятий кровозмішник?

— Хто такий? Отямся, братчику, ми самі зі старим Гірвойлом та Мушкою! — успокоював Витовта брат і незначним рухом ноги кинув у кут здохлу гадюку, щоби широко відчинені очі умираючого не бачили так страшної ворожби.

— Хто такий, питаєш, — заговорив спокійніше великий князь, — а хтожби як не Ягайло? Тепер чую, що остання моя хвилинка уже за плечима, тому слухай! Я усе життя намагався шкодити йому та пімститися на ньому, але я не мав на кому опертися і тому мусів саме на ньому основувати свою повагу та значіння. Задовго бач вірив я панам і князям... Тому оставляю тобі у заповіті, пімсту над убійником Кейстута, мужа матері Вірути, а нашого батька. Ти не потребуєш запобігати ласки у великих панів. Тому двадцять-тридцять літ годі було правити землею без князів, Тепер війна з орденом та татарами зробила своє!... Я понищив більші князівства на Русі буцімто за порадю Ягайла, а на ділі для своєї користі. Видвигнув я й чимало боярських дрібних родів, щоби на них опертися у боротьбі за самостійність великого князя Литви, але всі вони покинули мене. Одні бачуть у рамках польської корони привілеї, якими так щедро сипле, другі надіються від Свиргайла високих урядів у самостійному руському князівстві. А ти, брате, не забудь, що Литва без Русі то тіло без крові! Колись платили ми київським князям данину віниками, бо другого добра не було у нас. Не будь у нас Русі, не малиб ми й тепер достатків, тільки посилалиби віники у Марієнбург або Москву. Тому найкраще пімстити ся на Ольгердовичах, розірвавши злуку з неситою Ляшвою за яку небудь ціну, та не відлавиши Русі ні її, ні Москві, ні Татарам!

Умираючий говорив швидко, загикаючись та ковтаючи вирази. Ягоди його горіли вогнем, очі плавали мов у воді. Руки раз у раз здригалися судорожно, а з чола котився піт. Жигимонт слухав уважно, а його темні очі раз у раз стрічали склиятий погляд Витовта. Коли Витовт замовк, не відповідав нічого і через якийсь час чути було тільки свистячий віддих, що добувався з уст конаючого.

— То значить, — спитав по хвилині, — що я маю продовжати твою роботу і твоєю короною коронувати себе?

— Так! пруські й ливонські лицарі, а навіть римський цісар, Москва й Волохи піддержать великого князя Литви проти польського короля. Литовець та Русин можуть бути сусідом кождому, Лях ніколи й нікому! Тям се! Я тямив се.

ціле життя і ступав дорогою, що вела до розриву проклятої кресьської унії. А дорога ся була не проста. Ти можеш просто йти, якщо найдеш піддержку, я не міг...

Ах, страшною була ся твоя дорога, княже, — вмішався вайдельют. — Щоби спинити Лицарів, знищили ви батьківську віру у народі і з того часу боги відвернулися від вас. Місто союзника позискав ти вічного ворога, гіршого може чим німепькі грабіжники. Бо сеї ворог не вбиває тільки тіла, а загроює душу, опоганює усі наші святощі й першими ворогами литовського народу робить перших його синів, князів, бояр. Багато князів з роду Гедиміна хрестилося у руській вірі, і боги певно не злюбили їх за се. Та все таки вони не прокляли їх. Православні сиділи в княжій раді, але не оскорбляли нас. І вони і литовський народ жили в згоді й злагоді. Хто чував сеї, що застряг у трясині. Видобудеш одну ногу, то другу засе ще глибше лядське багно. Один палець даси йому, а усього втягне, оплює, опоганить твої святощі, перетягне на світ бік могучих, у рабство закує слабих; ще сто літ чи двісті, а й місця того не стане, де була колись Литва!.. Страшна то була ся твоя дорога, княже! Не вибили нас пруські й ливонські мечі, та не вибили татарські стріли, ні московські топори, а вибиває нас лядська лєсть!.. На твоїй дорозі, княже, лежить ї окервавлена Жмудь і спалений Витебск і Ворекла, боги криються у петрах Біловежі та Понар. Ти навіть корони Литві не дав, а взяв їй усе: богів, значіння, а навіть силу, сю силу, якої у неї так багато, сили, яка одна у світі має стійність... з могучого лісного звіря зробив ти... Мушку!..

Старий запалився до власних слів і стояв перед князями як суддя перед обвиненими, показуючи на величезну медведицю, яка не чуючи уже диму у кімнаті, спокійно ссала лабу на порозі.

Лице Витовта не змінилося. Він не чув більшої половини закидів вайдельюта. Випитий лік тратив звільна свою силу і лице умираючого блідло з кожною хвилиною. Все таки тямки він не втратив.

— Пусте говориш, старий, віра Христова мусіла прийти на Литву, а чи вона відси чи відти, то все одно. Гоговна річ позбутися Ольгердовичів, і до сього треба сили. Та ти сказав правду, що Литва се Мушка, яка бувши ведмедем, втратила силу у неволі. Я глядів сеї сили у панів і найшов зраду. Жмгмонт поглядить її у малих у нутних бояр та у дрібних державців і найде вірних слуг. Де мої князі ставилися зі сотнею комонників, повіт приведе йому під спільним прапором тисячку...

Ту Витовт урвав і став шось пильно ковтати. Очі відчинили ся широко мов із переляку.

— Не у бояр, княже, а у народі..... заговорив вайде-

льот, та не докінчив. Витовт зірвався з постелі, підняв руки горі, а з уст бризнула струя крові... Він заколебався і впав на руки Жигимонта, який зложив його на подушках.

— Іди, старий, поклич міні князя Семена Гольшанського! — сказав спокійно. Видко не дуже збентежила його смерть брата, та його заповіт. Прожогом кинувся старий з кімнати.

Поголоска про недугу великого князя лискавкою облетіла усі литовсько — руські землі.

Вона непокоїла одних, бентежила других, надіями наповняла серця, або непокоїла їх в міру сьогочо вони надіялися чи боялися від зміни престола. Князі раділи, бо Витовт стремив до знесення усякої посередньої власти між народом а володарем, а разом обавлявся злуки з Польщею. Інші, що ще у 1413 р. були прийняті до польських гербів, кричали голосно, що прийшов час на виконання кресьських постанов, бо бажали користуватися золотими вольностями польської шляхти та необмеженою владою над підданими. Їх польські приятелі додавали їм відваги, обіщували золоті гори і пили на вічне братерство з литовськими та подільськими магнатами. Перші на лоб на шию їхали до Троків, щоби поперти опікуна магнатів Свитригайла, другі зїздилися у Каменці, Червоногороді, Смотричі, Скалі, Летичові, Йолтушкові, Теревовлі, Рогатині, радилися, торгувалися, посилали листи, збирали вояків. Середнє боярство, що колись збиралося на поклик при князеві та було його головною силою, тепер чомусь то відсунулося від них. Воно вижидало рішення та вияснення, хто возьме верх у державі: чи Поляки з перевертнями, чи литовські пани, чи у Вільні засяде Свитригайло, чи намісник Ягайла. Поки що з непокоєм гляділи на рух, який почався поміж руськими селянами, замковими слугами та путними боярами, які на загал ждали від наслідника Витовта привернення давньої свободи, а знесення пережитків невільництва. Вони знали, що таке може статися тільки в руській державі і почували себе на силах постояти за неї життям та майном.

Боярин з Рудник та Андрійко їхали на Хабне, Житомир, Чуднів, Межибоже та Смогрич. Уже у Хабнім стрітили чимало дрібного Овруцького боярства, що збиралося по коршмах. Тут у перве почули про відбудову руського князівства та кілька імен як Юрша, Олександр Нос, Федько Несвизький, Богдан Рогатинський. По при них говорено ще про князя Свитригайла, що з далекої Сіверщини видав приказ збирати військо до боротьби з Ляхами. „Іти чи нейти? питали себе дрібні бояри й вагалися. Князь Свитригайло був приятелем князів, а сі стреміли до поневолення дрібного боярства та свободних кметів. Князь Несвизький, Ніс та Юрша закликали увесь народ до боротьби за самостійність.

„Куди йти?“ питалися у друге хоробрі та убогі ратники, для яких програна війна без плати за службу та без добичі була руїною майна та будуччини. Непросвічені, простодушні голови томилися над сими двома питаннями безуспішно. Та чим далше на полудневий захід, тим ясніше зарисовувалася у головах гадка всенароднього повстання. Туди на Поділля прийшла була уже перша хвиля польських, шляхоцьких поселенців і сього було доволі, щоби наповнити усі серця православних злістю та обуренням. Від села до села їздили дрібні бояри, кметі, та десятки людей, про яких ніхто не знав, чи вони бояри, чи мужики. Вони збирали оружних мужів, радили по кузнях кувати списи, топори, коси, оковувати дубини, робити стріли. Тут розказували уже всі, що Ніс, Несвизький та Юрша се тисяцькі Свигригайла, та що він сейчас прийде в поміч повстанцям, якщо тільки начеться війна. Боярин з Рудник радів сими проявами народньої волі і сили, дивувався тільки, відки вони так нагло взялися. Питав Грицька, Андрійка, а навіть Кострубу але Андрійко не знав нічого, а Грицько тільки сміявся і затирав руки. Вкінці Коструба пояснив, що небіщик боярин Василь Юрша не тільки говорив на зборах, але подбав і про переведення своїх замірів у діло.

У Смотрові заїхали до заїздного дому при каменецькій дорозі. Дорога ся ішла здовж ріки Смотровича до Каменця. який стояв над тою самою річкою тільки по правому боці. У заїзді не було нікого знатнішого, тільки кількох передміщан, які сиділи при столі та попивали з глиняних збанків квасне пиво. В куті засів при осібному столикові якийсь молодий чоловік із ковтунястим волоссям та блідим, вимоклим лицем. На ньому була коротка яка без рукавів, нашивана шнурами та гузиками. З під неї добували ся широченні, кармазинові рукави, постягані при сугаві руки золотим галуном. На худих, попідпиханих ногах красувалися обтислі штани, яких права половина, була у червоні та сині паси, а ліва одностайної, ярко зеленої краски. Від правого плеча через груди переходив широкий, скірянний пояс, нашиваний раз коло разу балабончиками завбільшки волоського горіха. Вони раз у подзвонювали, як тільки їх власник порушився. Побачивши таку цяцю, Андрійко зареготався, але боярин Микола штовхнув його п'ястком у бік і прошептав:

— Не смійся хлопче, бо обидиш незнакогого тобі чоловіка. Се бачиш лицар, бо має золоті остроги та лицарський пояс. У Німців ся французька дурійка уже проминає, та у Польщі вона щойно зачинається. Ось побачиш за хвилю, що сей чудак якийсь штуку викине.

І справді. Не вспіли ще бояри та Андрійко розсісти-ся та повечеряти привезеними припасами, коли лицар

повстав із кута і видобувши з за плечий важку, липарську рукавицю, підійшов дрібненькими крочками до стола.

— Ям ест Станіслав зі Секерна Секерскі гербу Єліта, і гадаю, що маю діло зі шляхтичем та пасованим лицарем.

Чи так?

Говорив тихим голосом. дещо через ніс, а підчас своєї промови двічі пустив на землю зелізну рукавицю, за якою відтак хилився серед грімкого брязкоту балабонів. Андрійкові аж очі вилазили від давленого сміху. Пригриз губи і боярин, але будучи ознакочений із лицарським звичаєм, не засміявся, тільки відповів поважно.

— Шляхтичем ні польським ні німецьким я не є, але знаю, що мої рудницькі пахолки ситше їдять, та м'якше сплять, чим ваші західні голодомори. Я боярин із діда прадіда і привик своїм поясом оберізувати других, якщо не слухаються. А хтоб мене оберезати хотів, той хай пердше висповідасться.

Шляхтич не зрозумів видко слів боярина, а може і не чув їх, бо саме тоді упала рукавиця втретє, Андрійка зареготався мов жеребець на леваді а рівночасно з тріском відчинилися двері. У кімнату ввійшло двох оружних мужів, у довгих шубах, та кантурах, які насунули поверх лискучих, сталевих шоломів. Лицар підняв міжтим свою бєзталанну рукавицю і грізно подивився на Андрійка.

— Коли так, то звольте признати що панна Офка Зарембянка, дочка серадського каштеляна є найгарнішою, та найчеснішою дамою у світі, бо якщо сього не признасте, то мусите ласкаво означити час і збрую, які мають вас про се переконати.

Боярин Микола холоднокровно всадив у рот здоровий кусок ковбаси, зів його, попив пивом і спитав:

— Чи то вже все?

— Так усе.

— То добраніч вам пане Станіславе!

— Значить, ви не вірите у красу і цноту пані Офки?

— Противно, вірю! Що вона гарна, то знаю, бож вона звела з ума ось сього боярина, що саме увійшов у кімнату. Се Грицько Кердеєвич, коли знаєте, а вашої Офки чоловік. А що вона цнотлива, вірю також, коли бачу здорового, гарного чоловіка, та ваші худі шматами попідпихані ноги. А влєж, що від таких харлаків ніяка цнота ше не пукла! Та ще і ті балабони мертвого з гробу побудилиб, не то батька або мужа.

Пан Станіслав почервонів мов грань і вхопив було за рукоятку меча, який носив при боці. Одначе боярин Микола відвинув рукав на правій руці і підсунув під ніс напасникові тугу, наче сталеву, здоровенну руку, яка одним ударом змоглаб беспечно потороцити і пятьох таких панів Станіславів.

— Понохайте-но, пане, ось се, не ковбасу, а руку і

дайте спокій і мені і мійому своякові, бо як ні, то приїдеться або нам покинути хату, або вам. А нас тут більше!... Ви на нас не гнівайтесь, але ми маємо доволі своїх жінок; за чужі битися не будемо, тим паче, що ні ми їх, ні вони нас і у вічі не видали!

Шляхтич оглянувся, а коли побачив, що ніхто не звертав уваги на його розмову з боярином, відповів чемно.

— Вибачайте, пане, але я не знав, що у вас на Русі ще така барбарія, яка не знає лицарського обичаю.

— Вона може його знає — вмівався обурений Андрійко, — але волить ковбасу від балабонів!

Розмова могла кожної хвилині перемінитися у суперечку, бо остання замітка Андрія вколола шляхтича вельми болючо. Та ось оба мужі, які за сей час поздіймали зі себе шуби й каптурі, підійшли до стола, а самої їх появи вистало, щоби спонукати пана Станіслава до повороту у самотній кут кімнати.

— Здоров був, Миколо! — заговорив з польська один із них, високий чорнявий сороклітній муж у кольчузі та кінчастому шоломі з широчезною шаблюкою при боці. У його голосі звучали гордість, почуття вищости та неначе великопанська ласкавість. Другий підстарший уже муж у сорок третьому або й сорок п'ятому році життя подав тільки руку третинові та усміхом відповів на покліп Андрійка. На ньому була повна зброя та довжений меч при боці. З правої сторони при поясі стремів у піхві тригранний ніж, т. зв. мізерікордія, що служив до добивання ранених. На лиці у нього стояв вираз утоми та немовби отупіння.

— Здорові були, панове! — відповів боярин, — в'ємость нан Бучацький не відступають, як бачу, бідного Грицька...

Лице молодшого шляхтича нахмурилося.

— Як то, ваша милость, розумієте? — спитав остро. — Пан Кердевич не потребує опікунів ні з поміж нових, ні споміж старих приятелів!

— Хто його знає, чи так, чи ні? — усміхнувся боярин. — Все таки здавсяб був йому інший сват...

— Не говори, Миколо, дурниць! — крикнув Бучацький — не знати, чи пан староста зволять їх слухати!

— Не бійся, пане Міхале, Грицько не таких теревенів слухав.., ну і дослухався.

Кердевич покраснів і підняв змучені очі на боярина.

— Остав се, Миколо, сказав, — що з воза впало, те пропало! У сьому штука, щоби на руїнах давнього ладу, подвигнути новий....

— Лядський!....

— Ні, руський! тільки не всупереч божій волі! Вона бажала сього, що сталося..., Не зуміли наші давні князі

берігти волостий... треба нових. Король після угоди у Крєві та Городлі є паном...?

Боярин Микола почервонів мов грань, очі вийшли з оправи, здавалося, що ось ось скочить до очей перевертня... А сей спустив очі в долину і замовк, наче розуміючи усю погань своїх слів. Він виглядав наче хлопець, якого переловили на провині. Пан Бучацький слідив пильно за розмовою між обома мужами, готов у кожній хвилі стати в обороні Кердєвича. Він крутився на стільці, оглядаючися раз у раз за службою, яка мала подавати вечерю.

Але боярин з Рудник успокоївся. Він бачив, що Грицько Кердєвич не відповідає уже за свої вчинки. О двадцятьп'ять літ молодша жінка Офка заволоділа усею його душею, та виссала з неї усю внутрішню силу. Проти її сльозам та намовам не міг остоятися давний сподвижник Свитригайла. Боярин Микола знав, що Грицько підписав умову, після якої усі діти з його подружжя мали бути хрещені на латинство, а його майно мало після безпотної смерті перейти на жінку. З утомленого, знеохоченого вигляду приятеля пізнав боярин Микола, що по упевненні старшого, зрілого мужа молодого Ляшкою, прийшло уже протверезіння. Тепер благородність душі оказалась більшою чим бажання супкою і щастя і ось пропав боярин для себе та для своїх.

— Га! виділи бісові очі, що купували! — подумав боярин Микола і махнувши рукою, став говорити про хлопські бунти на Поділлі та у Київщині.

Саме тоді внесла служба миску гороху з капустою, печену гуску, литовські колдуни та кілька пляшок вина. Рівночасно увійшов і господар заїзду з торбиною при боці у каптані по коліна, розпореному по боках та обшитому тхорями. Знявши з голови шапку, що з заду спадала аж на карк, сказав кілька слів Михайлові Бучацькому і показав у кут, де сидів обвішаний балабонами шляхтич. Пан Михайло змінився на лиці і зірвався.

— Вибачте, панове, у мене єсть діло до сього пана! — сказав і побіг у кут за паном Станіславом, який почувши імя Бучацького, просив його до себе. Оба Поляки заговорили зі собою швидко, живо розкладаючи руками, але навіть Андрійко, який бистро слідив за кожним рухом пана Міхала, не успів підхопити слів розмови. Міжтим боярин з Рудник поклав руку на плече Кердєвича. Сей підняв свої сумні очі на нього і хвилю гляділи оба на себе без слова. У сих поглядах був увесь світ питань та відповідей, обвинувачення та оправдань! Вкінці опала рука боярина Миколи.

— Грицьку! Грицьку! — почав півголосом. — Що з тобою сталося?

— Що сталося? — засміявся гірко Кердевич, — що сталося, питаєш? Ба, хтоби теє знав, що сталося; а то йй Богу я сам, що усе те зробив і спричинив, стою у виду усіх тих змін, наче Лях перед іконостасом.

— Правда, що ти за дівочу красу продав себе та будучину твого роду, бож твої діти будуть латинниками...

— Слава Всевишньому, що у мене дітей дасть Біг, — перервав Кердевич, — видно сам Бог не хоче... хіба що... Ту Грицько шахнув рукою мов над чимсь пропащим.

— Ти продав себе, то правда, — кінчив річ боярин з Рудник, — а таких багацько і тут і у Галиччині, Переміщині і у Львівській землі. Але душі ти їм хіба не продав!...

— Не продав, думаєш? Ні, не продав, та вони вкрали її у мене! За кожною моєю думкою, кожним ділом чи наміром стежать уми та очі усього оточення Офки та її співплемінників. Я не знав, що поміж женою а чоловіком може бути ще хтось третій. Я чую у собі снагу й силу залізним п'ястуком розперіцати усіх тих галапасів моєї свободи, та вона, Офка, плакатиме, або що гірше, кине мені у вічі слова: „Ти обіцявав, що усе почитатимеш як святощі усе, з чим повязалося моє серце. Я люблю усіх сих, кого ти вбив, зранив чи прогнав. Де твоя присяга, де обітниця, де слово Кердевича?“ Чи ти, Миколо, розумієш, тепер, що моя душа не продана, а вкрадена?

Микола мовчав і не знав, що й відповісти. Перед його очима минали наче криваві блискавки картини народнього повстання та загибли усіх тих, що стоять поміж Офкою та душею Грицька... Якийсь голосніщий оклик з кута збудив його з задуми... Ах, і се не допоможе його другові! Будь він одним із сих людей, що їх слова та діла ніколи про себе не знали, то може й таке помоглоби. Відтятий від Ляхів Грицько пірвав та пригнувби молодечу вдачу жінки до свого схочу. Тоді вона згубилаби свою душу, як ось губить свою він... А так... Ні, проклятим хай буде сей, хто вяжеться з ворогом хочби й у подружій любови! Слабого духом поневолять така злука гірш татарського аркана, сильного зломить наче буря самотнього дуба!...

Погружений у думках Микола не бачив, як пан Бучацький видобув із мішка пригорщу талярів та поклав перед шляхтича з балабонами, а сей сховав їх, усміхаючися у свою шкряну мошонку, привязану зпереду до пояса.

— А тепер бери, вапа мость, одного з моїх коний і гони що духу у Камянець. Там буде мій брат та ксьондз біскуп Павел, вони зуміють уже порадити собі з Довгірдом, а ми зробимо тут що потреба! — говорив пан Міхал.

Однак, ледви тільки прогудів тупіт виїздаючого коня, коли від сторони міста загреміли стріли з гаківниць.

Рівночасно перед заїздом зчинився гомін та метушня, Крик і сварка доносилися аж у кімнату, а по хвилі вбіг дворянин Кердеєвича.

— Якісь люди шукають за вашою милістю в імені князя Несвизького! — крикнув. На замку Ляхи!

Бучацький піднявся.

— Ладити коні і збрую! — гукнув — і Кердеєвич зірвався мов опарений. Повставали і боярин з Рудник та Андрій, але у сю хвилю вбігло у кімнату кількох ратників у шоломах, шапках, дротяних сорочках, дехто з щитом, а усі з мечами та шаблями.

— Де Кердеєвич? — давайте його, собачого перевертня! Впень зрадників! — ревіли і заки боярин Микола зміг сьому перешкодити, на Кердеєвича посипалися градом удари. Та ось у заспаних очах „перевертня“ затліла іскра запалу. Мов тростина зафурчав у повітрі важкий меч, розскочилися противники і по хвилевій боротьбі при дверях добилися Кердеєвич та Бучацький до коний. Міжтим довкола корчми почалися лови на оружних слуг обох вельмож, а щойно перебувши ратники рубали їх у пень. Через кілька хвиль нелюдські крики та брязк булату гремів довкола, вкінці тільки стогін поранених, харчіння убиваних, дикі оклики тріумфу побідників почувалися перед дверми. Аж знову у дверях показалася висока стать якогось лицаря з кривавим мечем в руці. За ним несено кількох ранених. Побачивши його, боярин кинув меч, який видобув уже з піхви і кинувся прожогом до входячого.

— Князю! що те усе значить? — спитав.

Був се прибічник великого князя Витовта Олександр Нос.

IV.

Князь Олександр не відповів зразу. Він заглядав раненим у очі та здіймав бранцям з голів шоломи й шапки, — відко глядів когось між ними, але не находив. Боярин догадався, про що йому ходило, тому сказав:

— Кердеєвича ні Бучацького тут нема, вони прорубалися до дверей і втікли.

Аж тоді звернув молодий князь зір на боярина. Його грізне смагле лице поясніло вмить.

— А се ти, Микола, — крикнув, — яким світом? відки, куди? Що там старий, Мартуся?

— Обоє живі й здорові, саме від них їду до старого Юрші з його братаничем-сиротою.

— Юрша в Луцьку! там сподівалися Ляхів з весною або й швидче. А вони міжтим тут забрали замок у Скалі, Червоногороді, а ось тепер і тут у Смотричі. Якщо старо-

ста Довгірд не встережеся у Камянці, то й його ще готові заскочити!

— То сі люди, що з тобою...

— Се околичні бояри і хлопи, що візашо не хотять лядських ні Витовтових порядків, тільки своїх князів і давніх свобод.

— Значить, се зрада!

— Звісно, що зрада, та бач хто раз пізнавсья з Ляшвою, той знав, що саме у сьому уся їхня сила. Від століття між ними а нами тільки зрада і зрада; ні одного удару рукою без зради у серці, ні одного слова в уст без зради на умі! Але вибачай, треба зарядити погоню за Кердевичем та остеречи Довгірда. Князь вийшов і став видавати прикази. Ранених та бранців виведено з кімнати, а по хвилі запалали огні перед заїздом, при яких варили вечерю ратники Олександра.

Повернувши в кімнату, він сам зняв шолом, відставив меч і засів без питання до полишеної Буцацьким та Кердевичем страви.

Жива розмова велася між обома приятелями, зразу про Руду та смерть Василя Юрші, відтак про наміри відбудови руської держави, про рух між дрібним боярством та хлопами, а вкінці про події дня. Аж тепер дізнався боярин з Рудник, яким світом узявся князь Олександр у Смотричі.

— Як тільки умер князь Витовт, — розказував князь — Семен Гольшанський і Жиґимонт Кейстutowич закликали мене і звістили мені, що великий князь полишив володіння над Литвою та Русею Жиґимонтові і наказав йому розірвати як найшвидче усяку звязь із Польщею. На се пригадав я Гольшанському, що найбільше попертя має під сою хвилю не Жиґимонт, тільки Свирігайло, який ні за що не виречеся литовської корони. За ним будуть усі литовські князі та мало не всі київські, волинські, ну і подільські. Дрібне боярство та хлопи також підуть за ним, бо ніхто другий не подбав про се, щоби вчас зібрати до купи їхню силу, зложити їм приречення свобод та самостійности і дати їм потрібних начальників. На се завважав Кейстutowич: „То вони вскорі розчаруются! Свирігайло се вельможя, для якого нема землі ні народу, а є тільки престіл, власть і чарка“. Але Гольшанський успокоїв князя і ми всі поїхали до Троків, де міжтим Свирігайло [не знаючи ще навіть, що Витовт умер, забрав усю власть у свої руки. Довкола нього зібралися були вельможі з усієї Литви та Руси і в день після нашого приїзду вимогли на королеві надання литовсько-руського князівства Свирігайлові. Старий хитрун Ягайло крутився наче вон у бо-леті. Його дорадник Збіґнев Олесніцкі бігав від одного до

другого, обіцював золоті гори, привілії, надання, навіть дівчата, але вони всі стояли як стіна. Навіть Жигимонт не згадав ні словом про останні хвили Витовта. Король надів Свитригайлові на руку перстень, труби заграли, бомбарди загуділи, ну... і маємо великого князя!

Князь Олександр попив вина з кубка, обтер вуса, і так продовжав:

— Сейчас вислав великий князь післанців до Юрші на Волинь, до Федька Несвизького у Київщину, а мене до старости Довгірда у Камянець, щоби відібрати усі землі на імя Свитригайла. Та ось видко бісові Ляхи з гори знали, що з прилучення Литви нічого не буде, тому вже заздалегідь польські пани назбирали ратників і на першу вістку про смерть Витовта на спілку з перевертнями опанували західно-подільські замки. Ти знаєш, Миколо, що польський ратник гірш Татарина і ось уже на Волині і тут маємо пограничну війну. Беться хто хоче і з ким хоче, нема ні ладу, ні складу. Два-три роки такої замішанини, а край перемиється у пустиню. У замках сидіти-муть польські пани, та не буде у них сили підбити край. Але і край не здобуде замків... Якщо князь або король не виплють військ, то наші внуки хіба обсіють дідівські лани, а все те через таких Кердевичів-перевертнів та гладкі а брехливі слова Ягайлових дорадників.

Князь замовк та попивав раз у раз вино Кердевича.

— Ти Кердевича не винуй — обізався боярин Микола. — Ти не знаєш, як дуже змінився наш колишній друг через сі останні роки. Він просто старець без думки та волі, мов той сновида, що то заглядившись у місяць, лізе на замкову вежу, ведений нечистою силою. Крикнеш, нечиста сила покине його, але тоді і він із розторощеною головою гепне собою об землю.

Князь Олександр не відповідав.

Довший час глядів перед себе у задумі, а його грізне лице лагідніло на виду. Він виглядав неначе сей, що у захваті бачить небо. На устах появилася усміх, коли спитав:

— А чи знаєш ти Миколо, сю „нечисту силу“, що звела Грицька?

— Ні, але чував про неї.

— Ну і щож ти чував?

— Всіляке. Вона, як кажуть, гарна...

— Гарна! — крикнув князь. — Се ангел, не жінка! Бував я у Німеччині, Чехії, Угорщині, Литві, Русі, Польщі, а такої краси, ще не видав. Як гляне на тебе своїми оченятами, то танеш мов півтневий сніг...

— Ти де її бачив? — спитав боярин.

— Вона тепер у Луцьку. Там пробував перед двома місяцями й її батько, срадський каштелян Заремба.

— Чогож ти так напосівся на її чоловіка за зраду, коли сам танеш від її погляду? — запитав злобно боярин, який добре бачив, що пані Офка успіла її у серці бувальця Олександра оставити доволі таки глибокий шрам.

Князь почервонів мов рак.

— Я розумію тебе, Микола, — сказав — та ти, праведнику, не розумієш мене. Будь Кердєвич нашим другом, так я облизавсяб таї годі! Але він усім нам ворогом став, тому і я зовсім не погнівавсяб, якби вона повдовіла... Та тоді не бійся, братику, за мене! Я не з тих, що розкисають, мов вчєрашній хлїб. Я по волі чи по неволі вхопивби сю зіроньку оружною рукою, а тоді...

— Сказивсяб, як сказився Кердєвич, бо вже її тепер починаєш казитися, — докінчив боярин Микола. — Не знавш ти, брате, жіночої лєсти, сих солодких оковів, якими вона оплєте серце мужа. Згадай Далїлю і Самсона, згадай Ягаїла і Ядвіґу, згадай Кердєвича, який колись також одушевлявся марєвом руської корони на руській голові. А тепер? Як Самсон у филистимській неволі, так вертиться спідлїла душа Ягаїла у руках польських панів, та злизує усе, що наплювали вони. Кердєвич в обороні кайданів, що оковують його родину, побиває мечем твоїх ратників. Не дивувавсяб я, якби ся гадюча краса замрачила ум вісімнайцятьлїтньому отрокові — ту Микола глянув на Андрїїка, але ти князю, у твоїому віці... бережись!

Князь потер чоло рукою, наче відганяв непотрібні думки.

— Я і сам собі те казав нераз, — відповів — і коли я у віддалі, то я розумію се гаразд. Одначе, коли приїдеться стати око в око з „нею“, тоді якісь дивні, просто дикі бажання зриваються у серці та здається, що увесь світ давби за одну хвилю самоти...

— Князь не скінчив, бо боярин друлив його ногою попід стіл.

— Ходім спати! — сказав до Андрїїка, який увесь час пильно слухав розмови і не тратив ні одного слова.

Князь порозумів, що боярин не бажає собі дальшої розмови про жінку Кердєвича у прияві вісімнайцятьлїтнього хлопця і встав також. Микола з Андрїєм пішли спати, а князь поїхав таки сейчас у город, щоби оборонити його перед сподіваним випадом польської шляхти, яка опанувала була замок.

До пізна в ніч не міг Андрїї заснути. Переживання останньої днини глибоко вразили його молодечу уяву. Вправді дорогою нераз приходилося чути розмови про справи держави, великого князя, короля та таке инше, але аж нині побачив він, як лється кров. І дивно! Сеї вид не наполохав його. Противно! Дивлячися на сверкаючі

мечі, здавалося йому, неначе у його груди вселився демон боротьби та що душа ускочить поміж ті блискавки булату та громи ударів. Він знав свою силу і мав чималу вправу, набуту при лицарських вправах з молодими боярами з сусідства: багато дечого научив його і батько, але довершити лицарського виховання сина боярин Василь уже не успів. Зате у стрілянні з лука або зі самострілу не перевишив його досі ще ніхто. Підчас коли англійські лучники трапляли стрілами привязані на довгий мотузок голуби, Андрійко бив своєю метавкою дикі голуби на лету. Цвіла у роді Юршів і штука верхової їзди і її посів молодець у повні. Тільки вправи у двобою довгим мечем не доставало йому. Був у роді Юршів удар, якого батько учив синів, коли у первеїхали на рать, але і сього удару Андрій ще не навчився. Про сей то удар, про славі бої з лядськими лицарями мріла молода, розпалена голова хлопця. Та ось серед тих картин опала дрімота на утомлені повіки і місце їх заняли спомини недавньої минувшини — побуту у Руді. Йому снівся лискучий Змії Горинич і не знає чому його образ набрав черт жіночої статі. Андрієві приснилася жінка пана Кердевича, стрійна у якусь діявольську, змієву красу, що тягне у свій круг усі очі, серця, краде душу, а там і силує синів топити меч у лоні матерей. Вона страшна ся краса, та нема способу оборонитися перед її неказаним чаром. Він пірве людину із собою мов вода підбувшого потока всохлий листочок, закрутить нею, відбере тямку і вгорне у якийсь дикий круговорот бажань, похотий, почувань чи шалу.

По годині неспокійних снів збудився молодець облитий холодним потом. У кімнатці заїзду, де спав він із боярином, було темно, спокійно, тихо. Біля нього спав тихо та віддихав правильно боярин, а крізь болону, яка заступала вікно, видко було криваві відблиски розкладених кострів. Наче око казочної потвори гляділо криваве вікопце на молодця і вдивляючися у те світло, заснув Андрій у друге і спав сим разом аж до рана.

Зі сходом сонця розбудив боярин слуг і велів сідлати коні. Попойвши дещо грітого пива зі сиром, виїхали подорожні зі заїзду. Одначе не поїхали у Камянець, тільки на північ у сторону Тарнополя. Їзда була доволі важка, бо у дві години після сходу сонця почав падати дощ, сей дрібний а густий осінній дощ, що просохає на руці а усе тіло пройме холодом та вогкістю. Болото хляпало під копитами коней, а їзді, закутавшись у широкі плащі, їхали мовчки, погружені у думках. Котрийсь із ратників боярина, співав півголосом пісеньку про се, що бачила придорожня береза, під якою ночували Татари з ясиром, а її однамітній ритм також не настроював нікого до оживленої гу-

тірки. Здавалося, що сепі сірити краввид, се сіра безпросвітня судьба, якій на стрічу ідуть отсі їздиці. Здавалося, що над сею нещасною, чорною землею не може бути иншого світла й погоди. Ні дня, ні розсвіту, тільки довгий, предовгий, вічний сумерк...

Аж ось зачорніло щось при дорозі серед чистого поля.

— Се тополі — сказав півголосом Андрій.

— Ні, се осокори — пояснив Грицько, — видко недалеко є потік або жерело.

Поїхали далі і вкоротці порівнялися з деревами. Нагло боярин Микола здержав копя і пильно вдивлявся у кріслаті, мракою дощу окутані дерева.

— Махни-но конем, Кострубо, щось воно там під деревами теліпається. Повісили коге, чи який біс?

Коструба звернув конем із дороги, та вже по кількох кроках завернув назад.

— Там чотирох людей висить і то не від нипі, бо аж годі під вітер до них приступити.

— Що се за одні?

— А Бог їх знає, хто вони. На них нема і сорочки. Звідси не видко, бо вже почорніли, але звольте зіхати з дороги, то побачите самі.

Боярин покрутив головою та мовчки посягнув рукою до меча, чи бач легко виходить із піхви. Андрійко здригнувся на згадку, що ось тут кілька кроків від нього повісили чотирох людей. Йому нагадалися усі казки та перекази, звязані з місцем, на якому хтось повіс.

Тільки один Грицько не зважав ні на сопух, ні на ляк, тільки сміло підїхав конем ід повішеним і ударом шаблі протяв один мотуз. Він бажав бач роздобути собі на щастя мотуз повішеного. Узав його, та нагло крикнув із зачудованням.

— А що там таке? — спитав Андрій.

— Уже знаю, що се за люди, боярине, се Ляхи!

Андрій і Микола переглянулися: „значить, між Польщею а Руссю, лється вже кров“, подумав кождий із них про себе.

— А ти почім знаєш?

— О, я їх добре знаю — відповів Грицько. — Вони завсіди одною рукою крадуть, а у другій держать, „ружанец“. Саме такий ружанец найшов я поруч із мотузком на шії повішеного.

І Грицько вдоволений сховав мотуз у торбу.

Справа повішених вияснилася таки тої самої днини. На полудне приїхали подорожні у доволі велике село. Ледва одначе угляділи їх мужики, як на село немов налетіла орда. Жінки кинулися за дітьми яких кількоро ходило по вулицях, вхопили їх і побігли чим дуж у сторону доволі високої та просторої хати, яка стояла біля церкви. Якраз

із сеї хати вибігло до трицять парубків з ціпами, залізними вилами, косами, списами та сокирами і в мить обскочили їздців.

— З коний! — гукали одні.

— Бий їх, собачу віру! — кричали другі.

— Грабіжники, поганці, Ляшва проклята!

Боярин та Андрійко здержали коні, а челядь стала тиснутися до панів. Здавалося, що мужики кинуться зразу на мнмих Ляхів, та тоді Коструба зіскочив з коня і так могутчо гукнув: „Стій!“ що напасники зупинилися. Швидко вияснилося, що подорожні се свої люди, а не Ляхи і піднесені ціпи та вили опали. З громади виступив нестарий ще мужик і поклонився бояринові в пояс.

— Не во гнів тобі, боярине, — сказав. — ми мусимо в селі держати поготівля проти всіляких грабіжників, яких привів зі собою Лях Заремба та відступник Керлевич. Їх до двацять було в селі тому тиждень, бо тивун нашого боярина Рогатинського не слухав приказів лядських заволок і вбили його, а відтак пустилися по селі грабити. Ми нічого не знали про напад і аж опісля налягли на них громадою, декого вбили, а прочих повісили. З того часу держимо сторожу від усякої сволочі, бо її тепер чимало тагається по усій околиці. Відки се, не знаємо, але видко задумують шляхтичі якесь погане діло. То ми й рішили не пропускати нікого, хто не їде в імени князя Свитригайла...

Опісля мужики попросили подорожніх остати у них та переночувати у дворі вбитого Поляками тивуна і боярин з Рудник згодився. Заїхали у двір, який носив ще сліди недавнього нападу. Виломана брама, побризкані кровю порізаного товару паркани та стаїні, порубаний частокіл свідчили про завзяту оборону мешканців, про безоглядність напасників, про грабїж та убійство. Перед дверима, які вели у хату, видніла велика темно-червона плахта запеклої крові. Тиждень дощу та осінньої негоди тільки розмили кров, але не змили її ні з землі, ні з пам'яті живучих.

— Се кров сих, яких ми тут покарали! — сказав провідник парубків. — Ми ось тут порізали усіх, хто попався нам у боротьбі, бо ось там у сінях дворища лежав убитий тивун... Він добрий був і йому належалася месть!...

Андрійко глядів широко отвертими очима на чорночервону пляму, а на її тлі указувалися йому дикі картини морду та грабїжі двора, радісні гукання напасників, рев товару, розпучливий плач жінки й дітей... А опісля у друге нападають мужики на грабіжників і серед скажених криків, злості та смертного переляку, мимо розпучливої оборони тягнуть половлених злодіїв перед поріг хати, де на лаві лежить убитий тивун. У його головах горить свічка, у ніг ридає безталанна жінка. Оттут одного поганця за другим, наче товар у різниці, вбивають мужики. Ллється

кров, харчать убивані, нелюдськими голосами кричать, стонуть, скавулять сі, які щойно ждуть зловіщої черги...

Молодець зблід і відвернув очі від кривавої плахти. У дверях хати привітала гостей молода ще, струнка жінка з двома діточками. Одно було при груди, друге, хлопчик-трילіток держався рукою за мамину спідницю та трівожно висував ізза неї кучеряву головку. У широко відчинених очах дитини малювався несласаний жах перед чужими, кінними мужами. На лиці жінки слідно було глибокий біль, який одначе не смів відібрати її сили, волі її відваги до життя... Вона бач мала діти! Тому то спокійне було лице жінки, а біль закамянів у її чертах у природний, звичайний їх вираз. Була се тивуниха Марія.

Вона приняла гостей по закону і у їх прияві видавала прикази двірській службі на другий день. Після вечері винесла бояринові меду і сама сіла при комині кормити дитину. З подивом глядів боярин з Рудник на молоду жінку, а Андрійко, який пильно слідив за ходом розмови, бачив вкінці у ній воплочену у друге Божу Матір. Наче на святу дивився на неї і присягав собі в душі при першій стрічі з ворогом згадати її безталання і снх, що його спричинили...

— Бачу, що ви, Маріє, дасте собі раду й без чоловіка! — сказав із признанням боярин Микола, беручи хлопчину-трилітка на коліна. Він бач вельми любив діти.

Вдова звернула на гостя темні, від сліз лискучі очі.

— Даю собі раду, кажете? — повторила. — Даю, бо мушу! Хтож нагодує отснх двоє хлопят, якщо мене не стане? Думаєте, боярине, що я пережилаб була мойого Михася, не будь у мене діточок? І не хочеться жити і муши. Люди добрі, то й не обидять удови й сироти. Коби тільки не прогнав з посілля дідич...

— Дідич? — здивувався боярин, — прецінь се волость Богдана Рогатинського, а сей вас не скривдить. Се благородний чоловік, а ваш Михась не тільки служив йому, але у сій службі і згинув.

— Се правда! Хаї мене Бог боронить, щоби я казала лихе про боярина Богдана! Але бачите, Рогатинський в Олеську, де збирає ватагу проти Ляхів. Се йде пиняво, бо у нас до праці завсіди рук доволі, та до бійки, грабіжі їх нема. У Ляхів не те! У них і пан Заремба кинув майно й уряд і попхався скди на моє горе, мою смерть... У Польщі завсіди чимало найдеться сволочі, розбишак, голодранців, лінтяїв і боярин Богдан може впасти. Щож тоді буде з нами?

— Ба, не бійтеся! Тут паном має бути великий князь Свиргайло.

— Має бути, має бути! — повторила жінка. — Чи одно має бути, а нема? Король має бути паном над Польшею, а великий князь Витовт тут. Не помогли грамоти, старости, княжі тисяцькі. Сі своє, бояри своє, а шляхта своє. За добре шляхті діється у нас і вона по доброму відсі не піде!...

— Піде, бо ми її дорогу покажемо! — кликнув Андрійко, радий, що може й собі сказати слово.

Вдова глянула на хлопця і сумний, суворий вираз її очий злагіднів дещо.

— Попробуй, сину, — сказала та нагло румянець зацвів на її пожовклих ягодах, а очі заблестіли люто, — попробуй, а побачиш, що тільки такими малюнками, як ось сей перед моім порогом можна прогнати злодія з чужої комори!

Боярин Микола мовчав, а серце Андрійка стиснулося наче у трівозі. Щезла десь охочість до лицарської розправи та двірських і лицарських пригод, а з п'їтьми, яка закривала будуччину перед його пізнанням, виринула страшна змора безпощадної лютої боротьби двох народів, боротьби, яка не знала милосердя ні благородности, тільки ціль: знищити, викорінити противника та його трупом нагодувати месть...

Гості удалися на супочинок, а слідуючої днини вирушили у дальшу дорогу. Давно невидане сонце знову засвітило на небі і хотяй уже не гріло, то все таки веселіше було їхати розмоклим шляхом.

Поготівла, яке подорожні бачили у одному селі, було й у других, крізь які приходилося їхати. Усюди мужики держали сторожу проти грабіжників, які увихалися біля більших польських замків. Ще гірше було у Львівській землі, де за вісімдесят літ успіло осісти доволі багато польських панів, з якими прибувала на нове посілля й їх служба. Були се люди, які їхали на схід не на те, щоби працювати, а щоби тільки панувати і вважали свій рід, мову, звичай, віру нескінчено вищими від руських. День у день стрічав боярин Микола мужицькі ватаги, які ішли зводити свої рахунки з сими підпанками, які не знаючи стриму пристрастям, допускалися просто нечуваних проступків та злочинів. Страшні були сі злочини, але й кривавою було заплата покривджених. Усе, що звало себе польським, гинуло з рук огірчених мужиків. Горіли двори і то не тільки польські, але й усіх перевертнів, які заманені привілеями короля Ягайла з 1413 р. покинули рідну віру, обичай, мову, побраталися з гладкими, лелітками західнього лицарства пристровеними польськими панами та поженилися з химерними, дотепними і так легкими, ах! як легкими у розумінні життя та його понад, Польками.

Бездільно приглядалися усьому зі своїх старих дворич нащадки галицьких бояр, які не мали відваги покинути рідних святощів, ані охоти обстоювати за мужицькою справою. За мало було у них сили, щоби завести на взір перевертнів панщину, бач Поляки не піддержалиб православного, а то й самі підбурилиб мужиків проти них. Зате за багато було в них боярської гордості, а ся позваляла їм тільки князя слухати, а не волі народа.

А князя не було. Свитригайло не післав навіть відпоручників на Поділля. Князь Федько Несвизький, боярин Богдан Рогатинський на власну руку тільки починали бій, а обох піддержували тільки мужики.

Так то цілий край опливав кровю!

Здавалося нераз подорожнім, що се Татарва відновляє часи Батія і лунами по небу значить свій шлях на землі. Серед богацтвом, плодами, всіляким добром цвітучої землі раз у раз стрічали вони згарища дворів, сіл, церков, бачили трупи коний, людий, а над ними хмари вороння. Туго зачинилися ворота городів, бо і там упосліджені нащадки давних руських огнищан-купців із голоду, холоду та нужди хапали за зброю і кидалися на зайшлих, привілеями обдарованих католиків із Польщі та Німеччини, якими заповнила давні городи Руси королівсько-князя державна мудрість. Світ валився, а видці мимохить питали себе, чи се старий лад гине, чи може новий розпадається.

Так то посеред сих страшних, кривавих картин ворохобні, грабіжи, заколоту, безголовя, утечі та опору, нападу й оборони заїхали подорожні до Луцька, оминувши Львів та Буськ.

V.

У наріжній вежі луцького замку, якої вікна виходили на широко розлитий Стир, при широкому, золототканим покривалом накритому столі сидів сороккількалітній муж у кінчастому шоломі, карачені та кольчужі східнього виробу. Острі, виразисті черти лица та суворий погляд лискучих, чорних очий надавали усій появі мужа грізний, веснний вигляд. Зпід довгих, навислих вусів не видко було уст і тільки голос, який із них добувався, перечив усій появі. Був він лагідний, м'який, наче голос батька, коли говорить до любимої дитини. Перед столом стояв, похиливши голову з пошаною, Андрійко.

— То ти, дитинко, — сказав лицар, — дбаєш про своє й моє імя. Імя мужа, се найтугіще забороло проти покус ложі, облуди, роскоші. Скажеш собі: „Я вчинивби се, хочби й на віки пропасти прийшлося, але Юрші сього вчинити

не слід!“ І ось відлетять від тебе дияволи, якщо ти справді Юрша...

— І я так гадаю, дядьку! — ту хлопець підняв очі, — ось тому й не остався на Поліссі, тільки пришкандибав аж тут.

— Гаразд! я не мав часу приїхати швидче, бо на заході уже йде війна. Деж боярин Микола?

— Боярин відвіз мене сюди, а опісля поїхав у Олесько, бо у нього було діло до боярина Богдана Рогатинського. По дорозі сюди не могли ми туди поїхати, бо якраз біля Олеська горіли тоді села.

— А не знаєш ти, за яким ділом поїхав боярин?

Через хвилю зводив хлопець видко внутрішню боротьбу. Вкінці підняв голову і паленіючи промовив:

— Знаю!

— Щож се було?

Хлопець мовчав. Бистро глядів на нього Юрша зіпд насуплених брів.

— Ну, кажи!

— Не скажу! Не во гнів вам, дядьку, але не скажу!

— Ов! а се чому? — поспитав суворо дядько.

— Бо се не моя тайна!

— Так? — сказав на те протяжно й холодно воевода, — не твоя тайна? Коли ти її знаєш, так вона твоя, а як твоя, то скажи її міні. Сам зрозумієш, що у княжій кріпости годі держати людей, які носяться з несвоїми тайнами. Видко вони небезпечні, коли й міні їх знати не ялося.

Андрійко поблід і затиснув уста.

— Воля ваша, дядьку!... — сказав і замовк.

— Ну, кажи!

— Не скажу!

— Скажи, а то присилую!

— Воля ваша, дядьку, а тайна не моя й ніяка насла міні її не вирве!

— Хвильку глядів ще дядько на братанича, вкінці встав.

— Бачу, дитинко, що ти іменно такий, яким я тебе бажав видіти. Тільки бачиш, як хочеш заховати тайну, то не зраджуйся, що її знаєш.

Молодець глянув сміло у очі дядькові.

— Я говорив правду, коли ви мене питали! — відповів. — Іншому не відповівби зовсім.

Воевода підійшов до хлопця, обняв його і поцілував в чоло.

— Гарно, дитинко, вчинив, що сказав правду міні, а ще краще, що навіть міні не видав тайни. Тайна справді

не твоя, а правда, се дорогий скарб, яким не кожного слід обдаровувати! Та бачиш я твою тайну знаю!

— Якто?

— А ось як. Князь Нос зі своїми синами, боярин з Рудник, Богдан з Рогатина, князь Несвизький, твій батько та ще кількох інших, се одної матері сини. Усі ми бажаємо поставити князя Свитригайла на чолі нашого народу і то не тільки боярства, але й мужиків.

— Так, але...

— Нічого але! ми не знаємо, що князь на те скаже і се що ти бачив по дорозі, се усе діється по нашій волі, тільки ще без ладу...

У сій хвилі увійшов у кімнату хлопець, одитий у обтислі, рожеві штани та зелену куртку з багато нашиваними, широкими рукавами.

— Пані Офка, старостиха камянецька — сказав із поклоном — питається, чи може прийти за пильним ділом.

Михайло Юрша відступив від братанича, а його чоло стягнулося.

— Скажи своїй пані, що я завсідни рад послужити їй, о скільки на се дозволяють мої повинности супроти мого князя і народу.

Русявий хлопець поклонився знову і відійшов. Відходячи, зирнув на Андрійка, а на устах його появилася усміх. Хлопець був у віці Андрійка, та з блілого лица і змучених, синцями обведених очей гляділи на світ пересит та життєвий досвід скороспілости.

Хвилину по його відході станула у кімнаті жінка у кармазиновій сукні з білими, шовковими вставками та прикрасами по боках. Довкола вирізу на груди блестів золотий позумент на якому нашито кільканацять брилянтів. З переду над ізгибом, між обома грудьми видніла величава застязка зі смарагдом, окруженим малими брилянтами у золотій філіграновій оправі. Рукави у горі вузкі, обтягали туго повні рамена, а у долі спливали широко у виді грецьких аж до колін. При кожному движку зпід широкого рукава указувалася мала, повна, мов лебастер біла рука, стрійна у золоті нараменники.

Коли Андрійко глянув у лице прибувшої, аж занімів зі зачудування. Такої краси не бачив ще з роду. Здавалося йому, ангел божій зійшов із неба між людей та небагато бракувало, а бувби вкляк посеред кімнати і підняв руки горі, мов до святої ікони у печерській Лаврі. А вона видко відчула повний подиву погляд хлопця, бо на ходу звернула на нього свої великі, чорні мов терен, глибокі мов море очі. Зпід тонких, лучистих, над носом темним пухом получених брів упав їй погляд на хлопця і прошиб його наскрізь, мов булатна, київська стріла. Він поблід,

а його руки мимохіть піднялися до висоти лиця. А тоді на білих мов молоко ягодах, заіграв румянець, ніжний, наче перший луч сходячого сонця на весняному снігу, повні, мов спілий ґранат коралеві усточка, зтягнулися до приязного усміху.

Шумлячи шовками, жінка боярина Кердевича поклонилася і сіла на застеленій ковром лаві, з якої щойно повстав воевода Юрша, який не знає чому, похмуро глядів на красавицю. Коли сіла, поспитав коротко й холодно:

— Чого бажає жінка мого колишнього друга, боярина Кердевича?

— Чому кажете „колишнього“, достойний воевода? — спитала, підіймаючи осліпляючо білу рученьку, неначе з просьбою. — Чи ж він вас у чомусь обидив, що ви відібрали йому своє серце?

Лице боярина дрогнуло, немов хтось вразив його у щойно засклеплену, а ще незгобну рану.

— Не відбирав я йому серця так довго, доки він не дав собі відібрати свого!... — відповів.

Пані Офка засміялася сріблестим голосочком.

— Не вжеж ви, достойний воевода, бажали й могли стати Грицькові жінкою? — спитала. — А може, може мали на його серце інше приміщення? — додала жартиливо.

Юрша заперечив головою.

— Ні, пані — відповів поважно, — ваші випадки неудачні. Не тут у мене спорохнявив частокіл. Ви самі знаєте, що мій друг був боярином, а не шляхтичем і се причина мого огірчення.

— А хіба те не все одно?

— На пергаміні може, на ділі ні! Ось ми бояри сидимо спокійно у дворищах, а шляхтичі благословлять ногами землю, ту саму, якій вони тільки лиха заподіяли. Наша споконвічна земля не має місця для шляхти, хіба на могилу для неї!...

Грізно зтягнулися брови воеводи, а чудова Ляпка замовкла. Усміх счез з її уст і вона стала пригризати їх білими мов жемчуг зубами.

— На жаль, — продовжав Юрша, — не знав я, що мій друг за жінку промінєє душу. Лицарська честь не дозволяє мені вязнити вас, або відіслати до чоловіка на погали мужицьким ватагам, які бушують по усій країні і творять суд над ворогом нашої віри. Тому остаете тут на волі...

— Саме у сій справі бажала я децю з вами, достойний воевода, поговорити.

Юрша пересунув рукою по чолі, наче відганяючи похурі картини й гадки.

— Говоріть, пані! — сказав тихим голосом.

— Кажете, достойний воєводи, що я на волі. А тут міжтим не пускає мене сторожа у город. Знаєте прецінь, що крім Марини, яку дарував міні чоловік, не маю іншої служби і за кождою дрібницею мушу сама ходити по грецьких, німецьких, польських та чеських склепах...

Воєвода глянув насмішливо у очі Офні.

— Імя твоє, пані є імям премудрости — Софії. Не треба одначе думати, що вона уся вселилася у вашу гарну головку, так що для других не остало нічого. Живемо на Волині, пані, а по Волинь не посміють хиба навіть і ваші земляки посягнути. Не дістануть вони його, хочайби у кождому городі були услужні купці та гарні жінки, які передають вісти і письма, а надто небезпечних ворогів зводять з ума грошем, або красою!

Нижне личко Офки почервоніло, мов грань.

— Як то? до чого гнете, воєводи? Як ви смієте?..

Але не сказала більше ні слова. Приказуючий движок руки Юрші спинив її.

— Се я повиненби про се поспитати вас! — сказав спокійно. — Але я не питаю, бо шаную вашу молодість та лицарський обовязок. Я не питаю, але ставляю варту біля замкової брами, яка не пускає жінок до купців, а купців до жінок. Ось і все!

— Чи се усе, що можете міні відповісти? — спитала красавиця.

— Так єсть!

Хвильку сиділа пані Офка на лавці, аж ось стали її уста замітно дрожати. Руки закрили лице і нагло розплакалася старостиха, мов дитина.

— Ах я нещасна! — лебеділа. — Де ти, Грицуню, дівавшся, що мене оставив тут на наругу ворогам. Біднаж я бідна, сама, мов билиночка в полі, ні батька, ні мами та ще й у заперті... о Боже!

— Плачте, пані, плачте. се облекшить вам вашу долю, а мині дасть доказ, що я не помилився, — замітив поважно Юрша.

Вмить успокоїлася старостиха.

— Якто?

— Звісно як! жіночі сльози, се остання зброя у жіпки, і то зброя однако небезпечна для усіх, проти кого звертається. Її не опреться ні батько, ні чоловік, ні любовник. Видко усі інші способи завели тебе, коли уживаєш сього. Але тям се! я тобі не батько, не чоловік і не любовник. Я рука її голова князя на Волині...

— Ох, коби він був тут! — крикнула молода жінка. — Він певно пустивби мене у город на покупки. Але се моя вина! — додала по хвилі. — Я повинна була відразу знати, що краще мати діло з паном, чим з його холопом.

Се сказавши, встала й пішла до дверей. Юрша почувши обиду, поблід, мов стіна, але не сказав ні слова. Також і Андрійко, який бажав зразу кинутись навколішки перед нею та жертвувати її свою поміч і услугу, спинився, чуючи її останні слова. З усеї розмови догадався сейчас, що пані Офка посилала з Луцька вісти Ляхам, які ладилися повалити самостійність Литви, а принайменше відірвати від неї Поділля та Волинь на вічне рабство й загибель руського імени.

Хвилю сидів Юрша мовчки, оперши голову на руки. Далі піднісся і звичайним своїм, погідним поглядом обкинув братанича.

— Бачиш, Андрійку, яку цяцю прислав мені сюди Кердеєвич. Не тільки занашастив світ рід і себе, а ще й се останнє жерело погожої води, сю опору князя і народу, бажав затроїти своїм поганим духом.

— Алеж вона гарна, дяденку, як... як...

— Як діявол, який береться спокусити божого угодника. Її краса, синку, пірве тебе, як пориває усіх, та приглянься ближче, а побачиш, що ся вишня, се отровниця, що під шовковими звоями ангельських кучерів — ростуть чортячі ріжки.

З острахом глядів хлопець на дядька, бо у його до напруженого думання непривичній голові ніяк не могло погодитися се, що почув, з сим, що побачив.

Але Михайло Юрша не дав йому довго роздумувати.

— Ходім на майдан! — сказав. — Маю нині розіслати людей на села й переглянути сили, які маємо.

Радо пішов Андрійко за дядьком.

Луцький замок лежав на стрімкому боці Стиру і був доступний властиво тільки з одної сторони. Мимо сього звідусіль окружали його високі мурі зі заборолами, критими хідниками та вежами, а посередині стояла палата князя, у якій під той час мешкав Юрша. Каштелян Заремба виїхав був до Серазда і у кімнатах княгині, які лежали на право від великої сіни, пробувала пані Офка з Мариною. Вона була постійно під вартою чотирох татарських ратників, яких Юрша колись привів зі собою з українського пограниччя та обдарував свободою. Живучи у дозвіллі, Татари були віддані своєму володареві тілом і душею, тому то саме їм повірив воевода стереження жінки Кердеєвича. За палатою у горішній частині замку стояла ще мурована зброївня, а поруч неї столп, тобто старинна вежа, виставлена з великих зломів тесового каміння. Була се найстарша частина усього замку, а zarazом найбільше обезпечена від нападу. Вхід до неї находився два сязні понад землею і тому треба було до вежі вилазити по драбині. У долішній частині були комори на припас

і глибочений колодязь, якого дно сягало до рівня ріки. Під вежею були пивниці на меду, вина й всілякий припас, а під пивницями льох на вязницю для найнебезпечніших в'язнів. Осібним будинком була князем Витовтом на західній стороні майдану поставлена кухня, у якій варили їсти для усієї залози замку. У східній стороні майдану стояла капличка, у якій що дня читав піп богослуження для залози. Коли князь пробував у замку, капелян правив для нього „мшу“ у кімнатах.

По обох боках в'язової брами вискакували уперед дві низкі, широкі кругловежі, які від боків боронили доступу до замку. Над самою брамою лучила їх крита галерія, якої долівкою було склепіння брами. У передній стіні хідника були густі стрільниці, а у долівці ліфкуваті отвори, якими виливано на нападаючих кипяток, смолу, або олово, якщо вони виломляби ворота. Луцьк не міг що до своєї оборонності рівнятися з Перемишлем, або Марієнбург'ом, всетаки стіни замку були грубі й могли опертися довший час усякому ворогові.

По майдані крутилося кількадесят мужиків у коротких кожухах та високих шапках, усі зі списами, або косами та топорами. Деякі мали під кожухом широку шаблю, за поясом ніж, а мало не кождий на плечах лук та стріли у берестяному сагайдаку. Між мужиками видко було Кострубу і Грицька, які сварилися завзято зі собою. Коли побачили обох Юршів, підійшли оба і поклонилися.

— Достойний воевода і ти боярине! — заговорив Грицько. — Рішайте ви, кому з нас оставати тут, а кому йти за другими.

— Куди? — поспитав Андрійко.

— Туди, куди йдуть сі усі, — тут указав рукою на товпу мужиків, — у пограничні села, збирати нарід до боротьби з наїздником.

— Ідіть оба, а мині оставте Скобенка! — відповів молодець. — Він і так нікуди не годиться, хіба на боярські покої.

Дядько Юрша усміхнувся.

— Уважайте тільки, що на случай війни, Луцьк буде в облозі, а ваш боярин у небезпеці. Не завадилоби, щоби хоч один з вас був тоді з ним у замку.

Оба парубки відійшли, а воевода зібрав мужиків довкола себе і розсилав їх по одному у ріжні села та місточки. Одного у Сянїччину, другого у Перемишль, третього у Ярослав, Городок, Вишню, Буськ, Рогатин, Теробовлю, Галич, Володимир, Грубешів, Красностав, Белз. По двох-трох розходилися мужики й сідали на свої дрібні коні. Коструба з Грицьком поїхали у Ніжанковичі та Добромилі.

Тої самої днини відбув також воевода з братаничем першу пробу фехтунку і з радістю замітив, що побіч незвичайної сили є у нього й немале знання. Хлопець умів зовсім добре орудувати доволі важкою шаблею, умів задавати удари і відбивати випаді противника.

— Доволі на нині! — сказав вкінці старий Юрша. — Заки прийде облога, зроблю з тебе першого рубаку на усю Волинь.

Проча часть дня зійшла Андрієві на огляданні замкових стін, ланцюхового мосту, збройні, кухні та прибрамних круглих веж-ронделів. У одному з них стрітив Андрійко рожево-зеленого пажка пані Офки, який зараз начав з ним розмову про всілякі замкові сплетні, про свою паню, поза якою видко й сам світа не бачив та про заходи князя Олександра Носа і богатях інших, щоби позискати ласку красавиці. Вкінці заявив довірочно Андрійкові, що його пані любить молодих хлопців, бо має старого чоловіка і просив його відвідати колись у покоях старостиhi, то певно й її побачить. На превелике диво, Андрійко не слухав сплетень, а на запросини аж замажав руками.

— Куди мині йти в гості до чужих, які мене ще у вічі не видали! — сказав — Я боюся...

— Чого?

— Що дядько гніватиметься!

— Ха, ха, ха! А хіба дядько про се дізнається?

— Звісно!

— Хтож йому скаже? Прийдеш ніччю, коли ніхто тебе й не побачить, я тебе не видам, ні пані Офка, ні Марина, а ти сам...

— Іменно я! — відповів хлопець. — Лож не осквернить моїх уст перед опікуном, який заступає мені батька.

— Чи і нинішню розмову розкажеш йому? — запитав живо паж.

— Ні! Ти не знав мене і гадав певно, що мині так само тяжить опіка воеводи, як тобі. Тому я не видам тебе, але на будуче не тягни мене зі собою туди, куди мені не ялося ходити!

Злосливий усміх промайнув по лиці пажка, але голос його звучав жалісно, коли знову заговорив.

— Ах, легко тобі таке говорити. Та бач я, молодий, моторний нидію тут сам один без товариша, без розривки, то часами й бажалобся мати когось при собі...

Андрійко глянув приязно на ровесника.

— Чи ж я тебе гоню від себе? Противно! Прийму тебе у себе, або гратися буду з тобою на майдані луком, рогагиною, навіть мечем довгим, або коротким. Кільки тобі літ?

— Девятнацять!

— Тільки, що й мині! Ось і гаразд, що стрітилися. Перед обідом звичайно учить мене дядько фехтів, а поплудні виїздить у город судити суди на ринку, або розсилає гонців, то ми можемо тоді погерцювати по майдані.

Оба товариші розпрощалися сердечно, а особливо Андрійко рад був неказано, що найшов прецінь когось, хтось не був ні старцем, ні дитиною, тільки якраз йому під пару.

Вечером увійшов у його кімнату Скобенко з вечерою.

— Дядько спить? — спитав Андрійко.

— Ще ні! Боярин Микола вернув і оба радяться у наріжній вежі.

— А! Боярин вернув?

— Егеж!

— Добре, можеш іти спати!

Скобенко неохітно подався до дверей, але перед порогом відвернувся знову.

— Боярине! — начав несміло.

— Чого тобі? — поспитав молодець живо, зачудований неожиданим запитом.

— Чи у вас... то єсть не конче у вас... нема якогось діла до сеї пані...

— Якої пані?

— Ну, сеї старостики, що то у неї Марина...

— Яка Марина? Що тобі Скобенку? Ти може з глузду тєє?...

Гарний молодяк почервонів, мов грань.

— Бо я думав було...

— Що таке?

— Що у вас є яке діло туди, я його вельми радс-полагодивби і пішов туди.

Андрійко все ще не розумів челядника.

— Якеж у мене може бути діло до Марини? — чудувався. — Яж її у вічі не бачив!

— Ба ні, не до Марини, а до пані! До Марини тє вже я...

Андрійко порозумів і кров вдарилася йому до голови. Сцена у кімнаті воеводи, сплетні пажа, тепер знову бажання Скобенка поучили його про багато дечого. Видко дядько воевода добре вчинив, що поставив варту біля воріт красавиці, бо вона за усяку ціну бажала притягнути хочайби його недолітка, або ковтуна Скобенка. На віщо? Сього він не знав, але певно знала вона.

— Ні, у мене нема діла до пані Офки, а й тобі не раджу заходити собі з Мариною. Служниця старостики се, як я чував, боярська дитина і на тебе глядіти не стане, а якщо тебе кличе, то видко бажав тебе підвести на якусь нечисту справку. Тому бережися, щоби не понав у халецу! Ти приїхав зі мною і я відповідаю за тебе перед дядь-

жом. Якщо дізнаюся, що ти не послухав твого господина, побачиш, що буде, а радше почувш на власній шкірі! А тепер шуруй спати!

З похиленою головою, наче випаганий пес, пішов Скобенко геть, а Андрійко зів на скорі вечеру і відчинив високе, вузке вікно, яке виходило на ріку. Студене повітря овіяло його, але він не зважав на се. Крізь його голову наворотною філею пропливали усі вражіння цілої днини, так сильні, а так різнородні: дядько, паж, пані Офка, її краса і злоба, її хитроці, Скобенко, Марина, незнана якась затія ворогів князя Свитригайла, якої нитка губилася у палаті воеводи, а саме в покоях старостиhi. Вкінці огорнула хлопця цікавість, він замкнув вікно і вийшов з кімнатки, яка лежала у критій галерії над задною фіртою замку. Таких кімнаток було три, а усі виходили на вузкий коритарик, з якого вели одні сходи у долину до фіртки, а другі у гору до критих хідників, на стінах кріпости. У сьому коритарикі було також віконце, крізь яке було видко палату, збройню і начальну вежу. Андрійко вийшов на коритарик і першим, що завважав, було те, що Скобенко, який спав у сусідній кімнатці, не було. Крізь віконце побачив, що у сій половині палати, де жив воевода, світиться багато світел, видко відбувалася якась нарада. Але і у половині, де перебувала пані Офка світилося ще в одній кімнаті. Чи там був Скобенко? А як був, то про що вони там говорили? Андрійко вернув у кімнатку, узяв кобеняк і рішився йти та прослідити усе як слід. Коли одначе вийшов на коритарик, світел у воеводи вже не було. Через майдан ішов зате хтось з брязком лицарських острог та піхви меча і то якраз сюди, бо по хвилі за скрипіли чоботи на сідцях... Тихо ускочив Андрійко у свою кімнатку, а ледви скинув кожухок та сів при комині, коли у кімнату ввійшов боярин Микола.

— Гаразд, хлопче! — закликав — дайно тут свою маківочку, хай поцілюю. Воевода вельми радий, що ти тут. Видко припав ти йому до серця. Радий, хлопче, з сього, бо Михайло Юрша нікому даром душі не віддасть.

VI.

Боярин сів при огні. Андрійко поставив перед ним збанок меду, який приніс йому був Скобенко до вечері, а якого він не пив. Довго сидів боярин мовчки і глядів у багаття, зморщивши брови. Врешті поставив кубок на припічку і звернувся до хлопця.

— Андрійку! тобі вісімнадцять літ минуло, ти вже й не дитина і знаєш за чим я їздив у Олесько, правда?

Хлопець кивнув головою.

— Бачиш, у нас не було ніяких заздалегідь приготованих сил, не було провідників, зброї, припасу. Уся погранична війна, яка уже ведеться, се діло самих простих людей. Князь Несвизький і Богдан Рогатинський подбали про найблизчі околиці своїх замків і кожний з них має уже чималу силу оружних мужиків. Наш воевода також вчинив те нині для Волині, Опілля, Холмщини і Перемищини. Але Перемишль, се далеко на захід і туди треба вислати якогось мужа більше тямучого, чим звичайні мужики. Туди ось поїду я, а Коструба й Грицько пішли уже туди вніі рано. Усе те гаразд, а прецінь Ляхи знають про нашу готовість і шляхта тікає в оборонні замки. Зі заходу починають напливати польські ратники, всілякі дурисвіти, дармоїди, жебраки, а усе дике, обдерте й голодне. Відки Ляшня знає про наші наміри, не віддати ні клаптика споконвічної руської землі без бою? Я розсліджував дорогу, якою відомости йшли зі сходу на захід і пересвідчився, що вони йдуть з Луцька. Тут, під боком воеводи, живе зрадник...

— Того зрадника догадується воевода у пані Офці! — докинув Андрійко.

— Так! тільки вона сама хіба не перевозить вісток із палати. У неї є, або був помічник-післанець. Сього то післанця треба нам вислідити за усяку ціну. Ти поняв мене?

Андрійко потвердив рухом голови.

— А тепер послухай, боярине, що помітив я! — сказав і вкортці оповів свою розмову з пажом та Скобенком.

Боярин слухав уважно, вкінці встав і начав ходити по кімнатці.

— Так, правда! — сказав. — Тут на певно криється відповідь на питання, хто саме носить, чи радше носитиме вісти у город.

— Думаєте, Скобенко?

— Егеж!

— Ну, я його припильную, а якщо помічу щонебудь, донесу сейчас воеводи, а Скобенка покараю тюрмою.

Забавно звучали такі рішучі слова в устах Андрійка і боярин Микола усміхнувся собі вуси.

— Саме тому, я прийшов до тебе, бо воевода не буде хіба бігати за залюбленим парубком, а переловити його треба конечно. Я мушу виїхати, останеш хіба ти сам, бо князь Олександр... щось не теє, а його брат Танас сидить у Траках. Ти оден можеш се зробити. Тільки тут треба братися до діла хитрощами. Якщо накинешся на Скобенка, мокрим рядом з буком та тюрмою, то він затнеться й нічого не скаже. У вісімнадцятому, чи двацятomu році.

життя стає героєм навіть трус, де йде річ про ласку дівчини.

— О так! — вирвалося у молодця. — Я сам волів би згинуту, чим осоромити себе перед дівчиною.

— Не вжеж? — усміхнувся боярин, а його лице дрогнуло неспокійно. — То й ти вже також скоштував сього овочу? Ти любиш?

Але ясний, отвертий погляд Андрійка успокоїв боярина.

— Ні, боярине, — була відповідь, — але я не раз думаю про се...

— Гей не думай, сину, про се! Воно само прийде й найде тебе у свій час, а тоді горе тобі, якщо не зумієш здавити невчасних поривів.

— Саме тому, щоб не піддатися їм не в пору, не раз думаю про них!

Боярин махнув рукою, як сей, що відганяє від себе якусь прикру гадку, або обаву.

— Отже ти вистежиш післанця пані Офки і зловиш його? — спитав.

— Якщо не втече задалегідь, то зловлю його напевно! — запевняв хлопець.

— То добре! Уважай тільки, щоб не сполошив противника перед часом. Гляди добре і аж виглядиш, тоді лови, кого запопадеш. Чотирох Татарів Юрші і моїх двох пахолків будуть готові на кожний твій поклик!... Добраніч!...

Боярин пішов спочивати у третю кімнатку в галерії поруч житла Андрійка і Скобенка. По якомусь часі послідував і молодець за його приміром, бо подумав, що зрадник перший раз не занедбає ніяких мір обережності і не дасть себе зловити так легко.

Вкортці заснув глибоко.

Міжтим у кімнатах старостиhi горіло на великому, круглому столі кілька свічок; на узористій скатерті стояло у глиняному збаночку чорнило, а біля нього кілька заструганих тростинок-пер. Одно з них держав у руці паж і вдив ним спророла по невеликій карті пергаміну. Довгі, русяві кучері молодця опадали аж на папір, а на чоги мимо холоду виступили густі краплі поту. Паж писав за диктатом пані Офки, яка сиділа напроти нього у кінці кожущку, оперши маленькі ніжки на стільчику. Біла рука старостиhi гралася деревляною мисчиною, у якій був пісок до засипування письма. Ся рука дрожала зі зворушення, чи подразнення, а уста викидали зі себе цілі потоки слів.

— Напиши Ясю, що се моя послідня вістка. У мене є чоловік, який має величезні маєтки, а мене у всьому послухає. На один мій кивок викине з хати усіх, кого

я не схожу у ніг бачити. Він поганий собою, Русин і я не люблю його, але він любить мене і є дуже, ах! як дуже добрий! Краще мені жити з ним, чим переносити на собі грубости такого Юрші! Ох, коби я його мала в руках... Яб йому веліла очі вибрати!... Тому напиши, що я при першій нагоді віду відси. Батько надіявся, що князь Жигимонт Кейстувович кине оком на мене, і через мене надіялися вельможі запапувати над Литвою. А тут князем Свитригайло, а Кейстувович по його стороні. Кердевича не вбили, хотіли обіцяли, тож тепер хай дадуть йому спокій, але і міні доволі уже чужих забаганок. Я хочу жити для себе! Розумієш мене?

— Розумію, ваша милість. Я написав уже, що Богдан Рогатинський збирає сили в Олеську, а Юрша в Луцьку, та що у сих гніздах головна небезпека. Князь Свитригайло не бажає собі війни й не має потрібних сил. Мужики й дрібне боярство, се найтяжча перепона для кресьсько-городельської умови. Тому наші вітська повинні перш усього вдарити на сі два замки. Русини ладять також бунт на заході, але про се батько каштелян буде певно знати. Врешті додав я, що бажаєте свободи, а як вам її не дадуть, то самі подбаєте про способи й дороги добути її силою, або підступом. Чи добре так?

— Дуже добре! Справний з тебе помічник, Ясю! А ось пісок. Засип письмо, звини й заверни у шовкову хустину. Відтак поклич Марину.

Ясю слухав приказів, тільки раз у раз підіймав зір на прегарне личко своєї пані і ласо і підданчо. У очах світилися якісь дивні огники, а уста затискалися раз у раз. Нагло почувся у сусідній кімнаті крик паляканої жінки. Прожогом метнулася старостиха зі свічником у руках за Ясьом у кімнату Марини. А тут очам її представився доволі цікавий вид.

На низкій лежанці, вистеленій вовняними ліжниками на пів лежала, напів сиділа дуже гарна, кругленька та повненька собі чорнявка, літ може вісімнадцяти, а побіч неї Скобенко. Личко дівчини аж горіло від румянців, а її лице хлопця нашіло від внутрішнього захвату, а може.. може й від чого другого, бо у очах дівчини світилися іскри гніву, а рука була піднесена. Розхрістана одіж Марини свідчила про палке залицяння Скобенка, а він сам був майже непритомний. Побачивши Яся, дівчина розкричалася, а хлопець зірвався і стояв ні в сих, ні в тих, немов зловлений учителем школяр.

На від пані Марина закрила лице руками і вибухнула плачем, а відтак кинулася її до ніг.

— Ох, пані! — лебеділа. — Прости міні, що прийняла сього злодюгу у хату, але я гадала зразу, що се парубок

з доброї хати, який може пошанув мене та вам о мене поклонитися, а він зачав від другого кінця, і...

— І що? — спитала старостиха остро, коли дівчина запинилася.

— Іще нічо, але якби не ви й пан Ясьо, то не знаю.

— То ти не могла швидче крикнути?

— Та бо прошу вашої милости, зразу то він поведився чемно, а відтак мені було соромно кричати...

— А сидіти на одній лежанці з чужим парубком не сором? Хто ти? — спитала, звертаючись до Скобенка.

— Я Скобенко, київський міщанин, тепер у боярина Юрші на послузі.

Пані Офка аж подалася взад із обурення. Поставила свічник на стільчику і заговорила до збентеженого молодця.

— То ти у Юрші, сього гнобителя жінок і дітей, приходиш до сих, яких він держить у заперті, мов в'язнів?

Скобенко у перше підняв свої спущені очі ца паню Офку.

— Я не у старого вовводи, а у його молодого брата-нича... — відповів.

— У сього, про якого я розказував вашій милости нині під вечір, — вмівався Ясьо.

— Ну так, то що иншого! — усміхнулася пані Офка.

— Коли так, то будемо ще говорити.
Се сказавши, приказала Марині встати й позапінати розхрістану сорочку й плахту, а сама сіла на дзиґлику. Довший час приглядалася гарному хлопцеві, вкінці сказала кілька слів Ясьові. Паж вийшов, а по хвилі вернув зі шовковою хустиною, у якій заховано було письмо пані Офки.

Тоді старостиха звернулася до Марини і Скобенка.

— Жаль мені тебе, Марино, — сказала, — що так безпросвітно помирає твоя краса у сих мурах. Та ще й не досить того! Якись поганці настають на тебе, а я не в силі оборонити тебе, бо й мені самій кожної ночі може лучитися така сама пригода, як тобі нині. А при тім і ми самі тільки слабі жінки, які не завсіди зможуть вгамувати серце, що вється до любови.

Марина, яка була децю успокоїлася, стала знов румсати; пані Офка поважно кивала своєю чудною головою, а Ясьо усміхався злобно. Він бач здогадувався, до чого воно йде.

Тільки Скобенко не знав хитрощів пані старостихи і вчепився останніх її слів, як останньої доски спасення, щоби вийти зі скрути. Він боявся, що пані Офка зараз завтра пожалується вовводи, а тоді горе йому.

— Ваша милость кривдять мене! — відповів. — Я не зоганин, ні злодій, а що я не боярин, то ще не біда.

У нас на Русі можна і міщанинові ускочити між бояр, якщо буде Божа воля й княжа ласка. А у мене найдуться високо уроджені опікуни і задля сеї опіки пішов я саме у службу Юршам, бо вони і Носи, се перші роди у нас... Що я женихаюся до панни Марини, то не на те, щоб її дурити, а щоби по закону з нею звінчатися. Вона мині по сердцю і я повинчаюся з нею!

Настала мовчанка, тільки Марина аж заходилася від плачу.

— Тихо, Марино, не рипи, бо годі гадок зібрати! — сказала вкінці старостиха, а опісля спитала Скобенка.

— Чи се правда що говориш?

— Бігме правда! — божився парубок, — присягну на хрест святий, землю з'їм, що правда.

— В такому разі жаль мині вас обоїх! Бо щоби дістати надання, на се треба волі князя, а хто є ним нині? Заки уложиться усе як слід, мине рік, два, може й десять, а ні серце, ні літа не ждуть! Скобенкові треба надання сейчас, а щоби його дістати, він мусить прислужитися не Юршам або Носам, але сим, що стоять близько одинокої законної влади у краю — короля!...

— О пані, скажіть, кому віддати себе в службу? — просив парубок. — Я готов хочби завтра, хотьби сейчас їхати, чи йти, куди забажає сей, кого вкажете!

— Юрші, Рогатинські, Носи, Несвизькі, Звягельські, Воловичі та сотки других, се вчорашні люди. Нині є Кердєвичі, Бучацькі. Вони тобі роздобудуть у короля надання, якщо підеш їм на руку...

— Я готов хочби й нині! — заявив Скобенко рішучо.

Через хвилию гляділа пані Офка у очі Скобенкові, врешті підняла горі вказуючий палець і заговорила спривола, тихо, але виразно:

— Ти рішаєшся отже покинути своїх панів і послужити королеві! Се розумно робиш, бо навіть у сні не снилося тобі, як великою буде заплата короля й благородних польських панів Русинові за вірну службу. Не тільки усі бажання твої сповняться, але навіть забаванки стануть законом для тих, що тобі будуть обов'язані. Тому не жалуй услуг... і не зрадь довіря, яке у тобі кладу я... Бо горе, тричі горе тобі, якщо захотівби ти спроневеритися нам. У нас сила... тисячні способи покарати й князя, не тільки міщанина... А наші в'язниці й муки, се не світлиці у руських замках, ані нагаї тивуна... вони страшні! Вір мині! Я бачила раз, як мучили зрадника... — ту пані Офка витягнула руки наперед себе, неначе відпихаючи лячне марево, — я бачила і через тиждень страва не перейшла мині через горло. Там се!

Скобенко зблід і з острахом вдивлявся у гру черт на лиці гарної жінки, по якому хвилями пробігав немовби блиск якоїсь диявольської жорстокости. По хвилі немов ударений її зором, схилив голову і нахмурився.

— Не грозить, пані! Я не клявся служити своїм панам і гріха на душу не беру, кидаючи їх. Я поклявся вам і буду служити і без погрози, хиба, що ви зрадите мене... А тоді, — тут ясні очі Скобенка прибрали якийсь страшний вираз очий скаженого тигра, — тоді не ослонить зрадника ні дружина, ні замки, ні просьба, чи се буде раб, чи князь, чи навіть король. Горе вам, якщо обманете перевертня... Бо ти не думай старостиho, буцім то я не знаю, що я стаю перевертнем... Горе вам тоді, кажу, бо моя месь-упаде на зрадника, мов грім із ясного неба, мов їдовита змія ужалить його у сні...

Хвилю гляділи на себе обоє, наче два борці перед двобоєм, наче два баришівники при обманюванні третього, недосвідного. Перша заговорила пані Офка.

— Досить сього! — сказала тоном приказу. — Я вірю у твої запевнення й випробую твою вірність. Ось тобі хустина. Я її ось зашию, а ти віддаси її каштелянові Зарембі у Перемишлі, а опісля відшукаєш на Поділлі князя Олександра Носа і перекажеш йому від мене, що я радо поїхалаб у Вильно, бо там є на Антоколлі двірок у зеленому садку. Він уже знатиме, що се значить. Ти поняв мене?

— А вжеж!

— Там одержиш із моїх рук обіцяну заплату: королівське і княже надання ну і ось її.

І пані Офка указала рукою на покраснілу мов мак, дівчину.

У невеличкій наріжній кімнатці замку, який здіймався серед троцького озера сиділо вечером, короткої падолистової днини, двох мужів. Один із них у довгій, фалдистій одежі високого достойника римської церкви зі золотим ланцюгом на шиї стояв при вікні й поглядав на широко розлите озеро та на чорну раму праліса, яка обіймала звідусіль розлогий краєвид. Сильно розвинені кости черепа та виразисті черти блідого лица вказували, що се людина віддана умовій праці. Одначе не слідно було у неї утоми; так звичайної в учених або аскетів, зате подвижні лицеві мязи свідчили про змогу й умілість укладати черти після впадоби у бажаний вираз. І справді! був се арцибіскуп Збігнєв з Олесниці, канцлер польської корони, якого хитрощі з образування виповнювали усі недостачі у великодержавних затях короля або сенату.

Другий, старець з рідким, сивим волоссям цупко обгорнувся в кожух і втиснувся у куток біля комина, на якому з тріском та палахкотінням горіли смільні, але вогі соснові колоди. Глибоко осаджені зеленаво-сірі очі плавали у слезах, які від часу до часу спливали здовж носа по пергаміново-жовтих, впалих ягодах. Беззубі уста раз-у-раз жовали та висовувалися вперед, а під ними счезав гладко виголений, слабо розвинений підбородок. Хвилями губи подавалися взад, а тоді здавалося, що у старця нема зовсім долішньої частини лиця. Словом, на лиці поклала уже смерть свою печать темними плямами на висках, восковою краскою чола та глибокими брижками попід очі та по боках уст. А таки й у сій масці крім старечої безсильності малювалося ще почування, а то почування ляку, сеї тривоги, яка обіймає людину у виду смерті, або яку викликає забобон. Ся тривога викривлювала хвилями черти лиця старця, а тоді з горла добувався стогін — важкий стогін погибаючої людини. За кожним таким звуком оглядався муж при вікні на старця, а на його устах появлявся глумливий усміх.

Аж ось одна зі соснових колод пукла у огні з ломотом, а сніп іскор обсипав долівку перед коминим. З окликом тривоги піднявся старець із подушок, на яких сидів. З під кожуха висунулася жовта, кістява рука і тричі раз-пораз начеркнула у повітрі знак хреста.

— *Arae, arae, satanas!* — шепотіли беззубі уста, а вузкі губи дрожали. Олеснічки відвернувся від вікна.

— Що прикажете, ваша королівська високости? Відмовте „*Credo*“, а усі страхіття счезнуть за брамою пекла, відки виїшли.

— Ах! — крикнув хрипло Ягайло. — Сеї дух не боїться ваших молитов; се дух Кейстута, якого ви... топіть вам у тім'я... порадили мені убити..

Та в сій хвилі зясував собі король, що усі поганські духи без розбору мусять горіти у пеклі, хиба що стануть опирами і ходять по смерті... Не вжеж Кейстут став опором?... Але ні!... Наколиб так було, перший він, Ягайло згинувби висаний неумолимим ворогом... А все таки...

Король заспокоївся дещо, та не зовсім і дрож тривоги раз-у-раз прошибала його обезсилене тіло.

— Відкиж вашій королівській високости притшов на галку Кейстут? — спитав, не скриваючи невдоволення, канцлер. — Правда, що його задушили в Троках, але певно не його першого й не останнього..

— Ах ти не знаєш, що кризь отвір сього комина, при якому сиджу, чути кожний стої, кожне слово, сказане у кімнаті, в якій умирав стрійко. І саме тут, при тому самому комині сидів я, коли його душили... Я чув усі стони,

слова, просьби й погрози і кілька разів бажав було гукнути посіпакам, щоби дали спокій. Але ось Кейстут начав харчіти та гикати... і я не сказав ні слова. А тепер...

Долішня щока опала королеві на бороду, з рота плила слина, а руки тряслися, мов у пропасниці.

— Тепер, — підхопив Збігнєв, який бажав за всяку ціну вирвати короля з отупіння та зайняти чим иншим, — католицький король боїться духа поганина, убитого перед пятьдесяти літами і забуває, що екклезія — церков...

На воскові ягоди короля завітав нагло румянець, впали очі витріщилися й почервоніли, кулаки затиснулися.

— Ах, екклезія! — закричав, — яка там екклезія? Ваші польські затії, наміри...

— Ваша величність є якраз польським королем завдяки тим затіям і завдяки католицькій церкві...

Гнів короля утишився вмигь.

— Гей, до чого довели вони мене! — жалувався, — до чого довели! Нераз нагадую собі давних князів від Гедиміна й Витеня почавши. І за їх приказом плила кров... Та вони проливали її якомсь інакше, не так як я. Вони брали життя силою, а я так ніби краду його!... На них не може бути карі поза гробом, а за мої вчинки... Бог...

— Шафарем нагороди і карі поза гробом не є Бог, тільки папа і свята римська церков. А вона розгрішила тебе від усіх рессат-ів. За твоє спасення, Владиславе, відповідаю я, твій сповідник...

Настала мовчанка. Зацитьканий старець не успокоївся. Він чув, що слова архиєпискупа, се тільки слова, що ніхто не може відповідати за другого, бо честь мужа... Ах, хтоби думав про честь, змінивши двічі віру?... За шож віддав себе він, Ягайло у вавилонську неволю? За скарби, за жіночу красу?... Ні! Польща була жебраком у повівнанні з Литво-Руссю, навіть мимо Татар, а до карооких, круглих, сильних та чудово-гарних Русинок куди було облізлим, слабосильним, брехливим і розпусним, ах, як дуже розпусним Ляшкам! Не се, не се непокоїло совість Ягайла. Інший чорт вивів його на високу гору і показав йому царство. Се честилюбивість! Блеск, корона, скиптр, товпи у металеву зброю закованих витязів, що поклоняються маєстатові... західні міста з вежами, брамами, аркадами, се не литовський праліс, се не жмудське багно, не степ... За сі багна, ліси, степи продав себе Ягайло православному Яковові, за той блеск корони, за лелітки западної величі продав Якова католицькому Володиславові...

І нагло свіжа, наче не у його тілі зроджена струя крові, заграла у жилах старця. Скорим рухом скинув з плечий кожух та піднявся з подушок. Також на лиці капцлера появилвся вираз вдоволення, бо здавалося йому, що він то саме увільнив короля від душевної боротьби та

муки. Не знав, що людині нема доступу до душі пережертої пристрастями, бо вона повинується тільки дияволу.

— Свитригайло без причини замкнув нас у сій кімнаті, — говорив король, ходячи там і назад дрібними кроками самолюбної, скупкої людини. — Він знає, що се за кімната, від Жигимонта, а сей від Бірути. Він бажав сказати міні, що й мене може постигнути судьба Кейстуга. Але пожди, братчику! Ти не знаєш ще Ягайла!

— Не грозить, ваша королівська високости! — сказав півголосом Збігнєв. — А нуж там у кімнаті небіщика чути також кожде слово звідси?

Ягайло обнизив голос, але говорив дальше.

— Я бажав перевести угоду в Крєві й Городлі¹⁾, та уся Литва й Русь станули окунем, хай їх Бог побє і я мусів уступити, так як по Грунвальді мусів Витовтові віддати Поділля та признати самостійність. Але тепер Грунвальду не було, а після Вилєнської²⁾ угоди усі землі Витовта мають вернути до Польщі. Я признав Свитригайла князем...

— Бо мусів! — вмішався арцибіскуп.

— ...але Поділля й Волинь, або хочби тільки Поділля належитьсья нам!

— Без сумніву, — замітив Олесніцкі, — але як тільки подільська шляхта заняла замки, Свитригайло замкнув нас у сій кімнаті і ми мусимо його заспокоїти, щоби видобути ся зі скрути.

Ягайло здержався у своїому проході.

— Бачите, ваша превелебність, я добре радив, коли бажав зараз після вибору Свитригайла вертати у Польщу. Тепер бувби я дома, а Свитригайло...

— Швидче зібравби вітєсько, чим ми і війна вибухлаби уже нині — докінчив канцлер.

— Ніби то її уже на ділі нема?

— На ділі буває багато, чого не бачиться, ось хочби постійний спір з німецькими рицарями, спори з Волошею, незгода з Татарвою, а перед усім світом у нас вічний мир. На ділі й я канцлер, який неправдою живе, а Ягайло король, який холоднокровно шле на смерть найблизчих своїх, та проте я держу ключі раю і втираю їх саме тому королеві.

Король почервонів, мов грань.

— Не розумію тебе, канцлєре! — сказав різко. — Або я король, або ні; або приказую, або скидаю з голови корону, щоби не здирали її міні що днини другі. Будучи литовським князем, мав я власть, а тепер маю тільки клопоту. Давніше казав я: так має бути! і так було, а тепер

¹⁾ 1418 р. ²⁾ 1400 р.

вічне лукавство, брехня, викрути. Може бути, що ви впустили мене у небесне царство, але я увіжду у нього з почуттям власної негідності. О, добре казав небіщик Витовт, коли бажав королівської корони з рук римського цісаря: „Хто з вами, Поляками, повяжеться, той пропав, погубив душу, втратив совість, а добув тільки вічну неславу!“... Ви забуваєте, панове сенатори, що король теж людина...

— *Salus ecclesiae suprema lex esto!* — відповів архієпископ¹⁾ поважно. — Усі ми терпимо для її добра, усі лукавимо, брешемо, вбиваємо і самі гинемо. Бо вона і тільки вона дає нам владу над світом. Владу!... Чи ваша королівська величність не розуміють ваги цього слова?...

— Ба слова, слова... коли бо се пусті слова!

— А чи є де-яке слово, що не булоби пустим звуком? Владу, Ягайле, се пилок на крилі метелика, се хмарка з віддиху на холодній криці, се дим... Владу, се не сила, якої скріплення, чи ослаблення можна легко замітити. Один хибний крок, один кивок руки, а зітреється краска з крил метелика, згине хмарка на лискучому вістрі ножа, розвіється дим. З усіх дібр усього світа найціннішим, а zarazом найнетривкішим є владу. Тому не вагайся, Ягайле, кривити для неї душею, бо доки ти її маєш, властивим паном Литви й Русі є свята римська церков, воплощена у польському народі.

— Так, але все таки, се тільки, як кажеш дим... се повір, а не правда.

— Сказав поганин Пилат: Що єсть правда? Невжеж ти бажав бути дурнішим від проклятого поганина, або мудрішим від Спасителя світа?

Король перехрестився.

— О так, хрестися, Ягайле, щоби відігнати від себе грішні гадки, від яких не розгрішить тебе церков, якщо її не слухатимеш. Ось я розкажу тобі подію, яка недавно случилася в Римі. Секретар святого чтія Поджджо Браччоліні, якого я пізнав був свого часу у Падуї, описав мені її. Один монах забажав жінки якогось там кравця, чи скірника і звів її, але чоловік так цупко беріг своєї власности, що бідний Францісканець ніяк не міг добитися сповнення своїх бажань. Але ось жінка занедужала й забажала сповіди. Монах прийшов і... вислухав її, а другої днини прийшов знову. Та сповідь тревала за довго і неспокійний чоловік увійшов у кімнату. Брацішок на скору руку розгрішив жінку й побіг, а його штіани лишилися в руках скаженіючого заздрісника. Не винуватив він своєї жінки, бо гадав, що вона справді недужа, але був певний, що проклятуцїй жибрак бажав її знасилувати. Притьмом

¹⁾ Добро церкви хай буде найвищим законом!

побіг чоловік у монастир і розповів усю пригоду ігуменові. І щож вчинив ігумен?

— Покарав монаха! — здогадувався зацікавлений король.

— Борони Боже! а хтоби опісля впустив у хату монаха по такій карі? Опат успокоїв заздрісного чоловіка, кажучи, що се штани святого Франціска, які нераз вже уздоровили умираючого. Се сказавши, пішов з процесією по святі штани, забуті монахом на ліжку чужої жінки. Подорозі треба було часто ставати й давати святу одежу цілувати побожним християнам. І справді! Хора подужала, чоловік заспокоївся, а монах став у його хаті щоденним гостем. Се було конечно для заховання поваги церкви і для збудовання вірних, а коштувало тільки одну малу брехню. Може не оплатилося?

Король засміявся злобно.

— Ну, коли про се йде, то вистане згадати моє подружжя з Ядвігою. Ви знаєте, що вона була повінчана з Вільгельмом, але ви не знаєте, що вона й на ділі, розумієш мене, на ділі була його жінкою. Я не був першим, що її увів у повинности замужньої жінки.

— А чи ти певний сього, що Вільгельм був першим? — спитав холодно канцлер. — Гадаєш, що жінка, яка тільки одного любила й любить, посвятить ся любов для чого небудь у світі? Але досить того! Я довів вашій королівській високости, що усе, що діється, діється на користь, або шкоду церкви; усі блага сього і того світа плинуть тільки через неї. Тому для її добра обіцяєш Свигригайлові усе, чого захоче, а раз ми станемо у Кракові, шукай вітра в полі! Казимір тричі обрехав папу і тричі зломив присягу, але добув Галич для польської корони і для католицької віри. І бачили його зовуть Великим...

У сій хвилі почувися перед кімнатою важкі кроки кількох мужів і король та його канцлер замовкли.

VII.

З брязком та тупотом увійшло у кімнату кількох мужів, у зброях, східних карацевих або кольчугах. Тільки двох становило вишок. Перед вів середнього росту муж з червоним лицем, великим носом та маленькими, подібними до Ягайлових, очима. Сиваве волосся не було зібране у сітку, як се було у звичаї, тільки розчіханими жмутками спадало на брови; ковчир монгольсько-руської киреї. В руці держав важкий буздиґан, якого головка складалася з острих сталевих листків, осаджених у оловом налітій кулі. За ним поступав низенький, грубенький патер Францісканець зі жebraцькою мисчиною та тиквою паломника.

при боці, у довгій рясі, підперезаній очкуром. Опухле, червоне лице свідчило, що він як і його попередник не гордили даром Бакха, а постійно насмішливо скривлені уста вказували на веселу, але й зловну вдачу самого монаха. За сими двома ступали князь Жигимонт Кейстutowич у легкій дамасценській кольчuzі та кінчастому шоломі, князь Семен Гольшанський у лосевому каптані та карацeni і молодий лицар у медіолянській збруї з кованими везерунками на нагрудникові та струсячими перами на шоломі. Він мав довженний меч, золотистий, лицарський пояс та золоті остроги. Два перші се були великий князь Свитригайло та його сповідник, патер Анзельмус, а молодець Танас князь Нос, молодший брат Олександра. Вони прибували на переговори до Ягайла, якого Свитригайло, на вістку про опанування подільських замків Поляками, велів увязнити враз із його канцлером, арцибіскупом Збігневом з Олесниці.

Прибувші князі посідали біля стола, при якому засів король та його канцлер. Анзельмус станув за кріслом великого князя, Танас при дверях, мов на сторожі. Він зовсім не брав участі у розмові, та пильно стежив за її ходом. Міжтим Ягайло ждав на слова молодшого брата наче лисиця у капкані, яка бачить надходячого ловця. Губи великого князя дрожали. Видко, випите вино та вроджена загонистість, розпирали його груди й гляділи виходу у крику, погрозах, або навіть побоях. Тільки Жигимонт та князь Семен обмінювалися поглядами, а глумливий усміх раз-у-раз появлявся на їх устах.

Серед загальної мовчанки повів великий князь по зборі бистрим поглядом і нагло витягнув руку з буздиғаном у сторону канцлера.

— Чого він тут поганий макогін приплентався? — гукнув густим басом. — Він не з нашої рідні! Іди проч, попе, або стань, як ось мій, за кріслом пана!

Збігнєв з Олесниці почервонів, мов грань, але не встав.

— Ваша княжа милость...

— Який я тобі князь, собако! Я великий князь, бачиш? — закричав Свитригайло грізно і підсунув канцлерові під ніс перстень короля враз із могучим, кремезним кулаком.

— Понохай одно й друге, а потім геть відти! — приказав.

— Народ і державу заступаю... — супротивлявся арцибіскуп. — На моїй голові ношу інфулу і то першу у королівстві...

Свитригайло зірвався, наче його хтось штриконув у плечі ножем і буздиғаном так сильно вдарив у стіл, що

сталеві листки аж по олов'яну галку вбилися у берестову дошку.

— Мовчи, попе, і геть відси, бо розчереплю твою інфулатку, як старий горнець! Що ти мині верзеш про державу. Тут місце синам Ольгерда й Кейстута та їхнім своякам, а не якимсь свяченим, чи несвяченим заволокам.

Блідий, мов смерть устав канцлер з крісла і станув поза поруччям крісла короля! Вяжко соплячи сів також Свитригайло, а Анзельмус нахилився покірно і сказав півголосом:

— Добре робите, ваша милость, що не потураєте голеним лобам. Воли у гріхах живуть, наче свині у болоті, не знаючи християнської покорі, як ось ми жебручі монахи...

— Ба, не дармо папа Іннокентій назвав ваш правильник, реґулою для свиний! — відтяв монахові канцлер.

Свитригайло зареґотався нагло, узявпнися за боки, наче дитина, що вмить від плачу переходить до сміху.

— Оба маєте рацію! Одні і другі однакі і зате я вас не люблю, але вас мині треба, тому вас держу. Все таки, чи ви біскупи, чи брацїшки, слухати мусите, ось що! А ти, Збіґнєве, при князях не говори про нарід і державу. Держава і народ, се ми!

— Хто знає! — кинув, мов від несчочу князь Гольшанський.

— Се ми! — повторив великий князь з притиском. — І тому... — тут звернувся до Ягайла — прийшов я до тебе, брате, поладнати справу Поділля...

Ягайло глядів перед себе, але не зводив очий на брата, тільки спокійно заявив:

— Тридцять літ тому назад віддав я Литву Витовтові в державу до смерті, а по Грунвальдській битві уступив із Поділля, то правда! Все таки Литва і Русь не перестали бути землями інкорпорованими у польську державу...

— Ого! у наших грамотах нема мови про підданство Краковові! — завважав князь Гольшанський.

— Але є у городненській грамоті великого князя! — вмшався канцлер.

— Витовта! — сказав Жиґимонт — а Витовт помер... А що наслідник не відповідає за грамоти попередника, сього ми Литовці навчилися від вашої превелебности!

— А ми, Русини, ще від Казимира великого! докинув князь Гольшанський.

— Бажали Литовці й Русини Свитригайла на княження і я дав їм його, ось мій перстїнь на його руці. Але землі належать до держави і мині їх роздавати не слід...

— Держава, се ти, брате! — сказав Свитригайло. — Дай приказ на письмі, щоби сі прокляті Бучацькі вступи-

лися з Камянця, а випущу і тебе у почестях і сього голе-ного макогона у цілости та здоровлю. Якщо не схочеш, то не вийдеш із сеї кімнати, а він що рана буде пукав но-гами до твого вікна з ось сього вичілка...

— Брате! — крикнув наляканий король — то я справді в неволі?

— Ні, тільки у тюрмі, як злодій...

— Я, твій брат?

Тут голос короля задрожав.

— Ні, не брат, а польський король. Покажи себе справді моім братом і одним почерком пера віддай міні украдену землю. Я сам подбаю про се, щоби міні її звер-нули. Подбають про те й пруські і ливонські лицарі й Во-лоша... а ти тільки підпиши.

— Ваша великокняжа милость не знають, що сенат, у Кракові більше може, чим король і влада у його руках, а не у королівських! — замітив архиєпискуп, який на згад-ку про пруських та ливонських лицарів і Волохів усміх-нувся з недовірям.

Так, у нас шляхоцький нарід править державою, а я тільки його батьком! — виправдувався король. — Якеж значіння може мати мов зречення...

Свигригайло посинів.

— Ти знаєш, Ягайле, що я у Витебську в 1398 р. убив твого намісника, який міні вліз у печінки! — ска-зав тихим голосом. — Я обіцював йому се, та він не пові-рив,... ну і переконався. Ось а тепер обіцюю те саме тобі і додержу слова, бо я даного слова не ломлю ніколи, хочби й чотири сенати сичіло міні над головою.

— Ти може, але я... у Польщі... у шляхоцькій державі...

— Значить, не хочеш. — кинув різко великий князь і вирвав зі стола будзиган аж посипалися тріски.

Ягайло усміхнувся приязно, але затиснені уста свід-чили, що не до усміху було йому.

— Хотіти, то я хочу, але не можу! — відповів.

— Вчиніть, ваша королівська високости, як святий Акакій, якому закинули нечистоту, — прошептав Анзель-мус. — Він підняв рясу і усі увиділи, що у нього нема спромоги согрішити. Напишіть грамоту по мисли великого князя, а пустимо вас з дарунками...

— Силуване признання не має вальору! — заявив голосно архиєпискуп.

— Без сумніву! але нам ходить саме о се признання! — сказав Жигимонт Кейстutowич — бо воно, чи для Сви-тригайла, чи для його наслідника буде предлогом до ба-жань, або основою до власти.

Скорий, як блискавка погляд Збігнева стрітив чорні зіниці Кейстutowича, але суворі черти скритого князя на-

віть не дрегнули. Зате Гольшанський зирнув значучо на канцлера.

— Чого нема, се ще може бути! — проворчав.

Збігнев зачув сі слова і в його очах змалювалася на хвилю безмежня погорда. Наче сказати бажали його очі: „Ах, ви дурисвіти, запроданці, ні один із вас не поживиться мясом, на яке наставився лев. Боріться, вбивайте одні других, панами таки, останемо ми. Бо нає пресвітила церков на погубу поган і схізматиків!“

— Не закривай своєї злої волі шляхоцьким народом! — говорив міжтим Свитригайло. — Де є в народі сила покермувати долею краю? Сила є у нас і ми правимо човном, куди наша воля. Напишеш отже?

— Напишу! — відповів тихо Ягайло.

— То ти мині таки братом! — крикнув Свитригайло, а грізне лице його засіяло нагло радістю. Одна рука витягнулася до короля, а другою зняв зі шиї дорогоцінний ланцюг і подав його архиєпископові.

— Маєш, попе, не гнівайся! — крикнув — а як гарно напишеш грамоту до панів Бучацьких, то дістанеш ще не такий!

У сльозах скупані очі короля стрітили погляд канцлера. Був він повний безмежної злости й невмолимого завзяття. З боку приглядався усьому з холодним усміхом Жигимонт, а патер Анзельмус витягав руки до неба над головами короля й великого князя і бубонів:

— Benedico vos...

Міжтим князь Гольшанський поклав руку на плече лицаря при дверях.

— Ти, Танасе, поїдеш з грамотою до Луцька до Юрші. Розкажеш йому усе, що бачив.

— О бачив! — відповів молодець, а чоло його стягнулося у брижжю гніву чи болю. — Я бачив, але не розсвіт свободи руських земель, а сумерк, сумерк!

*

*

*

Підчас коли у Вильні та Троках могутчі володарі, князі й вельможі торгувалися о долю руських земель та намагалися обійти хитрощами й каверзами неминучу криваву війну, сам народ рішив питання швидко і влучно. На усьому пограниччі, а навіть у Перемищині червоніло небо почамі, а днем у білій, сніговій пелені чорніли темні плята пожарниц. Чорні, гризкі дими піднімалися у олов'яно-сіре небо, а на землі розшаліло найлячніще з усіх страхіть: народня війна..

Надіючись піддержки від Свитригаїла, усі руські князі вибрали його великим князем, а деякі між ними, що бажали відбудови величі давньої руської держави, підняли народ проти Ляхів і перевертнів. І народ послухав їх, бо хотяй не мав уже здебільшого ясного зображення про свободу держави, то все таки знав, що за його батьків не було ні панщини, ні драчок. Не знали мужики багато про князів Юрія, Володимира, Льва, Данила, але розуміли дуже добре, що значить: Бий Ляха й пана!

Польський уряд подбав бач про се, щоби у Холмщині, Перемисчині, Сяніччині, Ярославщині та других західних руських землях витиснути православне боярство. Протягом століття уживав він усіх способів, почавши від меча, ножа або отруї, кінчаючи на мішаних подружжях, щоби спольщити панську верству сих земель і се удалося йому вповні. Тільки тут і там заховалися збіднілі останки руського боярства на убогих волостях з давнім правом, а самі без значіння і сили.

Народ, який повстав на панів, накинувся не на них; вони бач були за вбогі й за близько жили з народом. Коли зірвалася хуртовина, православне боярство остало на боці й не брало участі ні у бунті, ні у його придавлюванні. Воно боялося перемоги хлопів, бо гадало, що по Поляках і перевертнях прийде черга й на них. Боялися й перемоги панів, бо тоді уся вага ляхської мести мусіла обрушитися у першій мірі на боярство.

А хуртовина шаліла не аби як. Хотяй остережені заздалегідь листами з Луцька, не успіли Поляки вибратися з пограничних земель усі. За панамі тягнулася звичайно і двірська служба, тивуни, карбові, слуги, оружні пахолки, здебільшого з ріднями й свояками. По місточках та містах держалося чимало всіляких заволок, про яких ніхто не знав, з чого саме живуть, або чим займаються. З них то набиралися ватаги опришків, яких повно бувало всюди, де тільки появилася польський уряд. За сто літ виступила вдача польського народу у цілій наготі, без покривок та облуди, не дивно отже, що хлопські розрухи дійшли сейчас до скрайніх проявів розливу крові, гуртових убійств, пожеж. Жорстокість, безпощадність, брак пошанування усього що польське, проявилися відразу і зложилися на світогляд навіть сих борців, яким не присвічувала ідея самостійности та окремішности руського народу. Шляхта, яка не успіла „сальвувати“ голів на захід, збиралася по замках або городах, де численні німецькі, чеські, польські поселенці, закликані ще князем Витовтом та королем Ягаїлом, давали запоруку безпеки польським утікачам. Але повстанці здобували замки, а тоді ні душа не виходила живою з рук озлобленого народу.

Рівночасно відбувалися по полях і лісах лови на опришків та злодіїв, які за польської власти гуляли безкарно помежи безправним, православним боярством та мужиками. Тепер прийшла черга й на них і у лісній глуші або на саїтних грушах серед піль та левад появлялися незвичайні зимові овочі — нагі трупи скатованих мужиками посіпак та грабійників.

Аж ось із висоти перемиського замку угледіли мешканці у перших днях грудня чорні дими у полудневій стороні. Сталося се тоді, коли з Луцька розійшлися по Русі висланці Юрші. Вони указали невдоволеним ціль: відірвати від Польщі споконвічні землі православного народу, відбудувати давні князівства з давними свободами і правами та прогнати за тридев'ять земель нахабного, захланного й нетерпимого наїздника. І тоді усі, навіть більше спокійні й тямучі люди, які не брали досі участи у бунті, вхопили за зброю і нагло у товпах бунтівників появилася карність і послух проводирям. Наколиб тоді боярство було стануло на чолі товпи, а князь завіззав увесь народ до бою, нічо не оперлося тоді розбурханій хвилі народнього повстання. Та князь мовчав, а боярство держалося осторонь.

Була на південь від Перемишля могила татарського еміра, — який згинув при облозі города перед двісті роками. На ній здіймався високий мурований стовп, який видко було на кілька миль довкола. До сього то мурованого стовпа вислав каштелян Заремба, який саме перебував у Перемишлі, розвідчиків, а сі принесли вістку, що се горить корманицький двір.

Всі оторопіли, бо нікто з поміж Поляків і не думав, щоби хлонські розрухи могли дійти аж так далеко на захід. Не бачили, чи не знали, що чим дальше на захід, тим глибший гріб викопали між собою а руським мужиком таки вони самі. І сейчас стали збиратися на угорському тракті комонники каштеляна Заремби до походу на паліїв. Хтож се був, що осмілився підняти повстання під самим боком Польщі?

Сірий, зимовий ранок указував очам страшну картину знищення. Згарища, дими, трупи, кров — ось і головні її частини. Поломані частоколи, порозкопувані вали та засипаний рів, свідчили про живлову силу й розгін наступу. Кількадесят мужицьких трупів стило у червоних калюжах на білій поросі, зате за укріпленнями у панському саді лежали до непізнання пошматовані й поторощені трупи оборонців. На них не було, ні лица, ні людської подобі. Хвиля народнього гніву перекотилася по них, мов гірський обвал. Видко ратники і шляхтичі не сподівалися такого нечуваного розмаху наступаючих, а у останній хвилині не стало їм уже часу, ні спромози ратувати себе уте-

чею. Другу чергу укріплень творили господарські будинки та мешкання залоги, де містилися заразом родини утікачів з околиці. З усіх сих будинків остав тільки довгий вал попелу та згарищ, зпосеред яких немов нагробні хрести торчали обсмалені комини, або недопалені бальки. Зміж попелу визирали цілі купи чорних, обгорілих трущів мужів, жінок та дітей, які не успіли вчас ратуватися до властивого замку, а боялися повірити судьбу озвіреній товпі напасників. Нещасні не знали, що ся кровожадна товпа не звертала уваги на жінки та діти і не думала навіть побивати нешкідливих ворогів. Бо у руського народу було чимало злоти, накіпілої за столітній кривди, але злоби не було. Ось і тепер поміж згарищами блукали бліді жінки з запухлими від плачу очима й розшукували у попелі спалених тіл чоловіків, синів, свояків. Ніхто не займав їх і вони находили чимало тіл, але не находили нікого знакомого, бо у обгорілих, вонючих, чорних брилах годі було взагалі розпізнати людську подобу, не то поодинокі черти.

У одному куті великого прямокутника, у якому стояв корманицький замок, лежали останки властивого дворища та обкопчена й вигоріла в середині головна вежа замку. Тут, біля керниці, яка була серед подвіря, лежало кількасот тіл побитих мужів у погнутих, поломаних та попуканих лицарських зброях. Були се околичні шляхтичі зі своїми шляхоцькими слугами, управителями маєтків то що. Ні один із них не уйшов загибіли. Ніякі просьби благання, ні опір не в силі були спинити мужиків. Коси топори на довженних топорищах та сулиці завдавали страшенні, смертні рани, яких невилічивби навіть королівський медик у Кракові та не переболілоби й тіло велетня. Оттут на подвіррі обскочили мужики останки шляхти, які аж доси ховалися за спинами челяди і наче добрі дроворуби не спочали, доки останній зпоміж зненавидженню не устелив землі пошматованими клаптями свого тіла.

На обмурованні керниці сидів боярин Микола та похмуро глядів на лежачі тіла. Поруч стояв Коструба, а приглядався обом Грицько, держачи за поводи невеликого, але видко сильного коня з довгою гривею та хвостом.

— Щож відповіли тобі бояри у Папортні та Сушиці? — питав боярин.

— У Папортні сказав боярин, що без приказу великого князя не піде, бо боїться мести короля. У нього бач жінка й діти.

— А Сушицький?

— Боярин зі Сушиці загрозив міні буком і псами: „Не хлопам братися за воєнне діло!“ — казав, а йому з нами не слід брататися.

Боярин Микола задумався.

— То значить, що ми тільки самі! — сказав вкінці стиха.

— Так, самі, боярине, але нас усіх пабереться до двох тисяч! — відповів Коструба спокійно.

— Дві тисячі, дві тисячі — повторив боярин. — Ба, дві тисячі оружних мужів, се велика сила, але пятьдесят ось таких ратників, — тут показав рукою на порубану шляхту, — і дві тисячі мужиків розлетяться наче воробці перед шулікою...

— Не розлетяться! Ми не опришки, ані пахолки...

— Ах! — зітхнув боярин — знаю я, хто ви та які ви. Знаю, що у ваших серцях лежить щире золоту любови рідньої землі, віри, звичаїв, мови. Так щож? Ви тільки піхотинці з косами, топорами, сулицями, палками. Хто з вас опреться напорови лицарства?

— Якто? — оживився Коструба. — прэцінь сеї шляхти й челяди було у десятеро більше...

— Та, та, та! і щож із сього? Не знаєш ти, Кострубо, воєнного діла. Тут нераз хоробрість ні при чому. Отгут ми вдерлися до замку й порубали лицарів у тісноті. Але будь вони у чистому полі на лицарських жеребцях, так вони на копитах рознеслиби були наш загін. Їх копії двічі довші від сулиць, мечі тяжчі від кіс, а щити і зброя, се відповідь на наші стріли. Куди нам до них дібратися й як боронитися? У горах, ярах, лісах, то ще пів біди, але у полі? Ч учив вас ставати у круг та наїжувати списи, так як се роблять швайцарські наємники. Научив вас рубати топорами на довгих топоринах, але сього ще мало. Нам гребя проти лицарського війська короля пять разів стільки мужви, як маємо. Бач не досить ставити опір, треба й нападати самому, а хто нападе на лицарство, коли усі стоять тимемо у крузі? Будь у нас кінні бояри, ми післалиб їх проти ворога, а самі обійшли його й налягли на нього громадою. Тоді доволі булоби й наших двох тисяч, але так...

Коструба задумався і мовчав.

— Коли так, то треба наскликати більше народу! — сказав вкінці.

Боярин потряс на се головою.

— А хто йому проводити буде? Наші люди слухають нас, але чи послухають чужинці? Послух, се перша річ у війську та війні! Краще хай буде дурний провід, чим має не бути ніякого. А потім, відки візьмеш, Кострубо, ще з вісім тисяч мужа? А якщо назбираєш їх, то чим прогудеш їх?

— Ба, кождий возьме харчі з собою...

— На тиждень або два, але що далі? Вони порозбігаються по селах і заки зберуться, ворог розібе нас, або

знищить їх, заки ми наспіємо з поміччю. Дарма, Кострубо! у нас село від села на кілька миль і ми не зможемо на тривогу зібратися до купи, де потреба... Заки прийдуть люди зі Старої соли, Сущиці, Коросна, Губич, Мостица, мине два і три дні, заки наспіють із Бірчі, Ніжанкович, Гітська, Конюші, мине днина, або й дві, а тут із Перемишля може надійти рать за дві години. Чи ти зрозумів мене, Кострубо?

— Так, але ти сам, боярине, розказував за тих якихсь Швайцарів. Якжеж то вони скликалися на рать?

— Воли у горах скликаються тримбітами, яких голос пливе на крилах вітру з верха на верх...

— Ну, ми моглиби скликатися огневими знаками...

— Правда, але все таки не зберемося на час, бо простори за великі. У Швайцарії могло кількасот мужиків спинити на пів днини хочби й ціле вітсько, заки не прийшла поміч. Але де станемо боронитися ми?

— Настягаємо возів, обсиплемо землею... — піддавав Коструба, якому аж горіли очі від охоти та бажання боротьби зі заклятим ворогом його народу.

З подивом глянув на нього боярин і лице його прояснилося.

— Справді, — крикнув, — у тебе, хлопе, зовсім не хлопський дух! Лицарем тобі бути, боярином! Мені старому годі найти виходу зі скрути, а у тебе всетаки знаходиться лік. Правда, прецінь Чехи-Гусити таке робили... Але й їх було більше! — додав по хвилині. — І у них була шляхта-лицарі. Мужик бачив, що і шляхтич за те саме бореться, що й він і радо йшов на смерть. А у нас скажуть господарі: То ми маємо гинути на те, щоби місто ляцьких панів дістати своїх, місто ляцького нагая руський? Невжеж він плетений із котячих хвостів? Так скажуть усі тямучі люди і розійдуться!... Твої способи добрі, Кострубо, але у першій мірі треба нам грамоти великого князя...

— Простіть, боярине! — вмішався Грицько, — але мині прийшло до голови дві гадки: Перша, що вам нічого сидіти у Корманичах, якщо тут небезпечно. У лісах біля Конюші, за Ніжанковичами, або хочби й тут у багнах, на захід сонця скриток доволі. Можна також піти між Ботків у Сяніччину...

Гадка була добра, але Коструба покивав головою на знак заперечення.

— Ми закликали людей проганяти Ляшву з нашої землі, а не тікати перед нею у гори, а жінки й діти оставляти її на поталу.

— Се правда! — сказав боярин по хвилі надуми. — Гадка добра, та не для нас. Щож дальше?

— Дальше? Чому нам не роздобути потрібної грамоти? Боярин напише письмо до великого князя, а сеї ви-

дасть грамоту. Я поїду до Вильна, чи до Троків, а ви за сей час не згинете. Бач у Ляхів нема ще більших сил на готові, а меншу силу можна підстеречи за мурованим стовпом у корчах під осоками.

— Так, се добра гадка! — згодився боярин. — Їдь, Грицьку, а я напишу тобі письмо сам. Не знать тільки, де тут сидить дяк. У нього певно є чорнило та тростинки.

— Є, боярине — відповів Грицько. — Наш Пахомій, се одинокий письменний на весь округ. Колись було їх більше, та повтікали на схід. Тепер бач скрізь латина...

Боярин встав і пішов до дяка, який сидів недалеко двора, Грицько за ним, а Коструба остався, щоби припилувати розпочатих робіт.

Ватага боярина Миколи складалася майже виключно з парубків та молодих господарів. Старших людей у ній не було, а так само не було й бездомної голоти, з якої набирала собі ратників польська, а від недавна і литовська шляхта. Тимто й пояснювалася й карність відділу, бо вправді з голоти буває найліпший жовнір, то тільки так довго, доки є вигляди на наживу-добичу. Воювати за справу віри, чи народу вміють тільки сі, що вирости й вигодувалися на рідній землі, а з нею тратьть і основу свого буття. Рідна земля, се скарбниця, у яку кожний її син складає працю своїх рук, се жертівник, на якому жертвують себе люди тілом і душею, се святиня, під якої склепінням родиться безгранична посвята мільонів. У кого нема сеї святині, сеї продає себе за гріш, славу, жіночу ласку; а у нетягичужинця поза сими добрами нема уже місця на спомини про рідну землю, яка може колись у нього була. Боярин знав се і тому не приймав у ватагу незнайомих, яких не вязало з війною вічо, крім бажання легкого зарібку.

Ось і тепер, пишучи лист, знав боярин добре, що його ратники не знехтують раз почутих приказів; усі бач розуміли, що прикази мають на оці добро усіх, а не є впливом волі одного. Парубки поділилися на три гурти. Один носив небіжчиків до спільної могили, а над православними служив під парастас за двором, де були викопані ями. Другий варив їду, зносив і паював добичу, яка не згоріла, третій найбільший під руководством Коструби направляв окопи, поглублював рови, набивав свіжі палі у частокіл та вставляв нові помости у вигорілу в середній вежу. У зборищі панував поважний настрій людей свідомих ціли, які знають, що побіда се тільки початок великого діла віднови народу. Не чуть було ні пняних криків, ні вибухів дикої радості; здавалося радше, що сі молоді зібралися на толоку і працюють що сил, бо ось із заходу наступає туча...

У своїому письмі прохав боярин великого князя о піддержку для селянського руху, який мав на цілі прогнати Ляхів із руських земель та відбудувати велике князівство. Заразом посилав вірнопідданчий поклін князеві, якого імя було під сю хвилю прапором усього народу. А прохав він не війська, ні гроша, тільки грамоти признання його ватаги княжим відділом, щоби боярства та міщанство західних земель сповнило свої повинности супроти природженого свого володаря Свитригайла, ідучи з ватагою боярина. Бояринові здавалося, що великий князь радітиме сим обявом привязання й любови у мужиків і на них опре свою владу, а тоді не побідять його і „врата адова“. Усміхаючись, зображував собі одушевлення й захват товпи народу при тріумфальному поході володаря, який ніс йому визволення від столітньої, проклятої неволі і нагадував собі широке, усміхнене лице великого князя та лискучу збрую дружини.

Від сих гадок та картин відірвав його Грицько, який з поклоном явився на порозі хати дяка.

— Ваша милость... — начав.

— Ось тут письмо! сідай на коня й махай що сили у Троки. Якщо князь стане допитуватися про нашу боротьбу, розкажи, що бачив, пожалуйся, що боярство вважає нас тільки бунтівниками і не хоче дати помічі.

Грицько узяв письмо.

— Ваша милость, — сказав, ховаючи звиток пергаменту за пазуху, — міні видиться, що я ось за плотом хати бачив...

— Кого?

— Скобенка!

Боярин засміявся.

— Скобенка? тю на тебе! Відкиж йому було тут узятися? Він прецінь остав при Андрійкові в Луцьку.

— Та воно так! — відповів Грицько, чухаючись у потилицю. — Але бачите, боярине, я йому завсіди чомусь не вірив..

— Вірити йому можеш і недовірати йому теж тобі ніхто не заборонить. Та ось щоби він туди добився...

Голосний крик за дверима перервав розмову. У кімнату вбіг почервонілий і задиханий парубок.

— Ти чого? — спитав боярин.

— Боярине! з угорської брами Перемишля виїшла рать і прямує сюди!

— Богато їх?

— Буде до п'ятьсот коний!

Бояринові заблестіли очі хижо, мов у вовка.

— Склич хлопців, але не труби, бо мігби почути ворог! А ти, Грицьку, їдь з Богом!

— Оставайте з Богом, боярине! — сказав Грицько зворушено.

— Дай Боже, щоб ще побачив вас у здоровлю та гаразді!

— Дай Боже!

VIII.

Годину опісля за горбами, які ділили Корманичі від Ніжанкович, счез Грицько, а білою протертою дорогою, яка вела до Перемишля, ступала двотисячна товпа мужиків. На чолі їхав боярин Микола у повній збруї з піднятою кротою, а поруч нього ступав великими кроками Коструба, узбровний у грубезну дубову, кременцями набивану та зелізними обручками ковану палюгу. Мужики не мали зелізних збруй, тільки кожухи й смушеві шапки; дехто підбив її сталевими обручами для безпеки від удару меча, а по верх грубих кожухів мало не кождий мав лук та сагайдак зі стрілами. У лісистій околиці мало не всі парубки займалися у вільних хвилях ловецтвом, тому були уже зроду лучниками. Крім сього у кожного була ще инша зброя, а саме: вістря осаджені на дрючках. Половина загону мала широкі топори на довженних топорищах, або короткі рогатини до кидання на ворога. Попри се було ще чимало иншої збруї між парубками. Дехто мав, не знать відки, молот до розбивання зброї ворога, дехто навіть довгий, або короткий меч, а двадцятьох осочників із Бірчі мало ручні самостріли, яких стріли пробивали без труду навіть сталеві нагрудники. Вони творили осібний відділ, який ішов передом.

Зараз за селом дорога входила в високопенний сосновий ліс, місцями перемішаний з модриною та листястими деревами. Ліс сей покривав собою увесь край від Негрибки під Перемишлем аж по угорську границю і тільки склони замкової гори та негрибецькі багна були безлісні. Не було ліса і на горбі, де стояв мурований стовп, натомість усі прочі частини широкого краєвиду шуміли одним безмежним пралісом. У сей ліс увійшли парубки і скорою ходою прямували до мурованого стовпа. Тут ожидали їх вислані ще задалегідь розвідчики, які звістили бояринові, що відділ перемиських ратників виїздить уже під сусідній горб. Між сим горбом а місцем, де стояв боярин, лежала крута, багниста балка, отінена густими корчами, грубезними осоками, вербами, вільхами, трепетами та заросла, пожовклим під сю пору, очеретом. Боярин видав свої прикази, а послухно, без слова спротиву, послухали його підвласні. Дорога, яка вела у Перемишль, переходила півперек через балку і якраз при її вході у неї уставилося вісімсот копійників боярина. Вони повбивали тут ратища у змерзлу землю

та похилили вістря проти надїзджаючого ворога. У них не було иншої задачі, тільки держати рівно списи та не дозволити ворогові розірвати застави. Підчас коли перші ряди держали списи, дальші мали разити ворога з луків або побивати довгими бардишами-топорами. За першою ватагою стояла друга, бо усіх вісімсот мужа не могли зміститися в узкому провалі. В сухому очереті та у корчах, по боках дороги крилося дальших пятьсот парубків на просторі яких двісті сязнів. Прочих шість до сім сотень укрилося в лісі за балкою. Були се здебільшого парубки з косами та рогатинами.

Розставивши своє мале військо, боярин сміло виїхав на зустріч ворогові з двацятьма осочниками. Вони перейшли через балку і стали спинатися на протилежній склін. Було доволі студено, але не так, щоби деревіли пальці на тятивах луків. Було похмурно й понуро, не чуть було і розговорів поміж борцями, а у лісі, де крилося поверх тисячі оружних мужів, не було ні звуку, ні пороху. Мовчало все, мов предчуттю вічного мовчання смерти.

Аж ось китиця зі струсячих пер на шоломі боярина стала підійматися понад хребтом горбка, а вслід за сим боярин підняв на лівому рамени завішений щит. Рівночасно щось свиснуло йому понад ухом, а лоскіт вистрілу понісся над полем. Одначе ніхто з мужиків не здивувався. Вправді ручні кулевріни тільки зрідка указувалися у Польщі та Русі, але вже при облозі нижанківського двора чули вони їх. Зразу бентежилися, говорили, що се чари „панежників“, хрестили ся, падали на коліна й молилися. Швидко одначе пересвідчилися, що простий лук є о много небезпечніший від сього нового винаходу. Так і тепер мужики тільки тому зібрали усю увагу, бо знали, що по вистрілі послідує зараз біт.

І справді, як тільки польські ратники побачили їздця, а за ним, як гадали, гурток челяди, зараз кількох лицарів похилило копія і пустилося чвалом вперед. Не бачучи на щиті боярина польських гербових відзнак, догадалися, що се ворог. Але в половині дороги здержали коні, бо боярин підняв руку над головою на знак, що бажає говорити.

— Хто ви і чого бажаєте? — спитав.

— Ми лицарі його величності короля усеї Корони, Литви і Русі! — відповів один із їздців. — Як що ти за нами, то витай, а якщо ні, то піддайся!

Іменем його достоїнсти, великого князя Свитригатиля, взиваю вас і приказую вам усім разом і кождому з осібна покинути сейчас його землі. Якщо не послухаєте, велю стріляти!

Регіт відповів на слова боярина, їздці підігнали коні і легким чвалом наїздили на нього. Бач годі було їхнім важким жеребцям бігти швидче під вагою залізних їздців.

Одначе боярин Микола не думав крушити копія у лицарському двобою, хочай і як булоб йому се миле. Його військо складалося з неправних мужиків, які вмліли тільки слухати приказу, а не з лицарів, які увесь вік провели у сідлі. Тому мусів бути у гурті хтось, хтоби стежив за ходом бою й у відповідній хвилині дав знак до наступу, чи відвороту.

— Стріляй! — приказав лучникам, а сам подався взад між обі половини першої ватаги.

Зазвеніли короткі та тугі стріли метавок об панцирі та шоломи надїзджаючих лицарів. Двох влучених через наличники, подалося взад і з ломотом генуло собою об землю. Надїхали кінні слуги підїмати панів, але в їх руках найшлися вже тільки трупи. Спинилися їздці і деякі легко оружні комонники виїхали наперед. Заки одначе успіли випустити перші стріли, вже кількох із них упало з коний у сніг, а кілька коний, поцілених стрілами повеслося назад, скидаючи їздців та стаючи на диби. За сей час панцирні лицарі уставилися у бобвий ряд і нагло заграли роги до наступу.

Вмить счезли легкі їздці за спинами лицарства, а залізна лава людий та коний стала посуватися доріжкою не швидко, але рівномірно, наче поволі падучий по гірському склоні обвал. Стріли лучників, які спинили передше на хвилю поодиноких, не могли спинити цілої лави. Хочай ту і там почувся оклик болю поціленого мужа, або квік коня, та лава їхала далі.

Аж ось виїхали лицарі на горбок. Відсіля угледіли долі по тому боці балки сіру товпу мужиків, а на сей вид заграли роги у друге. Гарний, та грізний був вид наступаючого лицарства. Довженні копія, стрійні у різнобарві хоруговки, павині або струсині пера на шоломах, пестрі краски нагорток, які кождий лицар носив поверх панциря, різнобарві щити та сріблесто, або темно поблискуючі пенакриті части збруї складалися у картини, у якій грайливі відтінки красок та відблески сталі мінілися наче змізва луска. Як непозірно виглядали у порівнанні з лавою лицарства мужики у кожухах та баранячих шапках!

Здрігнулася у неодного каланника душа при виді „панів“ але ось залунав зпоміж них звінкий голос приказу.

— Держати списи рівно, недвижно! Задні кінці вбити в землю глибоко, сильно. А ви з топорами будьте на готові! Лучники, зачинайте!

Засвистіли стріли з метавок та луків, упало кільканадцять коний, але і се не спинило наступу. За хвилю побачив

перед собою перший ряд мужиків величезні голови коний та вістря копій. Неодин зажмурих очі, але не пускав списи з рук. Скажений рев нападаючих здавалося, що розірве сю слабку заставу з дрючків, а залізни їзди роздавлять нічим неослонені тіла. Але не так сталося. Нападаючі відскочили від спис, мов від їжа, а коли побачили, що поза заставою не досягнуть противника копієм, добули мечів і стали вирубувати ними вилом. Та всі хвили на кінські та людські голови, на рамена, барки, шиї посипалася градом удари топорів, які осаджені на довженних топорищах спадали на них лискавкою. Сама вага острого металю торощила залізо і черепи, крицю і мязи, шкіру та кости. Мов горшки пукали шоломи, мов кора лупалися щити, а топори падали зі страшенним розмахом раз у раз. Вмить виріс поред мужиками вал судорожно покорчених тіл і нападаючі подалися.

— Стрільай! — гукнув боярин.

І знову засвістіли стріли...

Лави їздців відхлинула та скотилася долі на дно балки. Тут на снігу лежали усі ранені, яких успіли витачити зпід кінських копит слуги. Стони, зойки, проклони наповняли повітря, а на боці на коні стояв пан Заремба. Але ні один з лицарів не думав про відворот. Сталася бач невидана й нечувана річ. Безоружне, голоруке, Богом та людьми забуте хлопство, осмілилося ставити опір панам світа і держави — лицарям, а що гірше побідити їх! Глуха злість опанувала уми і засліпила їх на небезпеку. Нікому й не прийшло на гадку підозрівати, що хами опіраються нетільки о багно та корчі, але й о другу товпу копійників та топирників. Сяк так поперевазувано ранених і пан Заремба велів кінним пахолкам обїхати лаву хлопів від заду, а сам став у друге на чолі тяжко оружних лицарів.

— Панове братя! — говорив — подбайте, щоби ні один хам не уйшов ваших рук. Подумайте, що уся Перемисчина повстане, як не покараємо сих, що спалили й вирізали Ніжанковичі й Корманичі!

Злість і завягтя, яке уступило було місця трівозі, вернули у серця шляхти. Богато з них мало посілости у перемиській землі і від здавлення бунту зависіла уся їх будучність. Прочі, здебільшого скартабеляти покладали усі надії на надання дібр у східніх землях. Томуто ні один голос спротиву не піднявся на слова каштеляна. Все таки без первісного одушевлення рушило лицарство з місця, а й пахолки у глибокому мовчанні стежили за ходом боротьби, ждучи, аж лицарські копія зударяться знову з хлопським „їжаком.“

Колі се сталося, двинулися й вони з місця та вїхали у придорожні хащі й очерет.

Та в сю мить боки доріжки, мов ожили. Нелюдські крики залунали відусіль, град стріл, каміння та ратищ посипався на несповна чотири сотні кінних пахолків, а рівночасно за кожного дерева, корча, каменя висипали довгими косами уружені піхотинці, які з нечуваною відвагою та завзяттям ударили на збентежених їздців. Перші підняли тривогу коні, а їзді не могли у тісноті опанувати опалілі з переляку звірята, ані успішно боронитися. Острі коси пороли черева нещасних звірят, змітали голови з плечей пахолків, утинали руки і ноги. Стони, зойки, писк, крик, просьби о помилування, проклони, мішалися зі свистом кіс та ревом нападаючих. Пополох опанував пахолків та коні і по півгодинному даремному опорі зрозуміли вони, що у гушавині, або на замерзлій поверхні багна нема їм спромоги продертися на зади головної ватаги боярина. Ся половина, якої не успіли попороти косами мужики, завернула на дорогу, але тут застали уже лицарів, які поколовшися знову о списи „Іжака“, відступили у друге.

Але й їжак не стояв уже там, де передше, тільки звільна, спокійним кроком ішов вперед, побиваючи усіх хто навищується, довженними топорами, або стрілами, з метавок.

І тоді у перве й у останнє оглянувся пан каштелян позад себе...

Але що се?... На дорозі, якою приїхали були лицарі з Перемишля, показалася така сама юрба „проклятущих хамів“ як ся, що перегородила лицарству дорогу вперед... І ся товпа поступала спокійним кроком вперед, мов випколені у військових вправах кнехти німецького ордену. Вони йшли поволі, але постійно, без слова, без поклику, а з гушавника раз у раз сипалися стріли. Ляхи скамяніли з перераження, а каштелян опустив руку з мечем у долину.

— Смерть іде! — подумав, бо бачив, що загибіль усеї рати є неминуча.

Тимчасом товпа кінних пахолків - ратників перемишлася з лицарями та стала ширити тривогу. Деякі зіскакували з коний та пускалися тікати у ліс, але сих побивали стрілами лучники, або мужі з косами та рогатинами. Усі, що покинули товаришів, погинули таки на очах усіх і ніхто не відважився глядіти спасення в утечі. Тоді обі товпи мужиків наблизилися до себе так, що усю відстань між ними виповнювали безрадні й непритомні Ляхи. Заломотали страшенні топори з обох сторін, наче на непідшитий, високопенний бір сокири дроворубів, а рівночасно зтиха зазвучала між мужиками і кріпшала звільна аж до громової сили пісня ликів Ангельських, які побивають огняним мечем вої невольних властей.

— Святий Боже!

Очуняв каштелян Заремба, а коли пісня стихла на хвилю, гукнув на своїх, що гинули у безнадійному бою під ударами розшалілої мести народа:

— Панове лицарство! Вертаємо у Перемишль, за мною!

І попер коня вперед, а за ним без ладу і складу. ошалілі з переляку ратники, всумні пани і слуги. Здавалося зразу, що вага мужів та коний перше задній відділ боярина, бо у ньому не було стільки копейників, що у першому. Але лицарі не мали місця пустити коні чвалом, а й коні челяди були дрантиві і не могли йти заодно з великими лицарськими жеребцями. Не легко було і взагалі надати напрям усьому склубленому безладдю людей та коний, а ще й під дощем стріл, від яких раз у раз хтось падав. Рівночасно усі ті мужі, що творили первісно другу лаву перед лицарями, обійшли Поляків з ліва та й ударили й собі на них.

Все таки рушили їзди з місця, а перед усіми їхав каштелян з довгим мечем у правій руці та порубаним щитом у лівій. Та ось перед ним, мов із під землі виріс Коструба.

— Злазять-но, пане каштеляне, а боярин Микола з Рудник дарує тобі життя! — кликнув, підносячи в гору свою страшенну, кровю та мізком замарану палаву.

— Ах ти хамське насіння! — прохрипів каштелян, який уже зовсім не тямився від скажености, — ти мині ласку обіцюєш?...

Замахнувся мечем і зі свистом протяв гострий булат повітря. Та тільки повітря. Лискавкою майнув меч над головою Коструби, але неповоротний на вид парубіка відхилився в бік, а в слідуючій хвилині впала палюга на голову коневі. Закричав кінь, мов безрога й зарив носом у землю, а рівночасно двинулася товпа мужиків з місця і накрила Кострубу враз із каштеляном. Рамена Коструби оплели противника, мов пришрубник і грудям папа Заремби забракло віддиху. Він чув ще через хвилину нелюдські крики, зойки, стони, квік коний, брязк мечів, ломіт топорів, туніт конит та обутих у підкуті чоботи ніг, аж усе помішалось зі собою у яесь неозначене гудіння, ні то шум води, ні то гуркіт млинових коліс. Вкінці замовкло і се, а пану Зарембі видалось, що западається у безодню....

Коли збудився, довкола панував спокій. Крутилися вправді сюди й туди люди, але божового гомону не чуть було уже. Пап каштелян став поволи рухати руками й ногами, але болю не відчував у них ніякого. Тільки віддих чомусь то з трудом протискав ся крізь здавлене горло. Видко, такі не трохі подушив його Коструба. Боліла й голова, але тямка вернула швидко, а очі розплющилися.

Заремба сів і оглянувся.

Уже сутеніло і тільки на західній стороні оловяна поволока неба була дещо ясніша. Зате білий сніг укривав землю, а від нього йшло стільки ясних рефлексів, що око бачило зовсім виразно усе, що діялося довкруги.

Вид се був так страшний та подавляючий, що Заремба зі стоном примкнув очі й ухопив себе руками за зболілу голову.

На перший погляд могло здаватися, що уся балка, се одна величезна рана, завдана матері-землі якимсь потворним вістрям, або що хтось нарочно розлив по спігу бочівку мальвазійського вина.

На білій, непорочній паполоні стояли величезні криваві пятна замерзлої крові. Були се зразу цілі калюжі, з яких на усі боки текли потічки. Деякі були розміщені чоботами й копитами у криваву грязюку. Тепер калюжі, потічки й грязюка, усе замерзло, бо під вечір мороз збільшився. Цілі гори кіських та людських трупів валялися по усім усюдам, уся дорога через балку була вимощена порубаними тілами. Наче се різник порубав топором мясо, лежали скрізь порозчереплювані аж по бороду голови, повідтинані руки й ноги, попорені груди й черева, поторгані й пірвані внутрешності. Мужики ходили поміж лежачими тілами, збирали мечі, рогатини, виїмали стріли, знімали з голів шоломи, карацени, а з ніг нахалків чоботи. Посеред побовища стояв боярин. Його худі, виразисті черти лиця, орлиний ніс та лискучі очі зробили чимале вражіння на каштеляні. Він знав на своєму віку чимало людей та умів з вигляду судити про вдачу людини. При виді боярина втратив останки надії. Від такого лиця й таких очей годі було ворогові надіятися помилування...

Бо й справді! З усіх його товаришів не видно було ні одного в живих. Куди оком сягнути, усе опливало кровю його безпощадно порубаних товаришів... Бліда тривога зморозила його серце, тим більше, що його самого не вбили... Видко гадали його муками звеличити свято побіди і взяти його на тортури. Бррр! Мурашки забігали по спині пана каштеляна, а холодний піт виступив на чоло.

Тимчасом боярин видавав прикази. Парубки позбирали усю зброю, кожухи, позганяли невеличкий табун коней, які не погнули від топорів та розчистили дорогу. А тоді орлиний погляд боярина упав на лежачого каштеляна і він повільною ходою підійшов до нього.

Холод смерти прошиб каштеляна.

Добру хвилю приглядався боярин ворогові питливим зором, вкінці усміхнувся злобно.

— Не бійтеся, пане каштеляне, що згинете, як отсі!— сказав, указуючи на валяву обдертих, пошматованих трупів

— не згинете, бо нам так саммо треба вашого життя, як треба було їхньої смерті. Одно й друге, се наша безпека.

У каштеляна зуб засакаував о зуб, йому просто не хотілося вірити словам боярина і він трівожним зором вдивлявся в нього, бажаючи відгадати, чи се такі правда, чи може побідник бажає наситити себе пімстою і грається з ним, як кіт з мишею.

— Чом...муж ви убили усіх? — спитав вкінці, запинюючись. — Се були лицарі й вони могли викупитися, так як і я викуплю себе великими сумами...

Боярин згїрдно засміявся.

— Ти чув прецінь, пане каштеляне, що нам треба твого життя, а не грошей. Не будь нам його потреба, лежавби ти разом із другими, хотяби обіщовав цілу польську скарбницю. Ми не лицарі, які ведуть боротьбу для забави, або наживи, ми боремося за свободу віри та народу і нищимо усіх безпощадно, хто став нам на перешкоді, бо нам не вільно щадити ворога. Вільно нам простити личну обиду, продати помилювання за гриш, але проклятим буде сей, хто простить ворогові віри та народу!

Пан каштелян був вельми оборотною людиною і тому нераз повірювано йому ріжні дражливі та небезпечні післанництва, при яких треба було не тільки розваги й відваги, але й хитрощів та безличности, ложі, облуди, безсовістности. Усе те мав пан каштелян у своїй вдачі і тому знав багато, чого не знав ні один із польських вельмож. Так то й нераз чував він про заговор деяких українських панів, відбудувати руське князівство після смерти Витовта й оперти його на мужиках, міщанах, путних боярах, словом на народі. Але ніколи не вірив у се, щоби такий заговор міг стати небезпечною для Польщі. Тепер бачив власними очима, що так є, а що більше, вишколені товпи хлопства могли стати погубою нечисленної шляхти в усьому світі. На заході забулися уже досвіди, набуті під Земпахом та Муртевом, але більше тямучі люди бачили у сих битвах сумерк лицарства і старого лицарського устрою держави. Дивлячися на поторощені тіла та збрўі, на хлопів зі списами та у холодне лице боярина, зрозумів пан каштелян нагло, що ось ся товпа, се перша хмара, яка затемнює сонце лицарської хвали, що се початок сього сумерку.

— Пробі! — подумав — не спляю я його, як Ісус Навин сонце, але припинити можу....

І поклав собі задачею, за усяку ціну вратувати себе та остерегти сих там... у Кракові, що сумерк недалеко. Супроти сього страхіття, якого привид явився нечаяно перед очима його душі, каштелян перестав боятися за своє життя. Він бачив, що і найстрашніший прилив хвилі оставляє на

березі стебельце, хочай забере хату, а сим стебельцем вважає Заремба себе.

— Навіщо ж тобі мого життя, боярине? — поспитав спокійно.

— Твоє життя буде залогом за нашу безпеку аж до приходу грамоти великого князя, або його війська.

— Ах!

— Збирайся, вставай, здійми зі себе зброю та ходи з нами....

— Куди? зачим?

— У Корманичі.... Тільки гляди! — тут боярин, який погрузившись у гадки, тільки півухом слухав питань Заремби, знову звернувся до нього, а його очі засверкали люто — якщо втечеш, а тебе зловлять, клаптика здорового тіла на тобі не останеться, позавидуєш сим усім їхньої судьби.

І рукою указав на лежачі трупи. По хвилі боярин Заремба та стільки парубків, кілька було забраних коней, рушили з поворотом у Корманичі, а за ними повільніше піхотинці. На кількох підводах, які спроваджено з Княжич, везено добучу під оком Коструби.

Коли доїздили до села, було уже темно. Запала ніч.

Пана Зарембу завели ратники боярина у кузню, яка лежала недалеко відової брами замку. Була се остання хата, яка лежала перед двором і чудом заціліла тільки від пожежі, завдяки західньому вітрові. Ватага розложилася у згарищах та останках хат, серед яких розкладено чималі ватри, а боярин з Кострубою мав ночувати у дяка Пахомія. Чотирох ратників мало пильнувати каштеляна у кузні. На комині розведено йому ватру та наладжено чималу купу дров на цілу ніч. При огні поставлено вечерю, а саме чималий горнець помащеної салом каші, здоровенний кусень мяса та збанок пива. Відтак вартівники розпалили перед кузнею огонь і для себе та вечеряли, полишивши каштеляна самого у темній хижині.

Якжеш страшною була ся самота Зарембі! Не дальше як сьогодні рано стояв він на чолі сотки лицарів та кількохсот челядів і мав у руках більшу силу, чим не один з удільних князів заходу. А тепер сидить у тюрмі і то не у лицарській, ні у королівській, а у закопченій кузні, у яку заперли його хлопи! Хлопи, се підле насіння, сі раби-каланники, яких ніхто на заході й не числив до людей, якими гордили всі, — вони побідили його військо! Ба, не тільки побідили, але й повбивали усіх без вїмки, порубали, наче різник мясо, без жалю, пощади, без пошани для їх лицарської гідности. Наче злочинців, яких четвертують на краківському ринку на потіху товпі! Сором! Сором! Криваві марева стали пересуватися у уяві — памяти пана каштеляна. Передсмертна тривога товаришів, розпука мордованої

челяди, нелюдські крики, — усе пекло гордих, пишних, а підковита безрадність і безоружність супроти неослоненого зброєю ворога, — усе те переживала ще раз душа пана Заремби і нагло зрозумів він, чому великий магістер пруських лицарів, Ульріх, програвши битву під Грунвальдом, глядів смерті. Він сам не був би її що правда глядів... Противно! Блідий жах обхоплював його при самій гадці, що ось його тіло могло би лежати там у балці серед ліса, зі страшною раню від топора, нагє, обдерте, брудне, окервавлене. Волосся підіймало ся йому дибом на голові, коли погадав, що ось тепер з близького ліса поблискують очі вовків, а за хвилю, лянчі, гарячі, вонючі паці потворів вжеруться у тіла побитих... О, він не глядів би смерті.... принайменче такої смерті та таких похоронів, хочби не п'ятьсот голов впало, але й усю Короцу видавило морове повітря! — Але розумів також се, що не ялося жити одному, де лягли усі прочі....

На ковальській печі догаряв огонь і відрухово накидав каштелян свіжих дров та принявся за їду. Крім тріску полін та свисту вітру у комині, не чуть було довкола ніяких гомонів. Хвилями долітало тільки десь з дуже далека виття вовків, а з села відбріхувалися собаки.... Ах, Заремба знав, чому виють сіроми.

І знову вернула його думка до сеї безоружної, на вид безборонної сірї товпи, до сеї сили, яка повалила у бою оружне, вправне лицарство. Він не розумів її, не розумів сеї сили, яка нікчемному хлопству заступила панцирі, мечі, жеребців, вправу, провід... вона видалася йому одначе велетнем, який живловим розмахом своєї залізної руки торощить і нівечить усе, що видумала людська голова. У друге нагадалося йому криваве побоєвище Грунвальду, де сірі товпи Мазурів покрили собою побите німецьке лицарство. Нагадалося й війна цісаря Жигмонта з Гуситами. Але обі сі боротьби, се не було те саме, що тут. Заховані за возами відбивали Чехи наступи лицарства, а польське хлопство накинулося уже тільки на розбиті недобитки, мов стерваки на здохаючу товарину. Гусити йшли усім табором, се була радше мандрівня кріпость-твердиня. У отвертому полі, без заборола та лицарського проводу жменя німецьких ратників рознеслаб була їх, як вітер полову. А тут?... тут вони самі вдарили на лицарство, се не случай, не хвилева вдача, се справді новість, яка гротить загибіллю основі цілого співчасного світа. Якщо зберуть руські змовники хочби таку силу, як польські воеводи Ягайла, або як Жижка з Троचना, що тоді? Руський мужик не Чех і не Мазур... Нема у ньому загорілости, але є відвага і ся основа усеї сили у світі... є послух....

Важко задумався повірник польського короля й сенату над тьмавою будучиною держави, у якій має жити так страшний і небезпечний нарід. Чи гаразд воно буде, якщо він справді поклониться польському орлові? А як так, то яким світом вирвати йому з рук косу та рогатину, а зі серця волю й любов до рідної віри й мови? Як дати йому ціп, плуг, кайдани?...

Нагло почувся над головою Заремби шорох.

З досками оббитої стелі кузні посипалися вуглевий пил, сажка, тріски, грудки глини, а по хвилині у чорному отворі стелі появилося лице...

З острахом зірвався Заремба з пенька, на якому сидів і вхопив забутий ковалем клевець, який лежав при огні.

Одним скоком найшовся нічний гість перед каштеляном і поклав на устах палець.

— Тсс! не кричіть, достойний пане і не говоріть голосно! — остерігав гість каштеляна. — Я приходжу від пані старостики. з Камянця...

— Офки!

— Так, іменно так її називала Марина.

Заремба приглядався гостеві пильно і видко вдоволенний був оглядинами, бо на уста його заблукався усміх.

— Марина, кажеш? — спитав по хвилі.

— Так, моя невіста!...

— Ага!

І знову усміх, сим разом злісний та згірдный появился на лиці пана каштеляна.

Не перший раз його дочка підсувала як принаду свою покоївку, де не могла сама добитися успіху. Міжтим гість випоров із кобеняка шовковий заверток із письмом і подав його каштелянові.

— А як тобі? — спитав сей беручи письмо.

— Скобенко, Киянин...

— Підкинь дров, а сам заховайся за печ, щоби тебе хто крізь яку шпару не побачив!

І при миготячому світлі огня став читати письмо Стася. З трудом розбирав невправний почерк, аж по довгій хвилі кинув пергамін у багаття і ждав, щоби згорів до решти. Відтак спер лікті на коліна й узяв голову в обі руки.

Офка мала слухність як звичайно! Більше у неї було розуміння державніх справ ніж у цілої королівської ради. Там, як звичайно, тягалися за чуби всілякі вельможі. зводили свої личні рахунки воеводи, каштеляни, старости, князі, пани. Надання земель, єпископств, опактв були ціллю їх змагань. Не було там місця на литовсько-руські справи, не було і єдності. У одному тільки єдналися усі, а то, що треба доконче загарбати Поділля й Волинь, бо се багаті

землі. Але тільки тому вони бажали цього, бо гадали грабіжю та здирством напхати порожню калиту. Як се вчинити, не знав ніхто і се полишено королеві й канцлерові. За кожний промах одного або другого накидалися на них мокрим рядном, але самі у сі заходи не устривали. Офка одна подавала добрий спосіб. Що він був добрий, те Заремба збагнув саме на власній шкірі. Розігнати хлопів, покінчити погранично війну, а усе піде гаразд! Хлопи під проводом таких бояр, як Микола з Рудник, се була одинока сила, з якою мусів числитися кожний! Се була сила будуччини. Князі, пани, ордени, шляхта, усе те були пережитки старини. Не до них належала будуччина Європи...

Але ось Офка не бажав уже більше служити каверзам Ягайла та його канцлера. Вона вповідає послух навіть йому, батькові і жалується, що він не спрятав в час її чоловіка. Хаха! Хибаж вона не могла догадатися, що вістий, які могла донести жінка Кердеєвича, ніколи не донеслиби вдова по ньому? А її тепер ніхто не думає убивати добродушного, впливового чоловіка. Один перевергень варт більше чим сотня родовитих Поляків. Не дармо пан Заремба посвятив свою дитину королівським замислам. Канцлерство, яке ядало його за се по смерті або уступленні Збишка з Олесниці, варте було заходу, тому Офка мусить дальше служити батькові, чи хоче, чи ні! На се у нього єсть спосіб... А як що її забажаться хлопців, то нехай! Не він стане її за се картати. Се річ Кердеєвича! ха, ха, ха!

Заремба підняв голову і глянув на Скобенка, який ждав у куті запитів каштеляна.

— Ти як тут узявся? — спитав.

— Я їхав у Перемишль, та біля Мостиц мене спинила хлопська ватага й не пустила у город, бо там, як казали, наших бють і проганяють. Не дуже то хлопці й вірили мені, бо у мене не хлопська одіж, гладке лице, а й мова у дечому инша. Тому я нишком покинув їх і став заходити від півдня. Тут найшов я боярина, з яким приїхав був з Києва до Луцька. Бачив я також знакомого мужика і він здається пізнав мене. Тому сховався я отут у покинену кузню. Якби воно й не було, все таки ватага мусіла або піти вперед, або вернутися у ліс і я рішився переждати бурю. Саме, коли я тут сидів, прийшов у кузню боярин Микола і велів випратати її для вашої достойности. Я рішився отже ждати, аж вас приведуть, хочай міг був підчас вечері зовсім безпечно махнути у Перемишль, бо усі ратники боярина були у битві...

— Ах, се не була битва, тільки різня. У них мало хто згинув, а з нас і нога не уйшла....

Заремба зірвався, підійшов до дверей і виглянув крізь шпару. При огні перед кузнею сиділо двох вартових, один

із косою, другий з рогатиною, а прочих чотирох спало, завинувшись у кожухи. Видко отже, що ніхто не міг підслухати його розмови зі Скобенком. У селі було тихо, усе спало по битві та поході й успокоєний каштелян вернув на своє попереднє місце.

Бачу, — сказав, — що моя дочка уміє завсіди винайти потрібних людей і вибирає найкращих. Усе, що вона тобі обіцяла, додержить певно, бо вона кому небудь не довіряє своїх листів, а людей, які їх возять, шанує і зєднує, сповняючи усі їхні бажання. А я близький королеві чим хто другий у Короні і сам канцлер не може стільки, що я. Тому кажи, скільки бажаєш за свої услуги?

Скобенко встав і випрямився.

— Я не хлоп, каштеляне! — відповів гордо — і мене грошем не знадиш, ні ти, ні пані старостиха! Мене прича-рувала Марина....

— Ах! я здогадував ся.

— ...а що я не боярин тільки міщанин, то прошу вашої достойности перевести мене на боярську службу.

Пан Заремба усміхнувся ласкаво.

— Розумію тебе, хлопче, дуже добре! Тобі треба надання, але тобі належить ся більше чим боярська служба. За свої заслуги одержиш шляхоцьку грамоту й герб, розумієш? Неустрашимість у небезпеці та незломна вірність природженому панові, тоб то королеві, се велими благородні „цноти“, які тільки у благородньому процвітають стаї....

Скобенко не розумів каштеляна, понав тільки слова: шляхтич і герб — і очі засвітили ся у нього. А пан каштелян говорив далі, звільна цідячи слова.

— Ти шляхтич по душі й сердцю... Але бачиш... я один мігби посвідчити се, а я в неволі і лєдві, чи побачу уже коли Краків та короля... Одно моє слово... а дадуть тобі усе, чого забажаєш.... та чи буде ще у мене нагода висказати його?

Пан каштелян засумувався на вид і похилив чоло на руку. Скобенко почервонів мов грань.

— То ви обіцєте зробити те, що хочу? — спитав живо.

— Якщо виїду відсіля, так!

— Певно?

— Клянуся Богом та лицарським гонором!

— Як так, то ладьтеся, достойний пане, до дороги. Я проведу вас відсіля та чейже дібемося у Перемишль.

— Якжеж виберешся зі сеї кузні?

— За кузнею лежать дві купи вугля, покриті соломою, за ними старий нежиток, на якому росте ялівець густими кущами, а за ними ліс. Дороги що правда не знаю як слід, але вмю ходити лісом і знаю напрям. Се вистане. Яж із київського Полісся.

— Дорогу знаю я! заявив каштелян. — Виведи мене тільки в ліс, а я й сам зайду, куди треба!

— Гаразд! Як так, то заждемо ще, доки другий раз не зміниться варта. Перша черга засне сейчас, третя ще спатиме, а друга буде тільки ще більше утомлена по короткому сні. Тоді то найліпше тікати й тоді вирушимо!

IX.

Першої деини по втечі Скобенка з Луцька заворушилося у замку мов в уліку. Биричі і Татари Юрші вешталися по усіх усюдах, гляділи слідів утечі і вкінці найшли мотуз, прив'язаний до кількох ратищ при вікні. Мотуз звисав крізь вікно аж у рів від сторони міста. Биричі побігли у город, переглясли усі хати польських, чеських та німецьких купців, але не найшли нічогосінько. Андрійко стрітив Сташка на майдані та бажав від нього дечого дізнатися, але хитрий Ляшок не зрадився ні словечком. Він глумився тільки над потомленими Татарами й биричами, а коли Андрійко запитав його, чому він так радіє непокоєм воеводи, засміявся і відповів:

— Я не радію, бо твоїй воевода й його непокій мині байдужі. Дивно мині тільки, що ви не поняли сейчас, за чим сей Киянин сюди приїхав. Я бачив його усього двічі, а вже знаю, що у ньому сидить. Він очевидно бажає висшнення, гонорів, а може навіть шляхоцького гербу. А ви йому за се казали чистити сап'янці вправді вельми благородного, — тут Сташко поклонився молодому Юрші, — але зовсім не визначного боярчука. Він утік, і я зовсім не дивувався, якби він найшовся колись по тому боці.

І молодий Ляшок показав рукою на захід.

— Як то? — здувався Андрійко.

— Звісно як! Король вельми радо прийме кожного Русина, який признає його власть правосильною. Такий Скобенко стане шляхтичем і верне колись у Київщину великим паном з ласки короля, а не великого князя. І коли король забажає у Київщині піддержки, то опреться не на Юрші, а на Скобенкові, розумієш?

— Не дуже!

І справді Андрійко, який виріс осторонь від великих подій, не розумів крутих доріг польської державної думки. Мрії про відбудову великого князівства, про давню свободу народу виповнювали се середовище, у якому не було місця на лож, облуду, хитрість та підступ. Молодеча його душа відділювала від себе різко п'тьму і світло; усе, що не було добром і правдою, являлося лихом та брехнею. Сташко кормився зате розмовами й листуванням пані Офки з батьком каштеляном, канцлером, паном Бучацьким, або й Кердеви-

чем, бачив і чув неодна та хотяй і не все, то таки десь щось похопив. Вкінці научився тільки такі вчинки поважати, які являлися званнями якоїсь таємної, підступної каверзи; до найпростішої цілі вибирав як найкрутішу дорогу, а для високих мрій Андрійка не мав найменшого розуміння. На отверте признання товариша, що його не розуміє, засміявся тільки.

— Дивний бо ти, боярине. — сказав. — живеш між руським народом, а не бачиш нагая на власну свою шкіру. Знави прецінь, що небіщик князь Витовт на спілку з королем поносили усі більші князівства на Сході?

— Так.

— Зате надали багачко земель ріжним людям без значіння як Воловичам та Ходкевичам у Київщині, Сапігам або Зеновієвичам у Смоленщині, Боговитинам у Бересті, Іліничам у Могилеві, Хребтовичам, Немировичам та многим иншим. А все те на се, щоби вони попирали панську справу, справу короля й великого князя, а не бажали окремішности. Від короля спливає на них усіх ласка, гріш, земля, привилей; у окремії державі вони стали би підніжками-боярами всіляких Острозьких, Четвертинських, Несвизьких, Друцьких, Соколинських, Пронських, Жилинських, Збаразьких, Вишневецьких, Порицьких, Носів, або Гольшанських, Слуцьких, Чорторійських, Корецьких, Заславських та інших княжих родів. Ось ці пани, се ніби твоїї Скобенко, який утік на захід, а ти, се ніби ті князі. Може тепер уже?...

— Ага, тепер уже розумію! — сказав Андрійко і з подивом глянув на товариша. Одначе хотяй і подивляв Андрійко Сташка, то таки у серці його збудився жах, а навіть відраза до нього, відраза, яку відчуває кожда людина при виді гадюки або прокаженого. Мимохіть Андрійко відсунувся від товариша і віддавався що днини лицарським вправам, будьто під руководством самого дядька Юрші, будьто його старого мечника Сави. Сташко брався нераз іти з ним навзаводи, одначе при першій нагоді оказалось, що Андрійко давби ради десятком таким як Сташко. У хлопця була незвичайна сила, яку ось у перве оказував прилюдно. Він уїзджав на майдані коні, вправлявся у метанні ратищем, у двобою копієм, довшим та коротким мечем, топорами та у стрілянні з лука. Мязи Андрійка немов тільки ждали на уміле вправління. Вони стали пучнявити та тверднути мов крица. Збруя небіщика боярина Юрші, яка при виїзді з Руди була ще за обширна на нього, тепер надавалася в сам раз. Була се чудова, чорно шмельцована збруя, яку небіщик одержав від австрійського герцога Леопольда. Зразу було Андрійкові важко рухатися у сталевій одежі, але старий Сава навчив його, як має до

сього взятися. Перш усього наложив хлопцеві шолом з наличником. Коли Андрійко привик до ваги шолома, наложив йому Сава нашийницю, а відтак нагрудник і наплечник. По місяці, дець з початком січня Андрійко став уже надягати долішню зброю, наголіниці та начеревник і вчився ослонювати себе важким, окованим щитом. Молодець вправлявся тоді у повній зброї і нераз не здіймав її зі себе цілими днями. У сьому часі помарніло ледко його свіже, рум'яне личко молоді дівчини, а зате яснійше виступили у нього поважні, а навіть суворі черти роду Юршів.

Попри се прибуло Андрійкові ще друге заняття.

Монах Єрофей, який звичайно писав листи і грамоти воеводи, вертаючи з міста вечером дець коло Різдва, посовгнувся на мості й поторопив собі праву руку, а ліву вивихнув. Хотяй старий Сава умів негірше знахура складати і звязувати поломані кости та направляти звихнені суглави, то таки й він покивав тільки, головою над недужим.

— Ти, братчику, подужаєш, — рішив, — але вже не відправиш обідні, ані не напишеш грамоти, бо не вдержиш у руці ні чаші, ні тростинки.

В виду сього, що саме під ту пору приходилося чимало таки висилати писем та виготовляти грамот, воевода був у не аби якому клопоті. Письменних людей було щоправда багато, бо на Руси усякий піп, дяк та більшість боярства вміли читати. Доволі було й таких, що вміли сяк так підписати своє імя, або відписати з книги молитву. Зате ніхто не тямив на стільки письма, щоби справді вірно та ясно висловити письмом гадку, або написати грамоту за диктатом чи після взірця. Сам Юрша не вмів сього і тому через два дні розшукував писаря до своєї канцелярії. Були також у городі чужинці, які могли послужити воеводі, та годі було повірити їм тайни правління. Тоді Андрійко, який щойно перед чверть роком покінчив був науку, взяв у руку тростинку, а по кількох пробах написав зовсім добре та виразно вістку для великого князя про повстання мужиків у ратненській волости. Юрша був одушевлений новим помічником. При ньому пізнавав Андрійко багато людей та відносин, учився як слід оцінювати події, словом дозрівав із дня на день.

Коли Андрійко став писарем воеводи, Сташко почав появлятися на майдані чимраз частіше і брався навіть сам до ратища та лука. Добрий був з нього лучник, але не дорівнював Андрійкові при вправах. Але він не щадив похвал товаришеві і розказував йому про се, як дуже подивляє його силу і вправу старостиха. Вона бач приглядалася нерозгерцям крізь вікна своїх кімнат. Андрійко не багато робив:

собі з чужих похвал, та вони все таки облекшували зближення обох молодців. Вкінці прохав Сташко товариша, щоби учив його сього, чого сам учився, а він навчить його за се лицарського звичаю й поведінки. І з того часу хлопці сходилися що днини.

На Йордан ладилася велика забава. Після Водосвяття велів воевода, висипати піском частину майдану, і вивести кілька коний. Відтак візав молодих боярчуків, щоби скакали через них у повній збруї з малого, упругого підвищення. Нагородою мали бути дамасценський меч великої ціни, норимберська напийниця з кованими прикрасами, нарамники з львиними головами та дорогоцінна срібна чарка грецької роботи. Понад се обіцяв ще воевода сотку київських стріл сьому, хто найкраще зуміє орудувати ручною метавкою.

Ігрища сі урядив воевода тому, бо бажав притягнути до великокняжої справи волинських панів, так як зумів уже взорохобити галицьке та холмське хлопство. За Свиргайлом завивали покищо тільки княжі роди як Острозькі, Сокольські, Курцевичі, Головні, Мосальські, Буремські, Кропотки, Велицькі, Ружинські. Низче боярство ішло у дружинах князів, але пани, тобто обогачені наданнями, знатні бояри, не бажали іти пі з князями, бо сі вважалися здебільшого чимсь знатнішим від бояр, пі з боярами, бо бояри були служебними людьми, а багаті вельможі не вчисляли себе до служби. Юрпа знав одначе, що вони підуть за воеводою великого князя без спротиву і тому попрохав їх у Луцьк на лицарське ігрище. Зразу бажав був навіть уладити турнії, але пора року була невідповідна. До того руське боярство не любило проливати крові для забави і гляділо скося на сі західні видумки, на які нераз нагляділося доволі у Вильні або Троках. На Йордан приїхало двох Загоровських, один Семашко, старий Монтовт, з ними Чапличі, Козинські, Гулевичі, а вкінці трьох Бабинських і двох Кирдейв, які прийняли були польські герби і вважали себе подекуди чимсь кращим від прочих бояр. Случайно явився також молодий київський вельможа Горностаї, який будучи у Бересті, зачув про зїзд у Луцьку.

Перед брамою палати уставлено лави для приїзжих гостей, а залага замку окружила майдан, лишаючи вільне місце для в заводів. Усім орудував старий Сава, а нагороду мав признавати старий Монтовт. Жінок не було, бо воевода не мав жінок, тож і боярським жінкам ніяк було їхати до Луцька.

У скаканні перевиспів усіх молодий Прокіп Бабинський, який пересадив одним скоком три коні, уставлені під ряд. Заграли труби в честь справного молодця, а тоді і молодий Горностаї і шляхтич Іван Кирдей зібрали усі

сили й пішли за приміром Прокопа. Почервонів молодець мов грань і крикнув о четвертого коня. Його привели й уставили під ряд із попередними. Розігнався Прокіп і скочив, але зачепив ногою о четвертого коня і як довгий простягся у пісок. Загуділа сміхом товпа видців, але старий Сава успокоїв її, кажучи:

— Сміятися в кому, та попробувати усякому лячно. Відвага й охота не раз більше варті ніж успіх!

Та ось появився між молодими боярами Андрійко у батькові збруї і розігнавшись, біг стрілою до підвиснення. Усі очі звернулися на нового суперника, який аж досі не брав участі у в заводах. Від брязку важкої збруї здригалися серця видців, від ваги залізного лицаря дрожала земля. А ось він уже на досках підвиснення... скочив, — і наче куля з кулеврїни, перелетівши понад хребтами усіх коний, станув на землі, аж у пісок стопами зарився. Всі остовпіли і замовкли, але відтак зірвалася буря окликів признання. Старий Юрша усміхнувся собі в бороду.

— Що Юрша, то Юрша! — сказав, похилившись до старого Монтовта. Сей кивнув головою й піднявши руку в гору, признав першу нагороду Андрійкові. Але Андрійко поклонився старцеві до колін і відповів голосно, так що почули його усі гості.

— Спасибі тобі, достойний боярине, за честь, але я хатний і мені ніякої нагороди не ялося приймати. Се дядькові вона належить, який мене учив. А якжеж йому дати нагороду самому собі?

В виду сеї заяви меч одержав Прокіп, нашійницю та нарамняники Горностаї, а чарку молодший Кирдей. Усі були вдоволені, але найбільше радів воевода вступом свого братавича і підчас коли молодші бавилися метанням ратиц крізь перстїнь, розказував гостям про письменність Андрійка та про поміч у переписці з князем. Розмова зішла на державні справи і Юрша навязав до неї притик, що волинські вельможі не журяться добром своєї землі.

— Правда єсть! — заявив на се Монтовт. Про нашу власну шкіру йде річ, а ми й у голову не кладемо, що біда по деревах не ходить. Погляньте, ваші достоїнсти, тільки на галицьку землю! Де ділося бутне тамошне боярство? Хто не оляшів, той пішов, або вкортці піде з торбами.

Живо підтвердили Семашко і Загоровські; Бабинські мовчали, а старший Кирдей спитав нагло:

— А Кердєвич?

— Кердєвич? спалахнув Юрша, — ох, се пропащий чоловік! Сей вирікся усього, що святе нам усім. Він уже не наш! А хиба ніхто з нас не кине каменем на віру й мову предків та на старий лад, з якого ми виростили! Тому держімся великого князя Свитригаїла, бо якщо сього не-

зробимо, Поляки вижеруть усіх відсіля, хто тільки не ходить за плугом. Се голодний народ і не тільки голодний, но і захланний, а гладкий та підступний як піюдин у світі. Це ходить про гріш, землю, смерда-каланника, там у Ляха не найдеш ні крихітки благородности, ні тіни совісті. Самому чортові вирвалиб вони з горла золото, щоб його украсити та прогайнувати. Горе нам, якщо вони присуться до нашої землі. Душа Поляка у його калиті, а совість у пястуках.

Голосні оклики з майдану перервали Юрші.

Уже шість разів під ряд вцілив Андрійко стрілою у сам осередок начеркненого на досці круга. Ніхто не дорівняв йому, а тоді Сава, утішений успіхом свого любимця, гукнув по короткій передишці:

— А нуко, достойні бояри, попробуйте тепер, хто найшвидче напне самостріл та вистрілить у ціль. Доволі вже з нас ігрищ, бо дядько Мороз кусав як собака. Коли крикну: раз, два, три! хай кождий хапає за зброю... Раз, два, три!

Миттю вхопив Андрійко метавку, але, о диво! При колісци, яким натягано тятиву, не доставало ручки. Видко хтось відломив, або відкрутив її, так що годі було напняти лука.

А напняти тятиву на метавку було доволі важко, бо груба сталева струна була незвичайно туга. Викинена нею київська або англійська стріла пробивала навіть лицарські нагрудники. Тому натягано її воротом на двох колісцятах з двома ручками, якими крутив стрілець так довго, доки тятива не заскочила на зазубець понад язичком. Тільки виймково сильні та вправні лучники зміли натягнути тятиву без корби.

Та ось ще усі соперники вертіли горячково колісцятами коли Андрійко в млі ока придавив свою метавку до землі черевом, напняв тятиву руками, аж у сугавах хруснуло, наложив стрілу, а у слідуючій хвилині сема стріла аж по визубці вбилася у осередок круга побіч попередніх.

На се Сташко почервонів і відложив метавку, а за його приміром пішли й усі прочі боярчуки, признаючи голосно, що такого лучника як Андрійко, не було ще на Волині. Старий Монтовт не прийняв на сей раз вимівки хлопця, сотка київських стріл дісталася таки йому і ніхто зі соперників не завидував йому признання й нагороди.

Андрійко подякував як слід, але пізнати було по ньому, що щось його сильно бентежить і дратує. Віддав стріли служебному Татарині, а сам став розшукувати ручку від своєї метавки. Найшов її у снігу недалеко місця, на якому поклав був метавку після шестої стріли і змітив, що її відкрутив хтось дуже справно і швидко підчас

переднишки. Показав самостріл Саві, а сей аж спалахнув із обурення, що така погань могла лучитися між благороднім боярством.

— Се нечуване! — сказав, — хай Бог побє проклятого підляку! Не було ще такого, від коли мене поги посять... Ах, уже знаю! — крикнув нагло і насупившись, похилився до уха Андрійка.

— Бережися, боярине, Сташка! — сказав шепотом. — Я присягби, що се його діло, бо як тільки побачив, що ти й без корби обійдешся, чомусьто вельми збентежився і спустив метавку. Бач він також убігався враз із другими...

А тоді знову відчув Андрійко до молодого Ляшка таку саму відразу, як тоді, коли він йому пояснював каверзи польських панів.

Тимчасом старші померзли, бо сонце давно уже зійшло з полудня, а й мороз під вечір окріп значно. Дворецький Юрші попрохав усіх на вечерю і старші подалися у палату. Тільки старий Сава давав прикази залозі та службі, а Андрійко, скинувши зброю, помогав розорозжитися Горностаєві та другим молодцям.

У перве бачив тоді Андрійко молодих людей свого стану у більшому гурті, та вони не зробили на нього доброго вражіння. Кождий із них розказував тільки про свої подвиги та покликував на свідків своїх стайничих або приятелів. Один тільки Горностаї сміявся з товаришів та кепкував:

— Дивно мні, що ви собі самі ще не надоїли дома. Зіхалися на ігрище, та місто побалакати про що путнього, возяться зі собою мов кіт із окулцем. Кождий себе підхвалює, наче хто його збирається купити.

Хлопці застидалися й замовкли, але не заводили уже розговорів, тільки мерщій подалися у лицарську салю, яка займала собою усю ширину палати. При довжейному столі засіли усі гості враз із господарем і випивши по здоровому кухлеві горячого меду з корінням, приймалися за їду. За гістьми пішов і Горностаї, але до Андрійка підійшов Сташко й потягнув його за рукав.

— Андрійку, — сказав, — у нас є до тебе діло.

— Яке саме? — кинув Андрійко коротким, майже ворожим тоном.

Лице Сташка розяснилося приятним та облесним усміхом.

— Коби то мое діло, то я полагадивби його й на морозі, але се не я, а моя пані...

— Старостиха?

— Так! чоґож дивуєшся? Лицарська дама може покликати лицаря, а він мусить її послухати, чи хоче, чи ні. А моя пані просить.

Андрійко спаленів. У перве стрічався він зі сим казочним світом західнього лицарства, про який чув так багато. Лицарський звичай, який розцвів на заході, не прийнявся на Литво-Руси майже зовсім, бо не лежало у вдачі руського народу відділювати від себе поодинокі стани непроходимим проваллям. Боярство, служба, мужики, навіть раби-каланники почували себе самі й одні других людьми, а розділ приходив аж із польськими порядками. На Русь прийшло зате лицарство казковою появою, яка виросла на підкладі споминів про хрестоносні походи і воплотилася на очах усіх у битвах над Ворсклюю та під Грунвальдом. І хочая у обох сих боротьбах сіра маса народу розбила блискучі лицарські полки, то блиск остався у спомині, наче дуговий блиск скляної кулі розбитої каменем. І як мріє аскет про пестрий круговорот життя, як роспусникові сниться тиха пристань у келії монаха-аскета, так і Андрійка потягла якась ненормальна сила за Сташком.

— Дама у неволі... привикла до поклону і лицарської служби благородних, сидить у заперті і прохає його до себе. Чого? Навіщо? Може забажає визволу?... Ба ні, вона знає, що він... а якщо не знає, то Сташко скаже її... Ах! вона певно тільки якоїсь невеличкої прислуги попрохає, а він... він не лицар, то правда, але самітній жінці завсіди слід допомогти. На се не треба лицаря. Се знає на Русі кожний мужик, що нераз виоре й викосить безпомічний удові сусіда...

— Пані прохає, так ходім! — сказав і послідував за побідно ухміхненим Сташком.

Пані Офка прийняла Андрійка при комині, на якому горіли грубезні поліна, червоноявим полум'ям. У невеличкій, коврами вистеленій кімнаті було тепло і приютно, а якісь ніжні пахощі наповняли повітря. На пані Офці була легка жовта, глибоко витята сукня, з широкими короткими рукавами, а на голові рід завою з блискучим діамантом над чолом. З під доволі короткої сукні виглядали у оксамітніх черевичках маленькі ніжки, які спочивали на подушці. Побіч подушки стояв низенький стільчик, а на комині біля огню червона повкова стяжка та золотом шита хустина.

Навчений Сташком молодець прикляк на одно коліно і поцілував кінчини пальців поданої руки, відтак устав і у покірній поставі непаче ждав приказу пані.

— Витаї, лицарю! — почувся мьелодійний голос красавиці, — витаї і не стій переді мною як виновник на судищі, тільки сядь ось тут і послухай слів, які тобі бажаю сказати.

Мягка рука жінки доторкнула у друге руки молодця й указала йому стільчик. Послушно сів Андрійко на вказане місце, а пані Офка говорила далі тихо й пестливо:

— Я прохала тебе сюди, лицарю, бо у моїму серці збудилася туга, важка, глибока туга за світом, який остався за мною, там далеко на заході!.. У холодних стінах в'язниці минають мої дні й ночі самотньо, сумно, наче дні злочинця-колодника, а гарний, лискучий, пестрий світ лицарства, у якому виросла, став уже тільки солодким, слизним спомином... Дивлячись сьогодні на ваші в'язоводи, побачила я у тебе та твійому поведенні зразок сеї лицарської благородности, яка обдавала усю мою минувшину. Я побачила у тобі справді взірець лицаря, у тобі одному... і тому мусила тобі се сказати...

Андрійко підняв очі, а вони стрітилися з палким поглядом молодої жінки. Несмілість, недовірчивість, подив, а може навіть перші завязки глибшого почування стрічалися ось зі свідомим, палким бажанням розкоші та стрімлінням вирятити сю непорочну молодечу душу у тріумфальну колісницю жіночої гордості, а може і скритих, прехитрих замислів, які далекі були від любови та лицарської благородности. Довго гляділи на себе сі дві пари очий і здавалося, що поміж ними якась невидима рука протягла нитку сього взаїмного розуміння без слів, яке буває тільки між молодими. Та хочай у літах між обоїма не було великої різниці, бо всього яких два-три роки, то зате у досвіді була вона не аби яка. Повірниця польських правителів, жінка подільського вельможі, яка мала держати руку на живчику державнього життя у Литво-Руси, була нескінчено вищою чим молодий, недосвідний, у перве прилюдним життям живучий хлопець. Але все таки ся вищість була тільки відносна, бо у щирому погляді ясных очий Андрійка було се, що Офка утратила уже давно, — так давно, що і спомин про се вертав до неї тільки докором совісти. У них була невинність, чистота і простодушність благородної людини, яку хвалять усі, та якої так мало у світі...

— Я не лицар, пані, — сказав, — у нас лицарів нема і не буде, се не нашого краю квітка, а я тільки отрок...

Пані Офка живо заперечила.

— Так, се правда, що у вашій землі не цвітуть такі квітки, але неправда се, що ти не лицар. Ти лицар тілом і душею і будь ти під рукою короля, ти певно носивби уже золоті остроги та лицарський пояс. Дивлячись на тебе, бачила я се, відчувала се усім моїм серцем, яке тужить за утраченою красою життя там далеко на родині... Я бачу у тобі се, що утратила і тому вибрала тебе своїм лицарем...

Андрійко почервонів мов грань і зірвався.

— Ох пані, я недостойний ні ваших слів, ні вашої ласки...

Мягка рука Офки доторкнулася знов до руки молодця і спонуканий нею Андрійко усів знову, та сим разом так близько, що повна мягка, у обтислі панчішки одіта нога старостихи оперлася об його коліно. Палкому молодцеві потемніло в очах...

— Ось возьми сю стяжку! ту пані Офка узяла з комина повкову шарфу, а у голосі її звучали сльози, — і носи її на памятку бідної затвірниці, а я... кільки разів гляну на ярку її краску на твоїй, геройській груді, тільки разів погадаю, що я не одна, не сама покинена Богом та людьми, що й тут у сіті дичі хтось мене зрозумів і заступиться за мене. Хотьай се молодий хлопака, то благородність і лицарськість дадуть йому силу велетня. а вірність любовника. Клякни!

Під вагою нових вражів, під роєм слів, які плили потоком з уст красавиці Андрійко замовк. Розгул молодої крові вчинив його неспосібним вести як слід розмову, зате неохота, підозріння, ворожнеча, яку відчував хлопець до ляцького Змія-Горинича, спинювали перший порив молодечого захвату. Відрухово послухав і вкляк у стіп Офки. А вона припняла йому до груді шарфу, і через хвилю очі її з дивним виразом спочили на його похиленій статі, а на устах не видко було звичайного глумливого усміху. Чи вона думала про що инше? Чи може забувся якраз глум. а через пестру, ярку поволоку ложі та облуди пробилосся те колись давно забуте підложе життя?... Не знати.!

X.

Андрійко вийшов від пані Офки майже непритомний. У передній кімнаті, де звичайно сиділа Марина, ждав на нього Сташко, який глянув тільки бистро на товариша і засміявся хитро. Румянець на лиці молодця, шарфа на його груді сказали йому усе: Андрійко став одним із рабів старостихи, став зрядом її замислів, прислужником польського правління. Так йому принайменче здавалося і тому вивівши Андрійка на двір, запитав з усміхом.

— Правда, що старостиха не така страшна, як гадає твій дядько?

Овіяний свіжим, морозним подувом, молодець стрепенувся.

— Страшна? ні! Але нещаслива! — сказав — і мині жаль її. Що буду міг, зроблю для неї, коли забажає і гадаю, що вона ніколи не захоче чогось такого, що не личилоб її, або мині. Се благородна „дама“.

— А!

Сташко сподівався іншої відповіді, але не було уже часу добитися її від Андрійка, який спішився відходити. Вернувши у хату, переказав сю відповідь старостисі. Вона була іншої гадки ніж Сташко.

— Коли він ще може думати, що я благородна та міркувати, чи мині послужити, чи ні, то видко не так то легко взяти його на мотузок як Скобенка та тільки інших... — сказала і гнівно тупнула ногою об землю.

І справді. Слова Андрійка, висказані до Сташка, були до певної міри брехнею, першою брехнею, яку висказав хлопець у життю. Своїми словами бажав він тільки позбутися влізливця та остати самим зі своїми гадками. Поява Офки осліпила його. Як за першим разом так і тепер ся молода жінка не завагалася очима, голосом, поглядом, відкрити молодечій душі хлопця усю горючу безодню змислової роскоші. Дотиком руки та колін передала вона його молодечій крові усі дрганья розпаленої бажанням груди, а сі дрганья вмить довели усе ество Андрійка до нескazanого заколоту. По чисте серце хлопця простягала свої кігті пристрасть і воно з острахом відверталосся від неї, як від незваної небезпеки. Могуcho заговорили у ньому пориви молодого тіла, а услужна уява підсувала марево „лицарської служби“ як предліг до розкішніх сходня у тихому, пахучому кутикові при огні... Але те, що знав Андрійко про Офку, її візвання та підлесні слова, її скарги на гнет та смуток самоти, а вкінці розмова з дядьком, якої був свідком, — усе те остерегало його, що тут під гладкою верхнею криється пропасть. Він вичував у її словах лож і не вірив її зразу. Без сумніву не оперсяб Андрійко понаді молоді жінки, як що вона забажалаб добути собі його любов. До сього вона мала середники й дороги, про які недосвідньому боярчукові навіть не снилося, — та все таки не удалося їй пірвати його за собою зразу. Вона знала, що сю кріпость добуде хиба облогою, а він усвідомив собі, що стоїть на роздоріжжі, та що не легким стане йому вибір шляху, який поведе його до чести і правди. Бажаючи звести його зі сього шляху, вона мимохить остерегла його, а він, людина без ложі й облуди, обдурив її своїм поведінням, а Сташка словами.

Тимчасом гамір, який панував у ідальні-сіни з початком обіду, утишився нагло і Андрійко увійшов туди, неначе у церков. На двох величезних коминах у противлежніх кутах сіний горіли соснові колоди ярким полум'ям, від високої, склепленої стелі звисали павуки зі свічками й освітлювали увесь збір довкола довгого та широкого стола. Горішня його частина була вища, бо тут сидів сам воведа як заступник великого князя у окруженні достойніших гостей,

Монтовта, Семашка та старшого Кирдея. Але саме під схилю вони не сиділи, а стояли і вітали високого, стрункого молодця у прегарній кованій, медіолянській зброї зі струсячими перами на шоломі. Лице молодця було поважне, а так само мовчали й усі інші. Андрійко добачував у його чертах подібність до когось знакового, але не міг собі зразу пригадати, до кого саме. У сій хвилі потягнув його хтось за рукав і Андрійко оглянувся. Се молодий Горностаї тягнув його до себе на лаву.

— Хто се? — спитав Андрій, указуючи движком голови на лицаря у зброї.

— Се Тапас, князь Нос! — відповів Горностаї. — Привозить вісти з Вильна.

— А!

Андрійко нагадав собі сейчас Олександра, якого бачив у Смотричі. Так, се його черти гляділи на зібраних із під підсуненої крати наличника, а очі, ах правда... се очі Мартусі!

І вмить успокоївся Андрійко, а усміх розяснив його лице.

— Гей, чому то її тут нема? — подумав і сів поруч Горностаї.

Тимчасом Старий Сава зняв з голови молодого князя шолом та розстягав ремені панциря. Двох покоєвих отроків поздіймало з нього залізні наголінники і надягнуло на нього поверх лосевого кубрака синю, золотим позументом обшивану „яку“ з широкими, буфастими рукавами. Він сів тоді до стола і враз із другими заспокоював голод і спрагу. Говір при столі почався знову, гори м'ясива счезали із срібних, цинкових, або й деревляних підносів, підчасі раз у раз наливали кухлі пивом та медом.

— Відки то в тебе, братіку, така гарна шовкова стяжка? — спитав Горностаї Андрійка.

Сеї спаленів увесь, бо нагадав собі, що приходячи, не заховав її. І справді. Гарна, багряна шарфа, зібрана у велику застяжку, прикрашувала його зелену курту.

— Ах, се памятка.... — відповів.

Горностаї засміявся добродушно.

— Я й бачу, що се памятка і то не аби від кого. Видко се по красці твого лица, яка є якраз така сама, як у сеї стяжки. Тут у вас на заході новий лицарський обичай заводиться.

— Як то?

— Ну, бо в нас дівчина дає милу тільки мережану хустину.

— Ах, се не дівчина, се дама!

Тут Андрійко став товаришеві розказувати, якто на заході є звичай, що благородні пані мають лицарів, які їм служать не з любови, а з поважання та у сій службі бо-

рються зі зміями, чарівниками та ворожими лицарями. Горностаї слухав сього довгий час, але вкінці перервав Андрійкові.

— Бо у нас у Київщині кажуть, що якщо Ляшка дасть тобі стязку, то запрошує тебе до свого ліжка....

Андрійко обурився страшенно.

— Як ти можеш таке говорити? се погані язика таке вигадали. Знаєш прецінь, що у святій землі лицарі....

— Яж не кажу, що так є, але гадаю, що так буває. У мене є вуйко з Гулевичів, коли знаєш. Він бував у Італії, Німеччині, Польщі, і завсіди сміється, якщо зйде розмова на лицарство. Він каже: „Міщух, хлоп, наш боярин побивають ворога мечем, топором, буком, чим попаде; благородній лицар зводить йому жінку, або дочку“. Може бути, що колись захід мав у серці своїх найкращих синів невичерпаний скарб чеснот. Але тепер воно не те стало! Ба, се й дивно булоби, наколиб двоє молодих людей гнули тільки теревені про якусь „службу“, якої ніякий чортяка від тебе не потребує.

Андрійко не дав себе переконати і гадав саме відповісти Горностаєві, коли зачув слова молодого Носа.

— .... Ні не повелося. Смотрича ми не відбили! Пронюхали вражі Ляхи і приготувилися як слід до облоги. Так само не віддали прочих замків, мимо приказу короля.

— Прецінь Збараж, Кремінець, Олесько ми здобули! — замітив воевода. — День у день надходять вісти про повстання хлопів із галицької, волинської і холмської землі і всі вони мають успіх. Боярин Микола з Рудник побідив навіть пана Зарембу....

— Серадського каштеляна? — спитав живо князь.

— Так!

— Деж він тепер?

— Втім то й біда, що втік таки на першу ніч по погромі. Князь Нос не втерпів і ударив кулаком об стіл.

— Гей! Великою заслуга боярина, що побив Ляхів, та тричі більша провина, що випустив його живим.

— Чому? — усміхнувся старий Монтовт. — Ми його тут усі знаємо і на ньому нема ніякої більшої вини....

— Гей! достойні бояри! закликав — князь. — Не знаєте ви сього чоловіка. Королеві та сенатові не ялося виступати отверто проти нас, бо вони звязані грамотами, умовами, тощо. Тому їм потреба метких, а вірних орударів, якіб не мали ні крихітки совісти і були спосібні навіть до зради, убійства, обману. Через їх руки йде отрута, яка затроє нас байдужністю, або і злою волею. Обіцянки, погрози, підхлібство, се їх зброя. І таким саме є Заремба.... Ах, чому його нема тут у лудькому стовпі, там куди заходить тільки кат і гробар....

— Дивно мині, що ви так дуже за ним побиваєтесь! — завважав Монтовт, — що може Заремба проти великого князя, коли король і сенат не признають його отверто, а ми усі піддержимо княжї змаганя?

Танас замовк на хвилию й усі ждали відповіді на по-важний заміт найстаршого волинського вельможі. Вкінці підняв молодець сумні очі на старця.

— Непорочний білий волос вінчає вашу голову, батьку! — сказав, — а побілили її сніги многих зим та богатого досвіду. Одначе мимо сього не збагнули ви сього, що рішає тепер у світі. Не правда і слухність та загально-признане право, а слова й письма князів, королів, канцлерів та хитроці таких Зарембів. Се не Руська Правда, ні Литовський Статут, а польські закони, не нарід, а шляхта, не лицарство хреста, а розбійницьке право п'ястука. Король признав великого князя Свитригайла і віддав йому Поділля. Але пан Заремба повідомив вчас всіляких Кердеєвичів та Бучацьких, а сі не дали замків, мимо приказу.

— Як то? То приказ був правосильний і на письмі? — не вірили деякі.

Молодий князь сягнув за пазуху і видобув звиток пергаменту з привішеними печатками.

— А ось! — сказав і подав грамоту Монтовтові й воеводі.

— Я сам був висланцем великого князя, та що з сього? Чого не взяло хлопство голими руками, се остало за Ляхами й останеться, якщо не найдеться боярська управа та княжій провід.

— Чомуж князь не йде сюди з військом? спитав старший Кирдей.

Молодець двигнув плечима.

— Князь веде переговори з королем і війни не хоже зачинати, а король також удає, буцім то не бажає собі розливу крови між Польщею а Литвою. Але панове Заремби роблять своє і ладають нам усім кайдани.

— Видко князя не дуже то й обходить нарід та боярство! — обізався Бабинський.

— Звісно, що там князеві боярин, або хлоп? Ними опікується тільки король, а опікувався небіщик Витовт! — докинув Семашко.

— Боярством може, хлопами ні! — сказав Юрша. — Тому то й тепер треба нам поперти змаганя простих людей, коли князь про нас не дбає.

— У боярстві і народі сила, а не у князеві! — усміхнувся злобно старший Бабинський, батько Прокопа.

— Без князя, годі щонебудь розпочинати! Хто знає, чи він бажає собі хлопського руху? — заговорили бояри.

Юрша замовк, а на молодому лиці князя показався вираз утоми.

Горностаї друлив Андрійка ліктем.

— Не знать, якого лиха сей безвусий князюк верзюкає про байдужність Свигригайла, — сказав. — Тепер ніякий чортяка і не пчихне в сей бік, де борються хлопи, Юрші, Несвизькі, Рогатинські та другі.

Андрійко мовчав, а у душу його перший раз закралося підозріння й обави, що піднята боротьба може не довести до успіху!....

Два дні після ігрищ розіхалися гості і хотяй на загал не вдалося Юрші підняти волинське боярство, все таки чимало молодих з того часу навідувалося у Луцьк. Вони часто приїздили до замку, а Андрійко мусів їх приймати як господар, водити у город, до всіляких купців та слухати довгих оповідаць про коні, пси, про надання, почести, герби і грамоти, про які мріяв мало не кождий. Надармо намагався молодий Юрша зайняти їх боротьбою, яка велася на пограниччі. Вони може й занялисяб нею, якби при ній був великий князь із двором, вельможами та на західній лад поприбираним лицарством. А так вони тільки відмахувалися від нього, а заходилися біля молодого князя Носа, бо надіялися почути децю про усе те, що їх займало. На жаль, князь Танас пересиджував цілими днями з вовводою, укладаючи грамоти, які опісля списував Андрійко. Післанці від князя Федька Несвизького, від Богдана Рогатинського та від мужицьких ватаг прибували день у день, так, що годі було молодим боярчукам вдоволити свою цікавість.

Так минув січень. Лютий начався страшними хуртовинами. На Стрітення скажений, західній вітер позавівав снігом стіни замку до половини. Мороз звільнів, але пориви вихру видавали останки тепла з людини мимо одягу так, що холод більше давався в знаки ніж у січневу негодю. Андрійко мав тепер більше вільного часу, нових післанців не було, а гості здебільшого покинули Луцьк. Оставав тільки молодий Прокіп Бабинський і Горностаї. Бабинський дружив зі Сташком, а Горностаї з Андрійком, але що днини вечером сходилися молодці над задньою фіртою замку, там де мешкав Андрійко. При великому комині засідали вони їсти вечерю та побалакати перед сном.

Одного вечера, десь коло двадцятого лютого, біля переправи через Стир найдено червону хоруговку на довгій тичці. Її видко було добре зі замку і все, що жило, кинулося до вікон та на заборолу стін. Боярин, який туди поїхав, приніс вскорі червону хустину. Всі оглянули її як най-

точніше, але не найшли ніяких позначок, від кого се, та що воно значить. Тої самої днини в полудне стрітив Андрійко паню старостиху, як вийшла на майдан з Мариною, Сташкою та двома невідступними Татарями. Він віддав їй глибокий, лицарський поклін, якого научив його Сташко, а вона з приязним усміхом кивнула йому головою. Коли одначе молодець бажав іти далі, спинила його рухом руки.

— Куди спішите, лицарю? — спитала. — Чому не заговорите до мене? Не вжеж прогнівила я вас чим?

— Ви, пані? — відповів Андрійко. — За високо ви наді мною, щоби мій гнів міг досягнути вас, за низько я стою під вами, щоби посмів хочайби осуджувати ваші слова та вчинки, а не то гніватися.

— Коли так, то я осмілюся пригадати вам, що у вас є служба. Не важка вона, правда, — бо чогож може вимагати покинена усмі, слаба жінка, — але все таки служба. Ви винні її мині, лицарю, і я вимагаю її від вас.

Андрійко покраснів.

— Я все на ваші услуги, старостихо!

І послухавно пішов за Офкою поруч Сташка. Вони притисли невдовзі у кімнати старостихи, та заки увійшли туди, спинилася Офка при вікні, крізь яке видко було безмежний простір західної Волині, укритий снігом.

— Чуєте сей західний вітер, лицарю? — спитала. — Се мій рідний вітер! Він приносить мині з віддалі поклик рідної вітчизни: Вертай до нас! Гей, коби то можна махнути на захід!

— На захід? — спитав Андрійко, — щож спинює вас, пані, їхати на захід? Прикажіть, а сейчас зладить вєвода усе до дороги. Ви знаєте, прецінь, що тільки на просьбу пана....

— Ах так! знаю, але бачите саме через мого чоловіка не можу я виїхати у Польщу, тільки мушу томитися у неволі... Яб поїхала радо, та ні він не дозволить, ні Юріпа не пустить....

— Так, пані! Вовки, мужики, морози, заметіль, усе те перешкоди...

Пані Офка махнула нетерпеливо рукою.

— Ах, чула я се вже не раз і не два. Без сумніву, що се великі й поважні небезпеки, але чи на них нема ліку? Двацять ратників, або хочби один хоробрий лицар, якийби віддався щиро справі самотньої жінки, — і небезпеки якби її не було....

Андрійко мовчав і так перейшли обоє у кімнату, де пані Офка сіла при комині. Світло проціджене крізь червоні сочки вітрини обдавало її рожевим заревом. Вона покляла руку на плече молодця і говорила далі:

— Був колись лицар, який клявся радше згинути, чим віддати мене на поталу ворогам, але його тут нема.

— Пані! — не втершів Андрійко, — він тут! На поталу не дам вас і я! Горе сьому, хтоби бажав доторкнутися вашої дорогої голови!

Швидко мов русалка, що цілує у сні розмріяного хлопчину, похилилася карля над Андрійком, а горячі її уста діткнули його чола. Андрійкові потемніло в очах.

— Ні, лицарю, — сказала тихим, солодким голосом. — Не слід міні вривати тебе відсіля. Одначе, як ласка, ти мігби не покидаючи Луцька, послужити міні, даючи вістку сьому, про кого говорю.

— Може пану старості?

Тінь промайнула по лиці молодої жінки.

— Йому... ні, не йому! Сей лицар, се Александер князь Нос....

— Ах, сей!

— Андрійко поблід. У душі його наче хто зареготався злобно. Нагадалася корчма у Смотричі та присутність Танаса у Луцьку. Чому вона до нього не звертається? Місце діткнене її устами на його чолі, некло неначе огнем. Зірвався.

— Пані! — сказав, а слова з трудом добувалися крізь затиснені зуби. — Зрозумійте, що князь Олександр не повезе вас у Польщу, тільки на схід у Литво — Русь, у море крові й сліз.... А пан староста запитає колись воеводу: Куди дів ти мою жінку, яку тобі повірив, як другові?

Хвильку мовчав Андрійко і стежив за вражінням своїх слів на лиці пані Офки. Але у ньому не змінилося нічо. Той сам вираз зворушення й ніжності, що передше, вітав на ньому і тепер.

— Але, — продовжав по хвилі, — я винен вам службу і доповню її. І як тільки дізнаюся, де пробував ваш лицар, приведу його вам.

— Пані Офка встала також і усміхнулася, як усміхалася колись Сирени до нещасних моряків Одиссея.

— Не помилилася я, вважаючи вас лицарем, — сказала. — У вас справді лицарський дух і вдача... Та я не вимагаю від вас, щоб ви покидали Луцьк. Ви тільки доховайте тайни перед воеводою, та не кладіть міні перепон, якщо я забажаю відсіля виїхати.

— Ах, пані! — засміявся Андрійко якомсь дивно. — Як що ви самі забажаєте, а князь виставить воеводі грамоту, що узяв вас від нього, то можете їхати хочби й нині.

Гнів блиснув у очах пані Офки.

— Не розумієте мене, лицарю! — сказала невдоволено.

— На жаль, я розумію вас аж надто добре та бажав тільки переконатися. Ви не хочете, щоби воевода дізнався

про се, що ви звели князя — так, не перечте, ви князя, а не він вас — та що обоє збираєтесь узяти у Кердеевича се, що йому ще осталося: родинну честь. Хай і так! За добре діло завсіди буває і гарна заплата.

Поклонився і вийшов, у його душі кипіло безмежне обурення на сю неймовірну погань, яка розсілася у серці красавиці. Обурення се було тим більше, що з ним вязалася ще й зависть.... Не ти, а другий! — сказала вона. Ох, чому вона не забажала такої послуги від нього?.. Але вмить отямився Андрійко: Така послуга, се зрада, се погань, се гріх! Слава Богу та матінці його святій, що ся чаша не йому писана! А до того князь Олександр зумів певно опертися її. Він се заповідав у Смотричі бояринові Миколі, а він,.... він піддався їй без обмеження. Пропалаб голова його для святої справи, як пропав Кердеевич... Чи тільки князь Олександр удержиться?

Андрійко сумнівався, а рівночасно погадав, як дуже зажуриться воевода, коли дізнається про утечу Офки з князем. І нагло зясував собі, що його першим обовязком є повідомити воеводу про наміри старостики та що він мимохіть вліз у чималу халепу. Бо чи послухав совісти, чи звідниці, все мусить кривити душею, брехати, удавати, промовувати.

А се для нього було страшне.

Прийшовши у свою кімнату над брамою, сів на лаві біля комина і брався розібрати ще раз усю справу, коли нагло відчинилися двері її у кімнату вийшов, а радше вбіг Сташко.

— Ти зачим? — спитав його Андрійко. — Може ще чого бажає твоя дама?

Сташко зареготався мов божевільний.

— Ха, ха, ха, ! дама, моя дама, хахаха! Чого вона хоче? Звісно чого! хаха! Тільки не ті питимуть воду з сеї криниці, що сього надіються, не ті, а другі, яким про се може й не сниться. Хаха! У жінки любов та вірність пуста! Аби здоров хлоп, то її готово!

Андрійко зірвався, як опарений.

— Сташку! — крикнув налякакавшись — що тобі? ти в горячці, чи що? Ось я покличу старого Саву, він тобі кров пустить.... або зажди, у мене єсть від горячки молитва....

Сміх Сташка урвався, але в очах горів злий огонь, а віддих свистів у горлі, неначе у важкій утомі. Руки раз у раз затискалися довкола червоної стяжки, яку держали та рвали на шматки.

— Ах, ти, облуднику! — пипів голос Сташка, наче гадючий сик. — Удавш благородного дурня, який буцім-то не знає ні світа, ні двірських каверз, ні жіночої лести, а тут

сам ставш орудником її, знаючи усі підлі її замисли. Намов питання кажеш, що тобі її жаль.. Га, що за милосердній Самарянин! Castus Josephus! Хахаха! Гей, коби то я знав, за яку ціну обіцяв ти свою поміч старостисі, та чи дістав вже на неї завдаток....

— Мовчи! — гримнув молодий Юрша, а очі його заблестіли люто. — Мовчи, бо забуду, що я дужчий від тебе й одним махом руки роздавлю тебе!

У погляді Андрійка було щось таке, що спонукало Сташка замовчати. Він сидів посинілий і з трудом переводив дух. Звільна успокоювався Андрійко.

— Я повинен визвати тебе на двобій, — сказав вкінці — і я вчинивби се певно, але я не Лях і не стану користати з моєї переваги. Противно я відповім тобі, бо не хочу, щоби хто небудь повіз у світ вістку, що Юрша зумів лукавити.... Ти сам підбив мене до сього, що я став на лицарську службу старостихи....

— Ах, ся служба... — не втерпів Сташко, зриваючись.

— Мовчи, знаю! — докінчив Андрійко. — Ся служба була тільки предлогом, щоби мене повести шляхом Кердевича, Носа та многих, многих інших. Такою вона для вас, але для мене ні, ось що! Тому й я обіцяв старостисі, що не стану перепоною в її змагання.... Радо признаю, що краса сеї жінки звела мене з ума і тому жаль міні її було зразу. Але коли дізнався про се, що вона кохає другого, та й то не свого чоловіка, моє захоплення змінилося у жовч, яка заливає моє серце. Ся гіркість се завдаток моєї нагороди....

— Кохає, кажеш, замітив Сташко — ох, вона не кохає нікого!

— Коли так, то міні таки жаль її, бо хто любов утратив, сеї згубив душу! Батько учив мене: „Люби мене, слуг, мужиків, звірину, деревину, Бога, рідний край, православну віру, батьківський звичай, тоді житимеш. Якщо утратиш любов, так ти холодним трупом, якого Татари оставили серед степу на поталу сіромі“.... Але ось вертаймо до старостихи. Міні жаль її, бо вона гідна сього, але я не люблю її, бо вона не стоїть моєї любови, а й до сього не слід її любити другому, раз вона повінчана...

— Ох, повінчана....

— Так, повінчана! Може бути, що се у вас невелика річ, але у нас вінчання закон незломний! Я обіцяв не зрадити її, коли хто по неї приїде, я обіцяв се, хочай зразу здавалося, що хтось серце вириває міні з груди. Ось бачиш сам, чи у мене є яка облуда або лєсть.

Сташко засміявся нагло, але так, як сміються хиба осуджені душі у аді.

— Ох, ні, нема облуди ні ложі у тобі, се правда і ти прости міні, якщо я обидив тебе. Але є облуда і лож у ній!

Тут Сташко показав Андрійкові піврані шматки червоної стяжки, а поблідле його лице почервоніло знову.

— Так, у ній єсть лож, облуда, підлість та усе те, що я нерозумний закидав тобі. Ти гадаєш, що сей хтось доперва приїде?... Він уже тут... Ся червона хустина, се знак від нього, а ось се її відповідь. Я маю її повісити над сею брамою, куди доступ буде забезпечений.

І кинув пошматовану стяжку на долівку.

Хвилину мовчав Андрійко. Він не сподівався, що розв'язка приїде так швидко і се збентежило його. Він сів поруч Сташка та протягнув рукою по чолю.

— Щож, — сказав по хвилі, — чим швидше, — тим краще.

Западав вечір. Сірі тіні клалися на ліси та луги, а долішній обрій неба, там, де він стикався зі землею, червонів наче заревом пожежі. Червоне се зарево поширювалося звільна, аж облило собою третину небозводу. Порожевіли на хвилю сірі тіні та опари, які здіймаються під вечір із вогкого снігу. Але тільки недовгий час жевріло світло на небі. Вскорі виповзла десть зі сходу і півночі п'ятьма та почала боротьбу з останками денного сяєва. Через хвилю обхоплювали ще відблиски то хмарку, то кригу лискучого леду на Сгирі, то вершок дерева, то сочкуваті вітрини замкових вікон, аж подалися й померкли. Мрак, темрява, холод запанували скрізь, світло блідло, блідло аж счезло. А тоді Андрійко повторив:

— Чим швидше, тим краще! Якщо усе те довше потягнеться, то ще всіляке може бути! Бачиш Сташку, пані Офка не будить у мене щирого прив'язання, пошани. Але вона тягне мене усею силою і я боюся сеї сили. Перед нею боярин Микола остерігав уже князя Олександра. Але що тобі? Тю, схаменися! Що ти, плачеш?

Сташко вхопив себе обома руками за голову, а усю його стать потрясали якісь внутрішні судороги, ніби хлипанья...

— Ох, Андрійку, ти не знаєш, що у мене в душі діється. Ти не знаєш Офки! Ти бачив її всього кілька разів, вона для тебе нічим. Але я увесь день при ній, вона при міні передягається, сідає при міні, дотикає мене, а вечером, коли гляну крізь проверчену у дверях дірку, то бачу вид, від якого мішається ум та дрожать коліна під розпаленим бажанням тілом. З сим бажанням, з сим видом, з палкими снами про неказані, а недостижимі розкоші зрослася

моя душа і я не в силі виречися близькості моєї пані нізашо в світі. Ні, радше смерть!...

Наче у пропасть глянув Андрійко, чуючи се. Він бачив ось, до чого доводить Офка своїх поклонників і на нього повіяло холодом

— Бідний ти.... — начав, але потік слів, який із уст Сташка лився, не дозволив йому скінчити.

— І подумати, що є люди, яким ся краса і розкіш були щоденним кормом та що хтось є навіть її власником, то можна збожеволіти. Я бачив у її очах дивні огні, коли вона говорила з тобою та гадала, що я сього не бачу. Не бачив і ти, як вона пожирала тебе очима....

Андрічко дрогнув.

— Так, я знаю її і знаю прояви її почувань. Якщо ти забажавби був її ласки, вона не відмовилаб тобі, о, бо вона не з сих, що дорожать собою та честію чоловіка. Вона повія, як усі гарні жінки у нас, коли над ними нема догляду, або якщо у них нема копиці дітей. Ох, я знаю їх і звірська злість огортає мене, коли питаюся: Чому ж саме я маю бути сим виклятим, який умірає зі спраги над рікою. Але слухай!

Тут очі Сташка засвітили нагло, мов очі мартового вовка. Він нахилився до уха Андрійка, а від нього так і несло горячкою.

— Слухай! — шептав Сташко, — вона одна, нас двох, а піодин з нас не обійме її перед сим.... Олександром, чи як йому там. Ходім, зажадаємо від неї нашої частини....

Кров ударила Андрійкові до голови. Лице скривилося з відрази та немовби болю, як лице сього, що наступить на їдовиту гадюку. Одним махом могутньої руки кинув Сташком до дверей, випрямившись на увесь ріст, а сей заточився та гепнув собою об одвірок. Одначе мимо болю, обернувся знову до Андрійка.

— Коли не хочеш, то воєвода знатиме ще нині про намірену втечу.

— Проч! — сказав хлопець таким голосом, що спокусник прожогом вибіг із кімнати.

Добру хвилю простояв Андрійко серед кімнати. Червоне лице блідло, аж зблідло зовсім, а тоді глибоко віддихнула утомлена грудь молодця. Він похилився і підняв останки пірваної стяжки, якою мав Сташко сповістити Носа про се, що Офка його очікує. Одначе зі стяжки зісталися одні ганчірки. Андрійко спокійно добув ізза пазухи червону стяжку, яку дарувала йому старостиха і повісив між вичілками над фіртою. Вчинивши се, гукнув на хлопця і велів просити Горностая і Бабинського та подавати вечерю.

XI.

Метелиця, яка була втихла, зірвалася над раном з новою силою і знову цілі кучугури твердого, зернистого снігу вирости здовж західних стін кріпости. Бабинський та Горностаї ще спали, коли Андрійко витшов на крыту галерію, якої вікна виходили на майдап. Майдан стояв пустою, ніхто не спішився у так песій час виходити з теплої хати. Ратники, які стерегли стін, ховалися в угли та за вичілки, а вікна пані Офки та воеводи були прислонені. Тільки при бічних дверях палати, крізь які мусіла ходити старостиha, стояли, мов два спіжеві істукани, татарські вартівники у багряних кожухах та шапках з довгими списами в руках.

Нагло Андрійко подався в зад. У дверях начальної вежі, які лежали на першому поверсі, показався воевода. Він був у довгій лисячій шубі та у бобровій шапці — клепані. Поволі, не зважаючи на люті пориви вихру, сходяв він по дерев'яних східцях, які приставлювано до вежі у звичайний час, а у небезпеці палено.

Погружений в задумі ішов Юрша аж до бічних дверей палати, а в сій хвилині з земним поклоном показався у них Сташко. Воевода відступив у зад, наче з відразою і кивнув рукою на обох ратників. Вони сейчас взяли ратища на плече й відійшли у сторону стаєн. Сам Юрша не звертав зовсім уваги на молодого Ляшка, який увесь сей час стояв у дверях зі шапкою в руці, тільки спокійною ходою відійшов і попрямував... простісінько до задньої фірти.

Андрійко чув, що блідне. Прожогом кинувся у свою кімнату, вижидати дядька. І ось відчинилися двері...

— Слава Богу!

— На віки віков, амінь!

Воевода сів біля огня, а з під шуби, яка розхилилася на груди, блиснула сріблиста бляха нагрудника. Андрійко кинувся розводити з попеліючого вчорашнього багаття нове полум'я, а Юрша мовчки приглядався його роботі. Вкінці відізався.

— Андрійку!

Молодець як стій перервав заняття і з похиленою головою, червоний мов грань станув перед дядьком.

— Дивні річи розказував міні вчера пахолок старостиhi!...

— Так? Я не гадав, що він осмілиться! — відповів Андрійко.

— То ти знаєш, що він міні розказував?

Андрійко кивнув спокійно головою.

— Ти знаєш, а не гнівався, отже не боїшся суцїої правди. Видко Сташко збрехав.

— Противно, дядечку, він сказав правду.

Боярин порушився неспокійно на своїому місці.

— То значить. — продовжав, — що ти знав про наміри паві Офки і згодився таїти їх переді мною.

— Так, від учора знав я про них і приобіцяв берегти таїну.

— Якто? Навіть переді мною?

Голос Юрші загудів громом, лице почервоніло від гніву, затиснена рука витягнулася над головою молодця. Андрійко зблід мов стіна, але стояв непорушно, готов прийняти навіть удар з батьківської руки воеводи. Але удару не було, а по хвилі обізвався воевода уже спокійнішим голосом.

— Оправдайся!

Андрійко немав причини довше берегти таїни, раз вона була виявлена. Тому зовсім отверто, спокійно та рівно розказав дядькові про свою службу старостисі та про свої почування. На лиці воеводи розлився глибокий смуток-грижа, він наче бачив уже молодця пропаним для себе, рідні, ріднього краю та православної віри. Але ось Андрійко став розказувати про вчорашні розмови з Офкою та Сташком і Юрша підняв голову. З його лица сходили звільна жура та сум, а появлявся на ньому подив. Вкінці знову піднялася його рука, але сим разом уже приязно тріснула молодця по плечі.

— Ну, як так, то друге діло! Я не знав, що ти з'умів сам пізнати усю поганя середовища, з якого виросла ся квітка, — тут указав рукою позад себе на вікна старостихи, — а що до лицарської служби, то ти після лицарських законів справді повинен і мусів був так учинити, як саме вчинив. Бачиш одначе, лицарська служба, се винахід високих, благородних умів, повних найвищої побожності, вірності й ніжності. Але такі лицарі і жінки не є Офками, ні Сташками і вони не доведуть до гриха людини. Доки сей дух жив на Заході, досі тисячі мужів рік-річно плили на схід у святу землю і засіваючи її своїми та поганськими кістками, ждали на жниво Царства Божія на землі. Але саме сей цвіт лицарства згинув, зів'яв, згорів у огненних пустинях Сирії, а хто не згинув у боротьбі, не вмер від пошести, або від спраги, сей тратив молодечу силу у нечуваній східній роспусті і вертав домів безсильним, згіркнулим старцем. Осталося схороване, зледашіле, зубожіле дрантя, або товсті, годовані, ліниві та неотесані бруси. Ось хто тепер на заході лицарює та служить дамам. Під верхнею пестрої, блискучої лицарської „яки“, або дівочої „котеллі“, нема сих чеснот, які колись довели лицарство аж до Господнього Гробу. Лицарський звичай і поведінка криє тепер під собою гніль, а просвіти, віри, одушевлення треба на заході глядіти під каптаном міщанина. Усе те

бачиш не нашої породи поява. Годі, щоби ми відбудували лицарський світ та йшли у Святу Землю. У нас свого поганства доволі, бо є Татари, ну й гірші поган та Сараценів Ляхи. Вони ніколи не боролися з поганством і не бачили Святої Землі, а лицарство прийшло до них аж тоді, коли вже само зледащило. Тут могло розвинутися наново, бо саме з таких зледащів поганців, які наче круки люблять блеск і стерво, складається польський пляхоцький народ. Він то приносить нам лицарство з гербами, блеском, турнірами, але се не Боже царство на землі, а диявольський посів! Тому відкинь від себе сю службу, наче тріпливий гриб...

— Я вже вивісив свою шарфу на вичілках брами, як знак для князя Олександра...

— Якого Олександра?...

Юрша зірвався, мов опарений.

— Якого Олександра? — повторив — що тобі, хлопче?

— Князя Носа! То Сташко сього вам не говорив?

— Чого саме?

— Що се він має викрасти старостику...

Юрша посинів. Здавалося, що грубі мов мотузки жили на висках ось-ось пукнуть, а чорна кров залле йому очі. Руки корчилися судорожно та раз-у-раз з глухим ломотом ударами об холодні бляхи нагрудника. Шуба зісунулася йому з плечий і упала на долівку. Андрійко зрозумів, що годі теряти час, бо з воеводою може скоїтися лихо. Він мигом розіпняв нашийницю й кинув її в кут, а в уста дядька влив чарку меду. Відтак взявся до розперізування панциря, але воевода прийшов міжтим до себе.

— Де сей Сташко? — питав хриплим голосом. — Він мусить знати щось більше! — Я возьму його на муки, покалічу, убу!

— Оставьте се, дядечку! — прохав братанич. — Він менче знає чим я, бо я знав уже давно, що князь Олександр очарований старостикую. І боярин Микола знає про се.

— Як так, то пропало усе! — сказав воевода і похилив чоло на руку.

Довго сидів так у задумі, вкінці підняв голову і спитав.

— Бачиш сину, до чого довела героя Руси одна ляцька „дама“? Він викраде її мнві, своєму кровному братові і повезе кудись у світ, де пропаде разом із нею для справи віри, народу й держави...

— Ще ми остали і великий князь, Рогатинський, князь Федько...

— Так і Бог на небі! Але що до нас? Як така щира душа як Нос, пішов на спокусу, то за кого можна тепер

поручити? Усе брехня, лож, самолюбство, вузкоглядність. Коли Олександр продає нас за одну жінку, то чи не продасть нас Свистригайло за титул, королівський вінець, або яку иншу користь? Ох, хвилями здається міні, що ми не діждемо уже ніколи розсвіту, що наша теперішність та будуччина у мраці, з якої тільки один вихід — смерть!

Оба свояки мовчали, тільки вітер шмагав люто крівлі хат та вичілки укріплень і вганяв у кімнату клуби диму.

— Щож вчините, дядьку, з князем Олександром?

— Юрша стиснув п'ястуки.

— Ах! провчивби я його! — проворчав крізь зуби. — Як батько неслухняного отрока запроторивби я його у холодну на три дні о хлібі та воді, щоби з голови вивітрило йому всіяке нестоюще дрантя...

— Так, дядьку, але князь Ніс се не я, се князь і... лицар. У нього своя воля, а ви можете його щонайбільше передати великому князеві на суд...

Юрша потер рукою чоло.

— Не думай, сину, що я сього не знаю! Се пересерде з мене говорить і жаль... жаль за скарбом, який розкочується міні під руками, жаль змарнованої праці усього життя. Мов молодик товчу головою об стіну, а ти, що мігби бути моїм сином, поучуєш мене. Ох, розумію я гаразд, що гнівом та криком не вдію нічого, нічого... хіба ще глибоше потоплю справу у грязюку самолюбства й кирині, озлоблю на себе уми нечисленних прихильників та зражу їх до однастайної боротьби за волю краю, віри і народу...

Воевода замовк і задумався, а коли по довгій хвилі встав, лице його було суворе, но спокійне, як завсіди.

— Сьогодні вечером жди мене у себе після вечері, — сказав.

— Чи покликати і варту?

— Ні! Бачиш прецінь, що я навіть від дверей старостих відкликав Татар...

— Бачив і саме сього не розумію зовсім.

Юрша усміхнувся і поклав руку на плече хлопця.

— Не забувай, Андрійку, що я не тільки воевода, но і Юрша і не можу дозволити, щоби моє ім'я постало на нечистих устах поганських посіпак. Де ходить о покарання Юрші, там нема місця для татарських головорізів. Я сам тобі суддею, хочай без оборонця і без відклику, але і без свідка твоєї ганьби. Татари не повинні бути при переловленню Офки під твоєю опікою.

Кажучи се, забував Юрша, що з нього говорить те саме самолюбство, яке спонукало Носа задля одної пристрасти знехтувати святу справу віри і народу. Не розумів сього й Андрійко, а крім сього не здавав собі зовсім справи з намірів дядька.

— Так, але як що Офка втіче... — почав.

— Вона тікає з князем Олександром і тому я її сплювати не буду! — рішив воввода. — Є у мене сила і обов'язок боротися з ворогом та каверзами Ляхів, але нема сили, ні повинности бути сторожем вірності чужої жінки!

Юрша виїшов, а Андрійко, подумавши гаразд про слова та замисли вовводи, дійшов до висновку, що дядько зовсім втратив тямку та пацування над собою під вагою вістки про відступство князя Олександра. Властиво повинен був Юрша по волі, чи поневолі стерегти Офки для Кердевича. Повинен був також пильнувати кожного її кроку, бо вона шкодила замислам великокняжих приклонників. А ось у нього не стало на се сили, не стало волі і він рішив позбутися людини, якої хитрість і злоба були для нього непонятні і вимагали мір, перед якими здригалася лицарська, щира і на скрізь добряча його вдача. Наче пан, який позбувається радо невірного й лінивого наймита, хотів виплатити йому уже наперед заслуженину, годився воввода на виїзд старостихи. Рад був із сього, що хтось переймає відвічальність за неї, бо не Юрша викрадав її з замку і не Юрша спроневірився великокняжим державним плянам.

Посумнів Андрійко і вижидав нетерпеливо вечера. Вправді ніхто не сказав йому, що вже сьогодні князь Олександр туди прибуде, але якийсь голос у серці вішував йому се. Під вечір нагнав вітер на безмежні лани Волині важку, сіру мраку, а сам утих. Студінь звільніла значно, повітря потепліло, без сумніву треба було сподіватися на слідуючий день відлеги. Вже при обіді жалувався старий Сава на гостець, Бабинський і Горностаї підтягли собі після обіду меду, якого нарочно підливав їм Андрійко. Коли змерклося, усе живуче посчезало у хатах, вежах, кухні, збройні, або почвало у город. Андрійко виправив також домів сторожа при своїй фірті, бо при фірті обіймали варту Татари вовводи. Зі смерком прийшло справді двох татарських ратників, які станули по обох боках фірти, наче дві спіжеві статуї. Андрійко виїшов у галерію та глянув на майдан.

Але мрака була так густа, що годі було углядіти щонебудь на віддалі кількох кроків. Тоді Андрійко побіг до палати, щоби поспитати, що саме задумав воввода. Але вовводи не було дома і молодець вертав на фірту, повний непевности та сумнівів. Саме коли вступав у склеплені двері, зачорніли серед мраки чотири темні постаті. У двох із них пізнав жінки. Мигом пірнув Андрійко під темне склепіння і минаючи обох вартових, побіг східцями у галерію, а тут став мов укопаний. На підвіконнику горіла ясно оливна лампада. Перед нею у золотистій, шмельцованій збруї з бу-

лавою в руці та з важеним мечем при боці стояв Юрша. Заки одначе зміг сказати слово, почувся в долині брязк збруї і хриплий оклик.

— Проч погаїці, бо встелю долівку вашим стервом, заки веспієте кликнути вашого паршивого пророка! Геть відси!

А на сей оклик відповів високий, горляний голос ратника.

— Ваша князя милость можуть пройти, коли воля, але його вельможність воевода просять ще перед відїздом зайти до нього на хвилину. Воевода ось тут на горі. Ваше товариство може остати тут.

Мовчанка запанувала по сих словах, видко князь надумувався. Вкінці почувлися на східцях кроки і ось перед воеводою та Андрійком станула висока, струнка стать, закутана у подорожню шубу з каптуром. Каптур насунено на очі так, що годі було пізнати, хто се.

— Вітай, князю, у Луцьку! — сказав воевода. — Чому ж так крадьки виїдши, що й не звітаєшся зі своїм братом, ані зі мною, що завсіди був заодно з тобою? Не вьєжж ти затїяв яке негарне діло, яке світла дня боїтьсся?

Зразу не відповідав князь нічого, аж по хвилі відкинув каптур і показав червоне, від досади скривлене лице.

— Не до тебе приїхав я, брате, ні до Танаса. Я приїхав за своїм ділом, а яке воно, знаєш сам завдяки підлому зрадникові, який украв довіря безпомічної жінки та зрадив його. Навіщо ж питаєш про звісне?...

Тут блискавка несказаної, скаженої люті влучила Андрійка. Але рівночасно, наче удар батога влучила його й обида і заки хто міг отямитися, вискочив із піхви меч небіщика боярина Василя. В сїй саме хвилі блиснув і булат Носа і звінко вдарили о себе вістря. Іскри посипалися зі стали.

— Ох, сю брехню, княже, виплюєш з кровю! — кричав опянілий від гніву Андрійко і напирив щораз то дужче на князя.

А у князеві вибухнув гнів наче полум'я крізь стріху. Його удари також летіли градом на противника і двобій певно закінчився був смертю одного з противників, наколиб не Юрша.

— Стій! — гукнув, а коли Андрійко послухав сейчас, миттю підставив булаву під меч князя Олександра, що з розгоном спадав саме на голову Андрійка. З брязком розлетівся меч на важкій булаві, а булава піднялася грізно над головою зажерливого борця.

— Стій, княже, не убивай молодяка, який опускає меч на мій приказ, а не перед тобою...

— Ох, я не хотїв... — звивався князь.

— Не звиняйся, бо наколиб був його вбив, то перед ким бувби оправдався? Зрадником бувби не він, а ти... А ось тобі моя порука та моє боярське слово, що не він зрадив тобі вашу тайну, а зрадив її ваш таки пахолок. Наколиб не ти, княже, був сим, що обманює і зраджує, — так, не перебивай, — що обманює і зраджує моє довіря та ласку великого князя, то і мій братанич і ви відмугикалиб сей прохід у замковому льоху на спів із вашою... вашою товаришкою. Але ось ти, княже, виводиш крадьки з під моєї опіки жінку боярина Кердєвича, ти, а не хто другий! І мені дивно, що ти не прийшов отверто і не забрав її за її згодою, а моїм відомом. Чи Юрша, чи Нос берегти-муть Кердєвички, чи се не все одно?

Наче школяр перед дяком, стояв молодий князь перед воєводою, але хвилями запалювалися у його очах якісь блиски, а уста та руки затискалися судорожно, чоло стяглося у брижки, аж врешті заговорив тихим голосом.

— Не бажав я брати паві Офки силою, бо не знав, чи ви, воєводо, до сього допустите! Вона і я ми бажали тайни, щоби досягнути ціль, не наразивши вашої милости на гнів Свитригайла...

— Коштом лицарської чести могого братанича! — перервав Юрша.

Князь Олександр зморщив чоло.

— За зраду і лож плачу завсіди кровю! — сказав, — за неслухне підозріння готов я просити прощення навіть у сього отрока...

Тут похилив голову перед Андрійком і протягнув йому руку.

Молодець спаленів.

— Вибачте, княжа милость, мої удари! — відповів, — але де у вас княжа гідність та високий уряд, там у мене тільки честь, а за неї скочу до очий і чорту, не то вам...

І прийняв руку Олександра, який міжтим продовжував свою бесіду.

— Не гадай, воєводо, що я відцурався тебе і твоїх. Хай боронить мене Бог і Пречиста Діва. Не покину я розпочатого діла, але бачиш, бувають річи сильніші від нас. —

Ту Юрша спинив його.

— Досить сього! — сказав. — Іди в мирі і роби, що знаєш. Не я тобі давиму розгрішення, Може я й давби його Сташкові...

— Ох, підляка! — вибухнув князь.

— Звісно, що підляка! — згодився воєвода, — та проте сама причина довела його до гріха, що і благородного князя Олександра. Ріжниця тільки у наданнях... Тому я розгрішивби його, але тебе, Олександре, ніколи! Я не розгрішаю тебе за твої вчинок, але і не осуджую на вічні...

плач і скрежет зубів, тільки жду діл. Може хоч ними спокутуєш се, що накоїла похоть.

Олександр мовчав.

— Іди! — кінчив воввода. — Мої Татари, Андрійко і Сташко свідками, що передаю тобі заложницю. З Богом!

Гідвернувшись, пішов передом ґалерією, за ним Андрійко, а князь остав один. Довгу хвилю простояв з мечем у руці, вкінці засміявся якось дивно, сховав зломаний меч у піхву і зітшов зі сходів. Там ждали його Офка, Марина і Сташко при відчиненій фірті. Оба Татари вдарили земний поклін, коли його побачили, а коли усі четверо вийшли, побачили на снігу щось темне. За ними зі скреготом ретязів замкнулася фірга, а князь, схилився, підняв з землі лежачий предмет і по хвилі передав його Офці.

— Сгяжка! — сказав. — Та сама, що повідомила мене про вашу готовість.

Пані Офка закутала голову у бобровий каптур ще дужче, чим передше і пригризла з досадою уста. Пізнала шарфу, яку дала була Андрійкові. З нею визбувався він і її впливу. Перший раз краса її не звела з ума наміченого мужа. Перший раз оперся хтось її понаді, видко був на світі хтось, що не глядів тільки на блискучу плівку, а шукав скарбу щирого, святого, шукав того золота, яке вона розтратила уже давно....

XII.

Ніхто не знав, чому саме великий князь Свитригайло у мартову негоду покинув Литву і поїхав до Луцька. Було се тим дивніше, що проти свого звичаю виїхав тільки з патром Анзельмом та двома парубками, які вели верхові коні та везли зброю великого князя. На Кобрин та Ратно везли швидкі коні великокняжі сани, одначе хотяті як тайно відбувалася подорож, то не уйшла вона очий мужиків, які саме хапали за зброю. Лискавкою понеслася вістка, що Свитригайло їде станути на чолі народнього повстання і ріжні, преріжні ватаги почали стягатися до городів та місточок, зустрічати володаря. Творилися на скорі і нові, а усі аж до сього часу спокійні села зворохобилися навіть у самій польській займанщині. Тут і там ворушилося навіть дрібне та середнє боярство. Величезне військо, яке могло повінню залити увесь край від Дніпра по Одру, зібралосся до тріох днів. Одно слово з уст великого князя, а велитенські товпи збунтованих підданих змінилибся у непобідимі полки вольних горожан самостійної держави. Але слово се не вийшло з високих уст, а сам князь счез за Ратном безслідно, наче в воду провалився. Через якийсь час

напливали ватаги на ратненський плях, роїлося Підляше; західня Волинь, бояри та мужики ждали, розпитували, стежили, аж вкінці втратили надію. Поміж зібраними стали почуватися голоси остороги перед цімстою Ляхів та паців. — перевертнів і нишком; крадьки один від другого стали бояри повертати домів, а за ними й їх слуги. Мужики довго ще не вірили, що великий князь уже переїхав і з упором селяхнів ждали його появи. Аж і вони махнули рукою і зневірилися. Народня буря стала вгавати, боярство схаменулося зовсім, народне військо змінилось назад у бунтівничі ватаги...

А тимчасом великий князь сидів у Чорторійську серед болот та лісів у гостях у князів Чорторійських, перших вельможах на Білій Русі.

Як у Федька кн. Несвизького на Поділлі, або у Богдана Рогатинського у Галичині, як у Юрші на Волині були осередки повстанчого руху у руському народі, так у князів Івана та Олександра Чорторійських збігалися усі питки великодержавних замислів Свитригайла. Тут зїздилися на паради руські пани і князі, тут видавано грамоти, якими покликувано боярство до оружно́ї розправи з Польщею. І туди саме їхав великий князь зі своїм придворним капеляном.

— Благодать Божа та святого Антонія була з нами! — говорив патер. — Видко реліквії, які беру зі собою, відстрашили мартових вовків від нашого пляху.

Великий князь сапнув невдоволено.

— Пусте городиш, гололобий! — відповів. — Вовків відстрашило хлопство та боярство, яке чорт знає чого від нас хоче, а твої реліквії повісити хіба на шию стадникові, щоби від нього тікала муха...

— Мухи, се теж діявольське насіння, а сатана обявляється у їх постаті нераз. Тиж бачив прецінь великий князю, що діється, коли муха тне товарину. Нераз кажемо тоді, що чорт вселився у череду. І ми не помиляємося, кажучи таке. І у святому писанні вселився чорт у стадо свинній. Очевидно се були мухи, перед якими безроги гляділи спасіння у воді озера...

— Ха, ха, ха! — зареготався Свитригайло. — Незле вимізував ти те усе, тільки незнаю навіщо.

— Звісно навіщо! На се, щоби ти, о великий Свитригайле, збагнув усю святість моїх реліквії та постарався придбати їх для своєї скарбниці...

— Пожди, може коли на старість стану ще пасти свині, тоді й куплю твої святощі, щоби моя паства не захотіла скупатися так, як її євангельський прообраз.

— Вапа великокняжа достойність таки не вірять у святощі, які є у мене. Раджу вам тому купити кілька крапель

води, яка виїшла з під Мойсеєвої палиці та обмити нею свою грішну душу. Раджу вам купити її кілька лусок з риб, які зловив святий Петро у Геназарському озері, хай мовчать ваші гріхи, „які риби безгласні“, коли прийде день суду, щоби не було з вами сього, що з угодою святого Ганґульфа.

— Ганґульфа? не чув я ще про такого святця.

— Не сей буде блаженним, хто знаючи, повірить, а сей хто повірить, не питаючи про докази. — „Віра твоя спасетя“, а не докази! Чи святий Ганґульф був справді святим, не знаю, але знаю те, що на ньому виявилася божа всемогутність. Власна його жінка змовилася зі своїм любасом, якимсь „жестолюбивим та сладострастним опатом“, щоби згладити його зі світа, бо він більше глядів у небо молитву і побожні вчинки, ніж на повинности самця. Опат убив Ганґульфа, а щоби відвернути від себе підозріння, постарався про се, що на могилі небіжника стали творитися чудеса. І справді місто говорити про невадійну смерть нестарого ще чоловіка, всі заговорили про чуда. Раз у прияві грішної жінки опат розказував про се знакомим. Та тоді зареготалася вдова, кажучи:

— Ах, що до сього, то бігме усе брехня. Що небіжник, земля йому пером, не творив чудес, про се моглаб я найкраще судити сама. Гей, скорше моя г... заговорить людським голосом, ніж сей бідачисько довершить чуда. І погадай собі, великий Свигригале, у сей мент заговорила згадана часть тіла на доказ, як короткозорим є слабій ум, як всемогучу власть має свята римська церква та як страшного гріху допускається сей, хто не вірить у се, що вона подає до вірування. Куни, князю, у якого побожного путника зразок єгипетської темряви та глянє у неї. А вона нічим супроти страшенної темряви некла, „ідіже вічний плач і скрежет зубів“. А коли глянєш, тоді я продам тобі за декілька широких грошів зразок звуку дзвонів з великої святині Соломона, яку збурили Вавилонці. Звук сей, замкнений у глиняному збанятку заграє тобі на смертному ложі небесним звуком і уведе тебе у царство Божіє....

Анзельмус говорив те все тоном проповідника, а хвилями щоби чорт риглядав йому за ковчир та глузував із власних слів. Великий князь кілька разів з під ока зирнув на патра, вінці зареготався грубим голосом, аж луна пішла помежи вкриті снігом сосни.

— Хитрий з тебе макогін! І глузуєш і лякаєш, а одним пальцем завсіди глядиш княжої калити.

— Се якраз те саме, що роблять деякі руські пани.

Князь споважнів вмить.

— Якто? спитав.

— А ось держать дві сороки за хвіст. Одна, се великий князь, друга, се простий нарід, пся кров хлопська та дрібно боярська

Свитригайло нахмурился, а очі набігли йому кровю.

— Витолкуйся! — кинув коротко і хрипло.

Анзельмус усміхнувся хитро.

— Я глузую, або лякаю, — відповів, — бо ти, князю, або налякавшися, або засмієшся, а в обох разях купиш у мене „реліквію“, з якої будеш мати душевну користь, так як я грошеву. Тобі бач треба спасіння, а мині гроша! Деякі руські князі боготворять тебе, а підбурюють хлопство до бунту. Або великий князь стане на чолі народу, а вони, як його провідники, стануть першими в державі, або Свитригайло сам дасть собі раду з ворогом, а вони будуть його дружинниками, або вкінці Свитригайло не стане на чолі народу і впаде, а тоді вони виберуть князя з поміж себе. Тобі ходить о власть, народові о свободу, а їм о впливи.

Ситригайло почервонів мов рак.

— Ти правду кажеш, Анзельме, я знаю, що се правда. Чи гадаєш, що князі Чорторийські такі самі? Як так, то вертаймо!

І вже підняв руку, щоби завернути сани.

Анзельмус пригриз уста і спинив князя.

— Що я кажу правду, се скаже кождий, хто не є великим князем і не ходить у хмарі ладану лизунів та галапасів. Знаю одначе також, що якраз князь Іван і Олександр не є сими панями, про яких говорю. Чи гадаєш, великий Свитригайле, що вони булиб у Чорторийську, якби належали до „хлопських“ проводирів? Вони ждуть на тебе не задля впливів, а задля тебе самого. Ось диви, бачиш коні та конюхів там при полонці? Се ратники князів, а не хлопц...

Справді видко було неоподалік при потоці кількадесять рослих коний, яких поїли парубки.

Князь Свитригайло замовк і ледви рукою відповів на гучні оклики парубків та ратників, які висипали на його прієм із забудовань широкого дворища Чорторийських. Він насупившись, напружував ум над словами підступного Анзельмуса, який говорив вправді про дві сороки, забув одначе сказати про третю, тобто про гроші. На них шоправда не було підпису князів литовських, чи деяких руських панів, але вони тим голосніше звеніли у калиті францісканця. За сі гроші побожний патер улив у неприступний та неподатливий дух князя недовіря до своїх найвірніших сподвижників: руських самостійників, а навернув його до гордих, честилюбивих, а непостійних князів і вельмож. Через те непосидючий, завзятий та меткий, хоч може й не

надто розумний, реликий князь, оставав у залежності від своїх ленників і вони не боялися уже, що на горді карки, наступить їм тверда стопа мужика та пригне їх до колін великого князя — освободителя.

Попри другі прикмети, чи хибив великий князь був ще незвичайно недовірливий та підзорливий. Доволі було йому порадити отверто щонебудь, щоби викликати у нього спротив. Позірно приймав він усе спокійно, але по хвилі, ні відси ні відти появлялося рішення часто у якраз протилежному зміслі, ніж бажав собі дорадник. Тому мали у нього успіх тільки такі дорадники, які уміли побудити невірність князя супроти кого другого, а своїх рад не висказували впрост. Мізкуючи над підозрінням, забував тоді слабкий ум Свитригайла оцінити як слід саму раду, її причини та самого дорадника. Ось чому Анзельмус кинув нарочно тін на найгорячіших прихильників князя, а до сього ужив веселої побрехеньки про святого Гангульфа та свої „реліквії“. Мимо всього одначе, хто знає, чи великий князь по зрілій розвазі не бувби став сумніватися про влучність рад свого капеляна, — на щастя показалася на засніженій дорозі чимала дружина їздців і гадки Свитригайла припинилися.

У високих, смушевих шапках та у довгих, татарським кромом пошитих, ярих каптанах їхало передом на баских конях дванацять трубачів з буйволячими, сріблом кованими рогами. Вітальна фанфара неслася далеко понад засніженими полями, а коні, немов знаючи, що тут ходить про виставу і нарядність строю та рухів, гордо потрясали головами і побрязкували балабонами та бляшками при богатій упряжі. За трубачами їхали у бобрових каптанах та довгих шубах князі Чорторийські Олександр і Іван, а над ними несли хорунжі два княжі прапори з литовськими державними знаками „Погоні“. За князями їхала уся двірня, стольники, підчаші, дворецькі, а вкінці кількадесят східньо-волинських та білоруських княжих бояр. Оба князі були у темно-зелених ловецьких каптанах, які раз у раз визирали зпід обширних шуб, а чудові, самоцвітами саджені запинки-аграфи спинали їх під шиями панів. Золоті ланцюжки й ретязі при упряжі і зброї видавали металічний брязк, а яркі краски боярських одягів аж за очі хапали тим більше, що відбивали різко від непорочно білої пелени снігу.

Коли сани Свитригайла підїхали на відстань яких сто сажнів, оба князі зіскочили з коней. Пахолки забрали їх від панів, а оба князі поставали по обох боках дороги, старший Іван по правій, молодший по лівій стороні. Олександр держав у руках срібний піднос зі золотою чаркою та кованим золотим збанком. Сани підїхали і станули, а тоді князь Іван низко поклонився шапкою великому князеві.

— Вітай, великий князю, на землі перших слуг твоїх! Хай побут на ній буде тобі солодким, як сів мід!

І князь Іван, наливши чарку, яку подав Олександр, випив до великого князя. А сьому аж очі заблестіли, коли у його ніздря вдарив запах славного на усю Литву Кориґайлівського меду. Випив раз і другий, а вкінці узяв збанок із рук Олександра.

— Коли я вам великий князь, то я тут господар! — гукнув і випив, як господареві годиться, по черзі до обох князів, а навіть до патра Анзельмуса, який з медовим лицем облизуючись, стояв на боці.

— Як ваша воля, великий князю, — сказав, — то я обійду сани довкола та з другої сторони прийду до вас у гості.

Оба князі усміхнулися собі в усні, знаючи, що їх свояк таки любить випити лишню чарку і не гордить при сьому дотеном та побрехеньками. І справді Свитриґайло зареґотався на весь бір.

— Гарний звичай вигадали батьки! — відповів. — Навіщо, мовляв, мають всілякі заволоки випвати увесь добрий мід; а якщо випно до кожного з окрема, то хоч половину уратую для себе.

— Не половина, а й увесь мід у Чорторийську жде приказів вашої великокняжої милости! — сказав з поклоном князь Іван.

— І мід і вечера, а по вечері, ще щось, або хтось, що буде солодшим від меду: добрі друзи. — докинув Олександр Чорторийський.

Патер Анзельмус нащурих уха, а й Свитриґайло споважнів в мить.

— Хто такий? — спитав швидко, наче приказуючий відповісти.

— Побожні магістри німецьких орденів уже від двох днів ждуть на вашу великокняжу милость, — відповів князь Іван, похилившись до уха Свитриґайла. — Вони й тепер вишшлиб були з нами зустрічати, так бояться, щоби не побачив їх хто посеред нас перед часом.

— Русдорф, Рутенберг? — спитав Свитриґайло і аж в долоні плеснув од радощів.

Князь Іван кивнув головою.

— Хаха! Тепер уже вірю, що вечера буде не абияка. Ходи, патре, поїдемо!

Анзельмус, не знав чому, поблід та пригрис уста. Видко було, що бажає сказати декілька слів князеві Олександрові, та не знав, як се вчинити, не звертаючи на себе уваги підзорливого Свитриґайла. Та ось нетерплячка не дозволила великому князеві ждати, аж увесь похід впорядкується.

— Гей хло! — гукнув на парубка, — подаймо мині коня! Хай мій макогін' вилігується по ведмежих шкірах, мині вони уже успіли надоїсти.

І наче двацятилітний молодень скочив на коня та чвалом понісся поміж ратників, які розступилися перед ним. Князь Іван дав знак братові і сей остав із патром Анзельмусом біля санів, а сам почвалав за Свигригайлом.

Довго та живо говорили зі собою молодший Чорторийський і патер Анзельмус. Вони поволи слідували за ратниками, а патер раз у раз потягав зі збанка, який Свигригайло полишив у санях, коригайлівський мід. Видко брала його досада....

Вечера добігала кінця. По литовсько-руському звичаю у сінні замку засідали до столів князі з усею ріднею та службою, так що, кількасот осіб вечеряло разом. Литовські та українські бояри і служба вели себе вельми умірковано і здержливо, бо знали, що після вечері князі перейдуть у свої кімнати, а тоді й їм можна буде повеселитися доволі. Зате служба німецьких гостей, привикла до грубих жартів всіляких шпільманів та бенкельзенгерів не могла всидіти на місці, а не маючи нічого кращого до діла, піла до не-схочу. Вкоротці почувися зпоміж ливонських і пруських кнехтів хриплі проклони, оклики та п'яний регіт. Дармо дворецький силкувався їх втихомирити, підливаючи свіжого напитку. Вони загрозили йому побоями, а навіть виляляли на голову збанок меду. Зареготалися опісля в один голос, а якийсь п'яний співак завів хриплим голосом звісну пісеньку про дівчину, яка прохала молодого ратника до себе на ніч. Але ось піднявся великий князь, за ним князі Чорторийські, вкінці патер Анзельмус. Мимохіть устали й усі інші, а шум, який піднявся від того, заставив невмісцого співака замовкнути. Патер Анзельмус відмовив коротку молитву, оба князі перехрестилися широко, а там і виїшли, оставляючи при столах боярство та службу. Довго здержувана охота вибухнула тепер із усею силою, наче гамір між учнями, коли дяк віддалиться.

А тимчасом у иншій частині замку засіло до стола шістьох мужів: Свигригайло, Анзельмус оба князі і двох дужих, плечистих лицарів. Один із сивавим уже заростом, мав на собі багатий, шовковий, у золоті хрести вишиваний, довгий каптан, а волосся спадало аж на плечі довгими кучерями. Другий, ще молодий з ясною бородою та волоссям, зібраним у сітку на вершку голови, держав між колінами, довгий та широкий лицарський меч у багатій піхві. На собі мав білий одяг з хрестом, під яким видніли два мечі.

Перед ними стояли серед останків вечері наповнені вином чаші, а поруч них кілька високих, срібних збанків напиту. Служби не було. Самі князі наливали собі вино та пильнували г'ютові олійних лямп, які горіли у великому п'ятираменному ліхтареві. Усі присутні слухали саме слів старшого з лицарів, який говорив повільно і поважно.

— Ідучи сюди, — говорив — гадав я відвести тебе брате Свитригайле, від війни з Поляками. Підлий се та трусливий нарід, без Бога в серці, без віри в душі. Зате є в нього ласкіство, захланність, а надівсе нечувана брехливість, зручність і хитрість, супроти якої сам Сатана блідне й тікає у пекло. Сею хитрістю довели вони до злуки Польщі з Литвою саме тоді, коли римський цісар став звертати увагу на західні граніці цісарства. Вони зломали всі договори, покористувалися поміччю усеї Європи та святого Отця в Римі, щоби під покривкою виправи на Татар, згнобити Русь, розднати межусобицями. А тоді зібрали сили Литви і Руси і ними побили нас ... Але не досить сього. Каверзами й обіцянками підбурюють населення наших земель проти побожного лицарства та недалеким може є час, коли світська влада і міста виступлять ворожо проти слуг Хреста...

Старий замовк і через хвилю тер чоло рукою.

— Ся нечувана зручність, віроломство і облуда, з якою видають себе в Римі за найкращих католиків, спричинили, що по ґрунвальдському погромі наслідник магістра Ульріха Гайнріх фон Пляуен взявся обновляти наш орден, привернути духовну карність лицарства у Марієнбурзі, завести давній лад, давню карність. На жаль... наше „побожне“ лицарство, се не товариші Германа фон Зальца, не героїські поборники правди та Христової віри. Се не ті самі, що у страшенній війні з 1283 р. боронили святий хрест, один проти соток поганських повстанців. Десятки тисяч поганців померло під мечами побожного лицарства. Їх жінки, діти погинули з голоду, холоду, від недуг, меча й огня, а у Божій землі воцарився Божій Хрест... Теперішні „брати“ скинули магістра Гайнріха вже в три роки по погромі, а місцева шляхта та міста одержали місто прав тільки тягари, податки, драчки, службу. Буриться нарід, негодує, Польща користає зі сього і чимраз низче над головою розпитих та розбавлених братчиків висить у шкіряний лапоть убрана стопа ляцького варвара....

Зрону замовк старий Павло фон Русдорф, а і товариші мовчали та німо гляділи на поблідле лице бесідника. Один патер Ансельмус не міг усидіти на місці. Зором, устами, всім єством так і ловив кожде слово великого магістра. З лицарської їдальної долітали крики кнехтів, пісні скоморохів та регіт п'яного лицарства над плюгавими жартами

шпільманів, а вкінці залунав хором рефрен сороміцької пісні:

Schöne Bas' Anna,
Halt die Kanna,
Halt feste!
Halt die Kanna feste!

Пауль фон Русдорф усміхнувся гірко.

— Ось чуєте, яких то нащадків мають колишні оборонці Аккову та Семигороду і поборники Хреста у поганських Прусах....

— Чи не за чорно, брате, осуджуєш наше лицарство ?
— вмшався магістер Рутенберг.

Русдорф покивав головою.

— Давби се Бог, щоби се була тільки веселість. Все знаємо і ти брате і достойні князі, що будь під рукою жінки, пир змінивбися в мить у вайпогавішу оргію, про яку мріють, говорять, співають співаки, кнехти, лицарі і то не тільки світські, а й духовні. У вас, Литовців та Русинів нема ще сього, але й у вас видко вже нема у боярах тої великої любови: „коли хто душу віддає за своїх друзів“. Вони дбають тільки про надання, впливи, княжу ласку, про гріш. Не до них і не до нас, лицарів ордену належить буддуччина, не у вас сила і значіння, не в нас. Ось чому не бажав я радити тобі війну, Свигригайле! Одначе їдучи сюди, бачив я товпи оружного люду, який збирався по дорозга витати великого князя. Гей, коби то мене так витали у пруських городах та селах! Швидко заволодівби хрест німецького лицарства на всіх землях між Балтиком а Підляшем. І я погадав собі тоді: Пробі! Свигригайло має в руках невичерпаний скарб людової сили. Тисячі і десятки тисяч, хоч і невправних копійників можуть залити повінню усю Польщу, а тоді може поражені видом розбурханого моря народу, отямляться і наші братчики. До них, сих велетенських топв належить судьба країв. Благо сьому, хто стане на чолі їх, а горе й погибіль їх ворогам! З усіх сил допоможуть ордени сим товпам і тобі, великий князю, їх цареві.

Свигригайло аж тепер при кінці зміркував. до чогне великий магістер і порушився неспокійно. Зирнув раз і другий на патра та князів і певно бувби взяв під розвагу слова старого, досвідного магістра, наколиб князі Чорторийські заспорили з його поглядами. Але вони оба добре знали владу великого князя і ні одним движком не зраджували, як дуже цікавить їх рішення шойно порушеного питання. Ось ршшалася їх судьба, їх будуче відношення до особи володаря, та ні один, ні другий не моргнув і вусом.

— Вибачте мені, побожний магістре, — заговорив вкінці Анзельмус. — Я вбогий, жебручий Францісканець та куди мині до ваших розумних, досвідних голів. Все таки не раз лучається мені слухати проповідий високопоставлених духовників, які стоять близько коронованих осіб. Ось раз навів один із них казочку про бика, на якого напав лев. Наляканий до смерті бик побіг на стрімголов перед себе. І ось стрітив його козел. Здавалося, що розгуканий бик рознесе на рогах слабосильного кізла. А сей, хотяй душа постигла в пятах, то все таки наставив роги. наче бажав напастися на переможнього противника. Іо диво! Ще дужче наляканий бик завернув з дороги і наосліп побіг геть, ширячи переполох між звірями. Ще раз, кажу, вибачте мині, достойний пане, але мині видиться, що сю казочку можна приложити до вас. Литовсько-руський лев наполохав перед двадцяти роками пруського бика, а сей тікає тепер перед польським кізлом. Ось що!

— Справді, — докинув Свитригайло, радий, що може й від себе щось додати. — Ти, брате, забудь, що сим разом литовсько-руське боярство буде з тобою проти Ляхів, а не з Ляхами проти тебе. Загібіль ворога певна!

— Так, без сумніву так, — відповів спокійно Русдорф. — Я певний сього, що хотяй світ завалиться, Свитригайло не зрадить союзників... Знаю одначе й се, що сей ляцький козел пайде таки у нас дома тисячі союзників у міщанах, світській шляхті, мужиках, словом усіх, кому надоїла кормига духовного ордену. Тому бажая опертися на союзникові, перед яким задрожавби увесь світ, а саме на руському народі.

Свитригайло аж покраснів із вдоволення, коли почув похвалу своїй вірности з уст великого магістра. Але саме тому видалося йому, що союзники не вірять у його сили.

— Коли вірите у мою вірність, чомуж не хочете вірити у мою силу? — спитав, — чи не одна доля жде мене як і вас на случай пораження?

— Ба, — усміхнувся Рутенберг, — на се ваша княжа милість зволють послухати другої казочки. Раз дивувалася муха, яка сідала на лисині єпископа, що його достойність тільки разів бє себе по голові, щоби убити муху. А єпископ на се: „Правда, я терплю біль не раз і не два, але від сього не вмру. Як що одначе тільки один раз зачіплю тебе рукою, то ти згинеш безповоротно, роздавлена рукою“. Побіджений Свитригайло завсіді зможе звернутися до народу, а сей не зрадить його. Кудиж звернеться побитий орден?

— Якто куди? до Свитригайла! — гукнув великий князь, вдаряючи себе долонею у грудь. Не такий, то він безсильний, як вам видається. От, послухайте! Ленце право

литовське дещо инше, ніж ваше, бо у мене є право і сила відняти землю неслухняному і він не втече від моєї руки. От бачите князів Чорторійських. Вони міні други, а навіть свояки. Якщо одначе котрий із них не послухає приказу, стане в одну мить із князя безземельним бурлакою. Може ні?

Ту Свитригайло звернувся впрост до обох князів. Молодший Олександр не втернів і глумливий усміх промайнув по його лиці, але Іван підтакнув головою і потвердив поважно:

— Так, є така у нас установа, але щоправда від давна ніхто її не приміював, бо її нема приміру, щоби хто не послухав великого князя. У сій постанові бачите, побожні магістри, запоруку сили і власти великого князя, навіть без сих тисячів, про які ви згадували. Правда, ми можемо і сі товпи покликати, але тоді товпи сі перестануть бути крпаками, а стануть свобідними кметями, путні бояри та замкова служба забажають боярських надань, а там і кинуться на нас, природних власників і господарів сих земель. Чи ви не бачите сього? Я присягну, що саме ся гадка заставила великого князя зійти з дороги сим одушевленим товпам. У них є лев, то правда! Він може вмить розірвати наших ворогів, се правда! На віщож одначе кувати меч на власну шню та ще власною рукою?

Оба брати перекинулися поглядами, великий князь вдарив кулаком об стіл, а відтак ухопивши величезну чашу вина, гукнув весело.

— Ось так, князь Іван висказав саме те, що я сам думав, тільки куди краще і справніше. Звісно, вчений чоловік, не те, що я, вояк, ловець і... пу і ціяк! Хахаха! Ви приймोज на добру згоду та на вірний союз, на погібель Ляхам!

І душком винив чашу.

Оба князі та Рутенберг пішли за його приміром, тільки Русдорф мовчав та видко падумався. Узяв вправді чашу до рук, але поволі, видко без охоти. Патер Ансельмус поналивав чарки в друге, а ждучи на магістра, став поволі говорити:

— Не вагайтеся, *illustrissime*, заключити союз із нафмогутнічим володарем Сходу! Він від вас нічого не править кромі оружньої помочі, та й то не дармо! Часи важкі, хто не з нами, той нам ворог, у нас нема місця для таких, що то ні пес, ні баран. Знаєте прецінь, що горбатий та зизокий жид не хотів заплатити мита лицареві, яке він установив, по грошу від голови. Його витягли з носилки та поставили перед пана. А сей каже: За се, що ти їдеш дорогою, належить ся міні один гріш, якого ти не хочеш міні заплатити. Але ось бачу, що ти Жид, а се коштує також

гріш; так само оплачуються у мене усі каліки. За зиза заплатиш третій гріш, а за горб четвертий. Отже плати чотири гроші, коли одного було тобі мало! Плати, або вертай домів!

Довго ще в ніч велися переговори між обома магістрами переплітані жартами та чарками. Аж над раном союз заключено, князь упився, а патер Авзельмус затирав руки у малій кімнатці прибрамної вежі та підбравши поли, скакав довкола стола, на якому красувалася чимала купка срібняків...

XIII.

Другої днини тою самою дорогою, якою їхав у Чортрифськ Свитригайло, шкандибав на маленькому литовському коникові Грицько. Теплий полуднево-західній вітер приніс відлегу. До недавна ще білою габою покритий ліс почорнів, нараз, порудів, шлях розмяк через ніч і копита коня глибоко западали у снігову кашу. Поволі, пиняво волікся Грицько дорогою. Сильний вітер дув йому просто в очі, а хвилями попадавав теплий дощ. Годі було собі й подумати гірших умовин у подорожі, та проте мандрівник не звертав на них уваги, наче якась невидима стіна ділила його від них. Похилившись у кульбаці, шкандибав, приймаючи рівнодушно і дощ і вітер і холод. На його плечах теліпалася перевішена рогатина та туго замкнена тула з луком і стрілами, намоклий кожух та подерті штани надавали невеличкому Грицькові вид лісовика—опришка, або каланшка, який тікає від боярської нагайки у ліси.

На змарівлому лиці слідно було одначе не тільки тілесну втому. Стиснені брови та глибокі брижки довкола уст вказували на душевне терпіння. Хвилями підносився іздець у кульбаці та глядів перед себе на розмоклий шлях, а з уст його вилітали уривані, незрозумілі слова. Часами гіркий усміх промайнув по його устах, доки знову не застиг на лиці у маску скорби.

І справді! Тої самої днини був він у великого князя з листом від боярина Миколи. Він ждав запитання, щоби розказати про незвичайні успіхи повстання, про вірність, та одушевлення народу, про посвяту боярина, але ждав надармо. Свитригайло прочитав листа, а там і відповів:

— Скажи бояринові, що я жду на травень служби з його земель у Чорнобилі. Якщо він не принесе повинної, надам його землю другому і то не такому, що бунтує мужиків по селах та учить їх різати і грабити!

Грицько бажав щось відповісти, оправдати мужиків і боярина, глядів слів, щоби вияснити те, як гадав, непорозуміння, але великий князь гукнув:

— Мовчи, смерде, і слухай! Хам є від плуга і ціпа, а не від меча. Остав воєнне діло боярським людям, а ні, то і ти і твої бояри відповісте перед строгим великокняжим судом. Воюючий мужик—опришок, а опришками убирають придорожні ялиці та замійські висілиці. Непокірним боярам рубають голови... Там се і махай!

Потемніло у душі мужика від сих слів. Він передумав їх ще раз і ще раз, влучився їх на память, глядів у них хочби тіни прихильности до самостійницького руху у народі, та дарма! З усеї появи, зі слів, движків та поведенья Свитригайла промовляв тільки гнів, злість, ненависть до усього, що не вийшло від особи та з голови великого князя. Князь не розумів народу, а Грицько не міг поняти князя. — Чому він не закаже народові боротьби з Ляхами, коли її не бажає? — питав сам себе. Чому не спинить Несвизьких, Юршів, Носів, Рогатинських?

На сі питання не находив відповіді і не міг її найти, бо навик був до гадки, що князь завсіди знає, чому дає прикази такі, а не інші та що у нього добро усіх завсіди на душі. Годі було йому повірити, щоби вчинками та розпорядками великого князя правив перозум, упір, або протий случай...

Третьої днини стрітив Грицько ватагу мужиків, які все ще не вірили, що Свитригайло вже проїхав і ждали його прибуття. Вони задержали його і стали розпитувати: хто, куди, зачим? Як почули, що з Чорторийська, вмиль обступили його,

— Колиж князі збираються в похід? — питали.

— Коли? Коли великий князь прикаже, тоді її підуть

— Деж Свитригайло?

— У Чорторийську.

— Брешеш, сякий-такий сину!

— Не брешу! Яж саме до нього їздив.

— Ти? А від кого?

— Від таких самих дурнів, як ти!

— Ого, який тобі мудрик найшовся! По пліці його! Буком по спині! — закричали голоси і руки вооружені дубинами та ратищами піднялися над головою Грицька. Але сей, наче не про нього річ, глядів рівнодушно по окруженні, а далі сплюнув крізь зуби і підняв руку.

— Замкніть, будь ласка, невмивані хавки! — гукнув. — Ось ще доведете душу до гріха. Не вжеж ви гадаєте, що я брешу, кажучи, що їду від великого князя? На се я і присягну!

— На хрест і землю?

— На хрест і землю!

Товпа втишилася вмиль. Наперед виступив видко проводир ватаги.

— Щож ти казав великому князеві? — спитав.

— Саме те, що ви йому бажали сказати. „Що ми його ждемо як приходу Христа“.

— Щож він на те?

— А він на те відповів, що хлоп годиться тільки до сього, до чого його Бог сотворив, а не до збруї. Поняли? Ватага зашуміла невдоволено. Вскорі почувлися голоси.

— До чоґож то князь відсилав нас?

— Звісно до чого, до ціпа, вил, до плуга та ґною! І він добре каже, бо коли ти не пиріг, то не пирожися, а коли ти хробак, то лізь у хріп!

— Певно, певно! — почувлися замітки. — Як що така його князя воля... то ми...

— Егеж! підхопив другий. — Я сейчас казав, що се нінащо не здається.

— А вжеж! не міряйся з панами. За коротке натягнуть, за довге втнуть! — закінчив Грицько.

Дехто зареготався.

— То ти казав князеві про вашу готовість? А відки ти? — спитав проводир похнюпившись, непевним голосом.

— Я з Поділля, а говорив якраз про те, що і ви бажали йому сказати. На те відповів він мені те саме, що я вам. Ось що!

Громада мовчала.

— Га но! сказав сумно проводир. — Видко нас не потреба. Вирвалися як чорт із конопель...

Товариші мовчали та кивали сумно головами.

— Не треба, не треба! — обзивалися голоси. — А ми було гадали...

Хвилюк глядів Грицько по мужиках.

— Не горюйте, хлопці, — сказав вінці, — вправді не потребує вас князь, але потребує земля, мати нас усіх! Ви її управляєте, орошуєте своїм потом, вона ваша...

— Не наша, не наша! — відповіли на се голоси мужиків. — Вона княжа, боярська, але не наша. Вони її хочять боронити тому, що вона їх, а нас не допускають. То ясне!

І нагло зрозумів Грицько Свитриґайла. Він велів мужикам кинути зброю, бо боявся, що сила, яка прожене зі своєї землі ворога, возме її опісля собі. Коли так, то очевидно годі було холопам ждати піддержки від князя. А тоді потемніло в душі у Грицька...

„Він віддався був справі поневоленого народу неподільно гілом і душею, як умів віддатися тільки мужик. З боротьбою за давнє право, за свободи княжих часів, з боротьбою проти лаяцької панщини, своволі та ґнету звязалася його дупа неподільно, нерозривно, сліпо. Аж до сеї хвилі не розумів він, що саме се поневолення народу віддає мужиків невідклично у руки бояр, панів - вельмож, князів та що їй вищі стани радо привітають новий лад, якщо їм тільки

забезпечать посідання їх падань... Аж тепер нагадав собі Жердевича та других перевертнів із Галицької землі, згадав польські герби та грамоти, видавані для західного боярства, у яких король прирікав їм такі самі привілеї, які мали польські шляхтичі, сі кати і гнобителі простолюддя. Богато про сі справи балакав небіщик Василь Юрша, боярин Микола, Андрійко — та тоді не звертав Грицько на се уваги. Аж тепер поняв він, що Свитригайло та його помонники бажать вправді окремішности і свободи, але тільки їде боротьба між польським і литовсько-руським лицарством. І тоді опинилася душа Грицька над пропастю розпуки“.

У маленькому сільці над Стиром, яке мало повинність випасати княжі коні, заїхав до господи якогось княжого конюха і кілька днів пересидів у нього. Конюх зрадів вельми, бачучи у себе таку бувалу людину і у всьому потвердив здогади Грицька. Князі Чорториські вже заздалегідь остерегли своїх підданих, щоби не мішалися у несвої річі і не слухали висланців західних громад. „Сам великий князь, мовляв, покарає Ляхів і відбере витовтові землі польській короні“. Розказував навіть, що двох мужиків з Деревина, чотири милі за Луцьком, повісили княжі ратники за втечу до повстанців у Холмиціні.

Зачувши се, Грицько рішився їхати далше, щоби ще їй йому не лучилася подібна пригода. Кождої хвилі могли чорториські висланці найти його тут і вбити як підмовника і трюдника, який підбурює народ буцім то проти Ляхів, а на ділі проти бояр та князів.

А весна ішла тимчасом кроками велетня у завмерлу волинську землю. Протягом тижня розтаяли дороги зовсім, ї змінилися у болотяні ріки. На полях появилися великі брудні, або чорні плята, а на окраїнах ліса, де сніг стаяв найшвидше, там стали уже добуватися на верх головки підлісок. Скрізь шуміли каламутні потоки снігової води. Вони наповняли усі заглиблення, сипливали з усіх сугорбків, збіралися у потоки, які звідусіль спішили до Стиру. Ріка підбула від них, розлилася широко, наче Буг або Припять. Відбувати подорож далше стало покищо немислиме.

Якраз приїхав Грицько до села Деревина. Село лежало на стрімкому березі ріки. Через село проходив шлях з Луцька у Вильно і тому була при ньому величезна корчма, куди заїздили каравани купців, подорожні, а часто густо і бояри або пани, їдучи з Волині на Білорусь і Литву, або з поворотом. Заїзд держав знакомий Грицька Трофим Прокопів, слуга князя Курцевича, який і своїм господарям приспорював чималі суми і про себе не забував, так що заїзд при Луцькому шляху став одним із головних

жерел доходу так князя, як і його слуги. Не дивно отже, що власники дбали про його вигляд та про потрібний припас харчів та напійків. У коршмі було кільканацять кімнат, які лежали по одній стороні обширного дворища здовж вузького коритарика. По другій була обширна ізба з шинквасом, столами та лавами і з величезним комном у куті. Вози приїзжих містилися на великому майдані перед коршмою, а коні у довженній стаїні. Кілька шип на вюки і товари купців, на пашу для коний та на припас для людий, стояло довкола майдану, який одним боком притикав безпосередно до стрімкого берегу Стиру. Три прочі боки окружав високий дубовий частокіл з широкою брамою, при якій стояли дві буди для величезних британів і хата для оружного вартівника.

Грицько бажав у знакового перечекати перші розтопиз через тиждень-два, бо не дуже то спішився з відповіддю Свигригайла до боярина. Від мужиків по дорозі зачув вправді, що якийсь великий двір їхав саме до сього заїзду, але гадав, що для нього завсіди знайдеться куток у обширному дворищі Трофима.

І справді, доїзжаючи до брами, вже здалека бачив чималий здвиг народу на майдані. Високо навантажені вози, десятки коний біля них, челядь, ратники, скоморохи, гончі собаки, усе те товпилося на розкислому майдані, кричало, кляло, гомоніло, реготалося. Вартовий при брамі спинив Грицька словами:

— Не йди туди, Грицьку, бо ще тобі що обірветься. Тому кілька днів приїхав сюди князь Нос, а вони й його мало що не вбили і тепер сидить у льоху. Трофим бігає як із перцем та Бог знає, чи і він вийде ціло та здорово з сеї закрутанини. Коли хоч, то оставь у мене, а у заїзд не пхайся.

— Егеж, добре радиш, — відповів Грицько, скося глядячи на челядь, яка несла припаси з возів у кухню. Віє швиденько привязав коня біля хатчини, накрив кожухом, насипав у походну торбу ячменю, а сам, немовби належав до послуги дворища, підкотив рукави та зсунув клепаню на зад голови.

— Ти куди? — питав зачудований дверник.

— Звісно за чим! розпитати, розвідати, привітати Трофима.

— Не роби дурниць, Грицьку, побачиш, що пожалієш. Половина нашої служби уже втікла у село переждати грозу.

— Щож се за чортяка приїхав?

— Князь Жигимонт Кейстутович.

— Ах!

Наче лискавка промайнула у мізку хитрого Грицька.

— Князь Жигимонт Кейстутович вязнить князя Носа...

Невжеж на приказ Свитригайла?.. Ба, се неможливе! Вистало було дати князеві наказ. — Навіщо було його взяти?.. А може... може Кейстутович задумує щось негарне? ...Бач усяка дитина знає, що сини Кейстута не люблять Ольгердовичів, а Свитригайло Ольгердович... Се нечиста справа! — рішив вкінці і пішов хитким кроком лінивого парубка у коршму. По дорозі раз у раз штовхали його чим попало княжі биричі, пахолки, ратники, сварили на завали-дорогу, прозивали товпилою, роззявою та дурнем, але він не тратив відваги, тільки йшов витривало вперед, доки не опинився за шинквасом у коршмі. Трофим ледви встигав записувати гарнич меду та пива, які випивали ратники, бояри та служба при низких столах. Побіч нього княжий скарбівничий лічив гроші з чималого шкіряного мішка, видно як заплату шинкареві, бо мимо очевидної втоми, у очах Трофима світила радість. Раз у раз його маленькі очі поглядали на бокатий мішок, а солодкий усміх вітав на його вузких, почорнілих губах. Аж ось угледів Грицька...

В першу мить кивнув йому байдужо головою та велів подати собі з під шинквасу вязанку ковбас. Грицько ліниво схилився, а над ним похилився і Трофим.

— Не сю, не сю, другу! — гукав, аж сам укляк і голови обох наїшлися побіч себе.

— Де князь Олександр? — спитав Грицько шепотом.

— У льоху під коршмою. Бери його й тікайте! Коні у старого Якіма Сала у Деревищі.

— Про щож пішло, про бунт?..

— Ні, про жінку! — кинув ще Трофим і встав.

— Давай швидче, гниляко! — гукнув, піби розлючений. — Кости тобі поломило, чи що?.. Гаразд! а тепер гони до кухні, дістанеш їсти!

І Трофим відвернувся до скарбівничого.

Лінивим кроком потьопав Грицько до кухні.

„Тікайте“ значило, що князеві Олександрові грозила небезпека. Здавалося, що викрасти князя зпосеред слуг Жигимонта було нелегко, та Грицько як слуга коршмаря міг сього довершити без труду. Збанок меду, чарка вивару зі зелених маківок, який бував у кожного знахуря і хоч волами заїздакати по бранця. Не про се ходило Грицькові. Він знав, що шгуку з медом утявби без нього і сам князь. Видко він сам не бажав нікуди тікати, коли ще сидів у льоху. Тому саме Грицько і питався про причину ув'язнення, а почувши, що у справу змішана жінка, втратив відразу всяку надію. Ся жінка мусіла бути дуже близька його серцю, якщо він посвячував для неї свободу, а навіть, що важніше, вирікався участі в боротьбі з ворогом, яка була аж досі мрією усього його життя.

У просторій кухні на величезній печі горіли дві чималі

ватри, а при них поралися кухарі. Служба обертала величезні ріжки з печеннями, місила хліб у великих діжах, патрала дріб, оправляла та чистила поросята і підсвинки, а чимало ратників, сокольничих, псярів, биричів та отроків сиділо на ослоні під вікнами і попивало зі стоячої в куті півбочки пінисте пиво. Про неї подбав сам Трофим, бажаючи серед служби гостий удержати добрий настрій і прихильність до себе. Кілька разів у днину порожню бочку наповнювано свіжим напитком, а зате служба совісно подавала скарбівничому число мір ячменю, вівса та вязок сіна, які зїли коні. На сьому й відбивав собі Трофим у десятеро ціну пива... Завдяки пиву кухня стала осередком, у якому збиралася уся двірня князя. Тут розказували про всі вигадки химерного часами Жигимонта, толковали про його замисли, пляни, переговори, каверзи, а все те було здебільшого заправлене веселістю й дотепом. Сміх, регіт, жарти раз у раз почувалися у зборі.

Грицько усів у куточку, недалеко бочки. Кухар подав йому здоровий зразок мяса, чималий ломоть хліба та глиняний збанок з пивом і Грицько залізши за бочку, жовав і попивав без поспіху, погружений на вид у своєму занятті тілом і душею. Проте малі, чорні його очка бачили усе й усіх, а його уваги та слуху не уйшло ніяке слово, ні один движок присутних.

— Го, го! що химерний наш князь, то химерний! — бубонів грубим голосом рослий, плечистий конюший. — Знаєте, що було сього Різдва у Вильні?

— Ха, ха, ха! — зареготалися деякі з присутних, але не всі. Прочі звернулися зацікавлені до бесідника.

— Що таке, що? — питали.

— Двір був тоді мало не весь в Ошмяні, — заговорили ратники та биричі. — Тільки старший бирич Гнат був з князем і ви, то ми й не знаємо.

— Ви знаєте, що у нашого князя на передмісті Антоколлі є дворець, а у ньому осібна служба... — пачав конюший.

— Го, го, знаємо, знаємо! — закричали в один голос ратники, а котрийсь докинув:

— Се так ніби табун у жеребця!

Дехто зареготався. Конюший кивнув головою.

— Егеж! А ти мудрику, не базикай як куцохвоста сорока про се, що вже усі воробці наперечот знають. Був там якраз післанець короля, якийсь Домарат з Вісніча, низкий, русявий з рибячими очима та волоссям, яке заедно вояло гнилим ятцем. Бач мастив його білком, щоби держалися кучері, а не мив що днини, то й засмерділося.

— Тфу! — сплюнув бирич Антін, родом з Підкарпаття. — Волю вже масло у наших верховинців, хотяй і воно воляє, як зараза.

— Отже сей пан Домарат бачив у сьому дворі всілякі білі голови, які раз у раз кукали через вікна, чи не їде князь, або і хто другий...

Всі в один голос засміялися. Знали бач, що князь Жигимонт вдоволивши свою першу пристрась, переставав бути заздрісним і радо вивіновував свої „приятельки“ і видавав за дрібних литовських бояр. При сьому бували різні забавні пригоди, бо всілякі, жадні надання і боярської служби замкові слуги, або путні бояри заєдно крутилися біля княжого двірця.

— Точнісінько турецький гарем! — завважав сотник.

— Егеж! — підтвердив конюший. — Як звав, так звав.

Приїхав князь у дворець та перш усього розглянувся поміж своїми дівчатами, покрутив носом, а далі питає, котра там із них збирається йти заміж. Зголосилася одна, чи дві, а прочі аж душаться від сміху. Князь розлютився та гримнув на них, а вони ще дужче регочуться. Далі розказали, що пан Домагат сікається до одної чорнявенької Татарки, яку привіз собі був князь сьому три роки десь з над Ворскли. Князь злагіднів вмить, липнув очима раз і другий, видко зрадів. Ну і нічого. Приходить вечером пан Домарат, пукає до віконця, дівчина вітає його солодко і приязно; пан Домарат аж спитнів від внутрішнього жару.

— Іди, — каже дівчина, — до дверей, то впушу. Пан Домарат не хотів зразу йти, бо боявся псів та пахолків. „А у тебе дівчино“, каже, „певно на тілі пояс*“). Татарка підняла спідницю і показала йому, що ні, а тоді не було уже стриму для пана Домарата. Він увійшов крізь двері, які відчинила йому дівчина і пішов за нею аж до її кімнатки. Та тут нагадала собі Татарка, що не зачинила за гостем дверей і каже: „Увійди сюди, а я піду зачинити двері. Я за хвильку верну, а ти за сей час роздягнися“. Сказала і счезла. Входить пан Домарат у кімнату і йде перед себе у темряві.

У хагі тепло, на комині тліє огонь. Схилився, докинув дров, роздув полум'я, оглянувся і задеревів. Біля дверей лежить звинена в клубок, не кітка, ані собака, ні, тільки Муха, медведиця князя... Прожогом кинувся пан Домарат до дверей, але ба! Муха піднялася та з грізним воркотінням загородила йому дорогу. А дівчини як нема, так нема. Аж ранком відчинилися двері й у кімнату ввійшов князь зі мною і Гнатом, буцімто за Мухю. Побачивши Ляха, князь удав здивування.

*) невиплості.

— Рата! — гукнув. — Ловіть злодія!

— Пан Домарат бух тоді князеві до ніг, а сеї на вид ще більше розлютився.

— То так, сякий такий сину, то ти содомським гріхом покаляти хочеш княжу палату? Ось я тобі за се скажу наперед спороти батогами спину, опісля відтяти се грішне тіло, яким соблазнив бідцу, невинну лісову тварину, тобто Муху, а в кінці спалю тебе на огні, бо така кара за содомію!

Ляшок зімлів. а коли вилляли на нього відро ледової води, став із плачем та хлипанням себе оправдувати. Князь слухав, слухав, морщить брови, ми два, кажу вам, мало не поздохавмо від сміху. а тут, хай Бог боронить показати те по собі. Так то пан Домарат трясеться, мокрий, заковязлий, переляканий та присягається на всі святощі, що ні дівчини, ні медведиці не рухав; князь хмуриться, ми звіримося, мов на нашого найгіршого ворога, вкінці князь каже:

— Чи ти опоганив мое ложе, чи тільки клітку медведиці, все таки ти збесчестив мое житло і мусиш бути покараний. Та я не хотівви тебе вбивати. ані калічити, як се велить мені закон. Тому хиба подружишся з моєю рабинею, яку я пушу на свободу, а ти попрохавш сих двох свідків, щоби мовчали про уся подію...

Нуж тоді Ляшок дякувати. Цілує руки, ноги, мало що не що инше... Але ба, на сьому не кінець. Покликали Татарку, а вона в сміх.

— Що? Ваша княжа милость бажають, щоб я ішла за таку тварюку? Хай жениться з Мухою, про мене із чортякою, але від мене йому засі. Моя постіль не для такого облізлого й обмоклого коровяка.

Аж тоді як не зареочеся князь, за ним ми оба та всі дівки, які у сеї мент надбігли. Здавалося, що ціла Антоколля сказалася. Навіть Різдяних дзвонів не чуть було. Ляшка всадили на коня, а коневі скоморохи заложили на голову машкару кізла та привязали з заду коровячий хвіст. Що ударить хвіст коня по ногах, то він стає на дибі; мокрий, змерзлий їздець держиться за гриву та дзвонить зубами, а скоморохи та вуличня юорба, що то у свято гуляє по вулицям, біжать за ним і ревуть: Гутю га! Цап на цапі! Ведмежий любас! І ще гірпі слова викрикували, а князь аж за боки брався. На другий день післанця не стало. Втік таки тої самої днини зі сорому.

Довго не вгавав регіт між слухачами. Грицько знав із оповідань про князя Жигимонта, що він вельми жорсткий та що не любить князів і великих панів. Не зрозумів вправді гаразд усіх подробиць, але на загал поняв про що їде річ і пильно слухав дальшої розмови.

— Цікаво булоб знати! — заговорив конюший, коли втишивья дещо регіт, — що то буде з тими двома жінками.

що ми враз із князем Олександром переловили. Ти, Гнате, був при сьому, як вони зі собою говорили, то розкажи!

Гнат скрутився і замняв.

— То инша річ! — заговорив неохітно. — Се справа з князем і то особистим приятелем великого князя. Не радивби я нікому про се говорити, щоби відтак всілякі вороги, ось як ті, — тут показав Гнат рукою на круг зазіваних слухачів, — цербили собі дзюби на княжому йменні. Дійде до його ушній, біда буде! Але ось одно можу сказати. Се пані Лянка і служниця.

— Ба, се знаємо усі, — почувлися голоси.

В сій хвилі Грицько мало не зірвався з місця, на якому сидів. У дверях побачив... ні таки не мимився його зір,... побачив Скобенка, який пильно стежив за словами Гната та відчинивши рот, вдивлявся у нього, паче бажав проковтнути кожне словечко.

— Отже паня, — говорив бирич Гнат, — дуже падає вляється князеві, видко його не знає, ха, ха, ха! Гадає може, що він такий самий дурак, як Кердеєвич, або Нос.

— Ха, ха! — докинув столярник. — У нього що тиждень нові чоботи.

— Хиба халява! — вирвався якийсь дотепник.

— Дурень ти зі своєю халявою. Видко ти й у халявах звик робити по снігу босі сліди...

— Щож, коли пірветься чобіт, то він діравити, — боронився ратник.

— Іменно діравити, а князь діравих не любить. Ось чому для нього чобіт, а тобі може колись обірватися з нього халява та може ще з причинком, як що будеш чемний...

— То кажеш, паня підпихається до князя? — дошитувався конюший.

— Іменно підпихається, ти добре се назвав, — сказав на те бирич Гнат, — але князеві впала в око Марина, а не вона. Він волисть бач здорове, сільське тіло, чим панські примхи. Возмеш у яменю, аж по жилах приском ніде. Тверде, гнучке, ні зломиться, ні розкисне, а кине тобою як зпорвлена коняка.

— Ха, ха, ха! — зареготалися всі.

— Бачу наш старий бирич не аби який знавець коний.

— Щож далі? — почувлися голоси.

— Ну, нічого. Ні паня, ні служниця, ні князь нічого ще не знають. Сьогодні вечером спитає князь пані, чи бажав їхать з князем Олександром і пустить її, якщо вона захоче, але служницю лишить собі. А як не схоче, то поїде далі, папю відвезе у Дубно, а князя лишить тут.

— А Марина? — почувся з під дверей голос Скобенка, якийсь такий, ні то грізний, ні то розпучливий, що всі аж оглянулися.

— Марина, звісно що! У уліку на Антоколлі багато теплих, шкірами стелених, коврами обвішаних, піжмом пахучих комірчин-кімнат. Нова пчїлка осяде там за місяць-два та ждати ме на якого трута.

— Алеж вона не Литовка, а тутешня, — замітив хтось.

— Іди, сварися з князем! — засміявся конюшій басом.

— Не знать який чортяка захоче розпинатися за одною дівкою. Хто з нас не знає дївок та хто не знає, що пізачим так дуже побиватися.

— Правда ваша, — вмїшався кухар, який саме вибирав зі сковороди печеного павича і брався причепурити його павиними перами, — у сьому то й біда, що з дївок часами роблять жінки, а тоді не ти за нею побивався, а вона побиває тебе.

— Ба дівка пібито пічо, а тут кожний за білим колїнцем і на тополю лізе! — завважав старший бирич Гнат.

— Якто пізнати, що ви жонаті! — засміявся конюшій з кухарем. — Яб мою провчив, якби так...

— Те, те, те! — розгорячився кухар. — Не кажи гоц, доки не перескочив. — Подумаї тільки, кілька разів буваєш п'яний і то так, що ні рукою, ні ногою, а тоді вона дужча за тебе і ти меш стояти за її ласку, а не вона за твою.

Загальпа увага звернулася на спір межі конюшим а кухарем, який зовсім не цікавив Грицька. Зате схвилювала його незвичайно сим разом уже несумнівна поява Скобенка у коршмі. Він устав і висунувся з кухні; при дверях глянув ще раз на молодого колись здоровлям та красою цвітучого молодця і ледви пізнав, що се той сам чоловік. Біде лице, пооране брижками пристрастий, осунулося, зівяло, стать згорбилася, наче у старця, хід став непевний, наче у недужого на гостець. Коли Грицько проходив біля нього, їх очі стрїглися. Витшовши, Грицько оглянувся і побачив, що Скобенко іде за ним. Біля хати дверника при брамі стрїглися і разом увїтшли до середини.

XIV.

Як тільки Скобенко увїтшов у кімнатку дверника, кинув собою до землі і застогнав несвоїм голосом. Судорожно затисненими кулаками виривав жмутки кучерявого чуба та товк чолом об долівку, доки не бризнула з нього кров. А тоді засичав з болю, наче роздавлена гадюка і зайойкав на всю хату:

— Ойой, ойой!

Опісля зірвався і вхопивши себе за голову руками, став бігати по кімнатці, наче божевільний. Поміж пальці руки стікала кров і міпалася з шиллю долівки у чорну, мастку грязюку, а стони та зойки разураз добувалися ззатиснених зубів.

З широко відчиненими очима глядів дверник на дію, усуваючись з дороги опалілому парубкові. Грицько стояв на порозі недвижно. Вкінці вхопив за плече Скобенка і потряс ним, наче садівник грушою.

— Тю, схаменися, отямся! — гукнув.

Скобенко замовк, зупинився і глянув на Грицька, наче зі сну збудився.

— Мовчи, тварюко! — говорив висланець боярина, — не реви, бо почують, то будеш битий! Ось сядь, напийся меду і поговори з нами на розум. Може ми й порадимо тобі.

— Ох порадьте, братіку, порадьте, — лебедів Скобенко, складаючи руки, як до молитви — віддайте мені мою Марину, мов життя, а весь вік служитиму вам, не як друг, не як товариш, а як раб....

— Марина, се служниця Ляшки, правда? — питав Грицько.

— Так!... ах, то ви її не знаєте? Ну тепер розумію, чому ви її самі не божеволієте з розпуки. Ах! ви не знаєте її, ні!

По лиці його, як горох стали спливати сльози. Вони змивали з ягід криваву грязюку і брудними краплями падали на засалений, у зубці вирізуваний ковчир кубрака. Грудь парубка стала знову підноситися хлипанням, здавалося що ось-ось нова хвиля скорби її розпуки ударить об беріг його свідомости. Та рука Грицька завила йому до болю плече і на силу прикликала до притомности.

— Не рипи, тільки розкажи усе, що знаєш! — приказав Грицько. — Чому ти покинув Луцьк і боярина Андрія?

Скобенко розказав, запинюючись та повторяючись, усю правду. Накінець жалівся, що Заремба виправив його по нагороду до Офки, а ся збула його нічим. Грицько паленів чуючи, якими дорогами інші Заремба та його дочка, паленів зі стиду за малодушність своїх князів, а рівночасно будився у ньому подив.

— Що за хитрі, прехитрі люди сі Ляхи! — подумав і не знать чому нагадав собі у сю мить відправу Свигригайла. Невжеж і там причиною були їх наклепи та троюдство?...

Скобенко скінчив оповідання і тупо глядів перед себе вичерпаний, утомлений споминами віроломства Офки і Заремби, приголомшений страшенною вагою нещастя, безнадійности. Мовчав і Грицько, який ломав собі голову над загадочними подіями.

Не чули вони, як змуджений незрозумілим оповіданням дверник висунувся за двері хатини, спльовуючи та двигаючи раменами, а у хату увійшов Олександр.

На його лиці слідні були переживання останніх днів, але в очах малювалася не розпука, а гнів, гнів мужа, якого честилюбивість оскорбить жінка або володар і йому не ялося з ними ставати до бою. Упокорення гризе серце, наче страшна недуга, але не відбирає сили, ні самоповажання. Напроти! Воно бунтується проти незаслуженої нечести і рветься до подвигів, щоби доказати всім, у чому лежить його вартість та значіння. І хочая обізветься у ньому нераз і бажання мести, то воно не стає ніколи цілєю усього життя тямучої людини... Князь Олександр чув оповідання Скобенка, а чим далше воно поступало, тим краще розумів він понуки, задля яких сталося се, що сталося. Коли Скобенко замовк, князь підійшов до стола і поклав руку на плече парубка.

— Не журися, хлопче,! — сказав. — Тобі осталася месть. Геї, я радо помінявсяб я з тобою!

Наче лискавкою осліплений зірвався Скобенко.

— Мість, кажеш? — засичав, а його очі, здавалося, вискочать із оправки — месть кажеш, а на ким?

— Ха, ха! Звісно на ким, на сьому, хто украв тобі твоє щастя! Він тебе не знає, тобі легко... Офки не буде при ньому, не остереже його. Ха ха! Вона теж помилилася. Геї, Жигимонте Кейстутовичу, здається мені, що і ти сим разом перчислився у дечому!

Він потер чоло рукою і пагло звернувся до Грицька. Відки ти тут узявся? — спитав.

Грицько оповів,

— Вийди відсіля! — приказав князь Скобенкові, — вийди, але не відходи далеко. За хвилию покличу тебе сюди і укажу дорогу до мести.

Скобенко вийшов. Лице його не дрожало уже від судорог хлипання. Грізно стягалися брови на чолі, уста затискалися, а нігті п'ястуків впивалися у долоні.

— Сядь! — приказав князь Грицькові і став його випитувати про Свигригайла, боярина Зарембу і Скобенка. Хоч і як його ум був занятий Офкою та князем, то мимохіть зродилися у його душі два почування, одно се подив для сього мужика, який віддався так неподільно справі народу як ні один із князів, друге се почуття стида. І мимоволі спаленіло від сорому лице князя Олександра.

— Скобенкові забрав князь дівчину! — відповів, коли Грицько розказав усе, що знав, — а чині поставив Офку до очий і спитав її, чи хоче їхати далше зі мною, чи оста-

ти з ним. Я бачив, як старий грішник завертав до неї очима, наче закоханий чорт, а вона угледівши те, відвернулася від мене і поклонилася йому, кажучи, що „для бідної, самітньої жінки краща опіка Кейстutowича з дружиною, чим бездружинного Носа“. Мене пірвав сміх і жаль, що я для такої... скривив душею та покинув Юршу і злість узяла мене на себе, на неї, на князя, на увесь світ. Вона тимчасом подякувала мені за опіку і виїшла, а тоді Кейстutowич зареготався на все горло і каже: „Коли хочеш, княже Олександр, то бери собі її силою ниці у почі. Міні її і так не треба. Мусиш міні одначе лишити Марину. На чорта міні Офка“... У мене наче грім луснув, так дуже зачудувався. Зразу бажав було справді зроби́ти так, як радив Жигимонт, але опісля погадав я собі, що я Офці віддав душу, а вона проміняла її за стару, витерту всілякими повіями княжу постіль на Автоколі: Тоді я протверезився. Може бути, що в неї ще які дальші замисли, бо вона на службі у польського двора, але се мені байдуже. Честилубивість се для мужа друга любов. Де вони зударяться, там гине одна з них. Гей, правду казав боярин Микола! У мене вмерла Свотригайло з військом, начнеться війна. Побачимо, що вде великий князь без народу! Побачимо...

— А Скобенко? — нагадав Грицько.

— Скобенка припоручу Жигимонтові. Він приїме його, бо ми розійшлися, як друзи. Буде парубок якийсь час казитися, а за місяць-два віддасть йому князь дівчину ще й із приданим, а може і боярською службою наділить... Хаха!

Грицько глянув бистро на князя.

— А як він справді думає про месть? — сказав, мов від несочу. — Кров Кейстutowича впаде тоді на тебе, княже!

— Ба, змпоють її сльози усіх батьків та чоловіків, яких скривдив сей ста́дник! — відповів князь, але очі його не стрігли чомусь погляду мужика, який бажав у них вичитати правду.

А тоді погадав собі Грицько, що деколи ненавидять люди того, хто здіймає півку з їх очий більше, чим самого скритого ворога, якого не бачили досі...

Мимо просьб та плачу вислав Жигимонт сліду́ючої днини паню Офку у Дубно, відкіля недалеко уже було на Поділля, де пробував Кердеевич. Князь велів се вчинити старшому биричеві, бо сам мовляв не зду́жає. Не помогли лементи, проклони, погрози, а навіть відклик до князя Олександра. Сей бо заявив, що не може ставати всупереч рішенням князя крови. Остаточний приказ виїзду приніс-

Офпі Скобенко, якого поява поділлала на паню, наче удар багога по лиці. Вона замовчала і повинувалася. Грицько счез тої самої ночі, а князь Олександр ждав приїзду великого князя Свигригайла, щоби під його стягом змити сором відступства від святої справи народу. Багацько думав він про неї та нагадував собі вислови Грицька, але і йому не ставало ясним становище Свигригайла до руського племені та його земель. Куди не глянь, усюди мрака, темрява, неясно перемішані зі собою понуки, причини, наслідки і висновки, пристрасти, забаганки, стремління і каверзи. Не розумів їх Грицько, не розумів і князь Олександр. Хотяй одначе мужик таки збагнув більше, чим князь, то ні один, ні другий не знали про се і блукали, мов двоє людей, які чуючи свої голоси, глядять себе напомацьки у сутінку вечера. Глядять довго, з трудом і мозолом, а найшовши, оглядаються, де вони? Та довкола нікого і нічого не видко, тільки сумерк закривав увесь світ від двох пар очий, як передше закривав його від кожної з осібна...

Другої днини Грицько счез із заїзду при виленській дорозі, але не поїхав ще далі. Він заховався у селі Деревинці і ждав, щоби підсохли дороги.

Весна у 1431 році була на причуд гарна, ясна, тепла, погідня. Від приїзду Грицька у Деревинце не впала ні краплина дощу, та вогкості не бракло ні на землі, ні у водзусі. Тому на випередьки розвивалися цупяйки на галузях, а овочеві дерева вкривалися цвітом через піч. Наче білі сніжні кулі стояли вони довкола хижин та насичували вечірній, літеплий легіт солодкими пахощами. Над підсохлими полями буяв жайворонок та видзвонював веснянку, а ластівки низали воздух у всіх напрямх над полями та водами. Водяна птиця незлічимими громадами обсіла багна, озера, ріки. Качки та гуси, кулики, бекаси, гупала, пірникози, лебеді гніздилися та з криком, гамором, шумом і лопотом крил злітали на жир.

З вечірнім леготом плила десь з південнього заходу у край якась таємнича струя життя, якусь нову мову ви-находила собі природа строїлася у якісь невидані, нові краси, якісь нові почування будилися у серцях. З голодними мартовими вовками забулася ледяна студій зими та сонливість коротких, похмурних днів, зривалася її душа до нового лету у майбутнє. Голодний звір наївся і спочив, а зате олені, лосі, глухарі, чаплі, наповняли ліс голосами пристрасти, яка обіймає увесь світ, та у якій міститься уся його будуччина. Розтаяла земля видала безцінні скарби, які скривала від осені у своїй хрустальній скарбниці, а трясне сонце гріло та сміялося разом з квітками з останніх потічків жавтої, брудної води. Забулися на хвилю безнадійні вигляди і зневіра у народі.

Враз із леготом весни заговорили люди знову про війну, визвольну війну руських князів з Польщею. Раділи усі, бояри, і мужики, раділи витиснені на передмістя українські міщани, яких католицьке маґдебурське право викинуло поза межі горожанського життя. Одначе у сьому весняному зриві не було сього, що обціювала зима та провесна. Були се бажання, радощі, живе заняття справою, та не було захватного клича до діла. Діло вмерло у ледяному холоді зими. Розтаяла земля та не розтаяли душі князів-вельмож. Засвітило сонце, та не для усіх. Сей, хто мав право і обовязок рушити у бій за землю яку оросив своїм потом та сльозами, не одержав дозволу оросити її ще й кровю. Князі заборонили мужикам ханати за зброю і мужики послухали....

Грицько їхав поволі з села до села, обминав двори, посілля вельмож та князів, міста та биті шляхи. Манівцями перекрадався під Перемишль, бо там надіявся віднайти боярина. Коли одначе прибув у Вишню, зачув від тамошніх мужиків, що боярин зібрав „велику рать“ і йде добувати Перемишль.

— Відкіля узяв він ратників? — питав себе Грицько. — Не вжеж він, не ждучи дозволу великого князя, рішився з весною на самодійний виступ проти Польщі? Аж засміялося щось у грицьковому серці і пояснило від гадки, що правду кажучи, таким самим володарем бувби боярин Микола, Юрша, чи Рогатинський як і Свитригайло, ба може й кращим! А боярство завсіди буде таке, яким захоче його мати володар...

У переправі через підбулу Вишню Грицько мало не втратив коня, але вже не опізнювався. Скільки мога пер вперед і швидко минувши Мостище, наблизився до широко розлитого Сяну. З далека бачив уже високий, баштами укріплений, до кінцевого насипу подібний замок і надіявся, що другої днини стрітиться з боярипом. Знав одначе, що мужицькі роти держалися здебільшого горбків та яруг, а сих не було на схід від Перемишля. Зате доволі їх було на південь і тому звернув Грицько з дороги на право, у село Негрибку. Село те стояло саме краї побовища, яке тільки разів отекло татарською, малярською ляцькою та руською кровю, там де Вігор злився зі Сяном. Грицько не знав сеї славної минувшини села, але знав, що там чимало могил, за ними ліс, а далі уже лісисті горби та темні яруги аж до мурованого стовпа. Там сподівався застати як не самого боярина, то принайменче сторожу.

Хтож одначе опише зачудування Грицька, коли по жмудній переправі через бистротечній Вігор не найшов ні живої душі у селі. Тільки голодні собаки вешталися по обістях, але ні мужиків, ні жінок, ні дітей не видко було на вулиці.

— Що се за притичина? — питав сам себе і не розумів, що саме могло статися. Хати цілі, непопалені, значить ворога тут не було, зарази теж ні... І нагло щось здавило груди мандрівника якоюсь дивною тривоگو. Прожогом кичувся у лісі і їхав все вперед і вперед, ждучи, коли то на тлі темно-синього неба замаячить високий, мурований стовп. Вогке галуззя шмагало його по лиці, колючки рвали одіж, литовський коник, який привик вправді до лісів, не вмів гаразд спинатися по обривах, потикався разураз, — але Грицько не щадив його. Аж ось вихилився з ліса якраз над дорогою, якою їхав колись полк Заремби у погубну балку. І нагло червоне зарево вдарило його зір. Було воно слабке, незначне, тільки пляма у кравиді.

— Се Горохів хутір! — сплеснув у долоні Грицько.

Горохів хутір лежав у глибокому ярі між Княжичами а Перемишлем. Хат було у ньому небагато, може дві, три і сі вигоріли уже з вечера, так що у кривавому зареві заходу знід Мостиц не видко було луни. Тепер тільки багаття жевріло серед зелені лісів, як хто глянув на нього з гори. На ліво мерехтів на вершку холмика мурований стовп.

У страшнім непокою пустився Грицько туди. Чвалом переїхав балку, у якій біліли ще порозтягані вовками та круками кіньські кости і став спинатися на противлежне узбіччя.

Нагло почувся різкий голос.

— Стій? Хто ти?

І вмить кільканацять темних постатей окружило їздця.

— А се ти, Грицьку? злази з коня, дальше не поїдеш! — заговорив знакомий голос.

— Коструба! — пізнав Грицько товариша — де боярин?

— Або ще у ляцькому пеклі, або вже у небі.

— Якто? Що ти верзеш? Він гине, а ви тут?...

— А ми тут! — відповів Коструба. — Саме тому він гине, що ми тут, а якраз тому ми тут, що він згинув.

— Дотепів тобі забагається! — гримнув на Кострубу Грицько, але замовк, коли глянув у мертвецьки біде лице приятеля.

— Єгеж, дотепи міні в голові! — відповів на вид спокійно. — Ми усі страх які дотепні, так що аж у ліс заховалися та наче лісовики лякаємо людей.

— Кільки вас?

— Ми усі!

Грицько подався взад.

— Якто, усі? два тисячі мужа? — питав у найбільшому зачудуванні, — боярин згинув, а ви тут, у лісі, на страхопудів засілися? Як се розуміти?

Мужики, яких назбиралося за сей час кількадесять, мовчали, аж Коструба заговорив по хвилі, указуючи на виднокруг понад лісом в полуднево-західній стороні.

— Бачиш відповідь на твоє питання?

Над лісом зарожевіло небо. З разу тільки легкий відблеск наче сходячого місяця вітав на небі, але він кріпшав і ширшав чимраз більше, доки увесь овид не залився кровю.

Довгу хвилю гляділи мужики на луну і тільки час від часу піднімалася груди зітханням.

— Пожар! — процідив крізь зуби Грицько.

— Княжичі і Корманичі горять! — відповів Коструба.

— Се Заремби робота. Месьть!

— А боярин?

— Пронав! Ляхи пірвали, як ми колись Зарембу.

— Пропав! Пропав! — заговорили мужики. Царство небесне героєві! Великий чоловік був. Не видавав нашого брата. Дарма що боярин.

— Ба й між боярами люди бувають і між князями! — підтвердив Коструба — Біда тільки, що не всі йдуть із народом.

— Годі, братя, до чого бик навик, — завважав хтось.

— Ба коли навик до лихого, так батогом його, чи боярина! — гукнув Грицько. — Дайте но їсти та розкажіть, що сталося. Бачу, щось страшне. Та хотяйби й нагірше, кажи, Кострубо! Ти тут найбільше тямущий,

— Егеж, тямущий, тільки чорт у хвості більше має глуздів, чим я тепер у маківці. Ось дайте йому хлопці попоисти, а я розказуватиму про все.

Грицько сів під стовпом і гриз хліб та сир, який подали йому ратники, а міжтим розказував Коструба події останніх днів.

— Ти знаєш, брате, що ми вирізали Зарембі увесь полк, так що ні хвоста від нього не осталося. Одного тільки Зарембу спіймали і замкнули у старій кузні біля двора. Та він, сучій син видко знається з нечистим, бо слідуючої днини і духу його не було у кузні, хотяй ми й обставили її довкола ратниками....

— ...ого увільнив Скобенко! — пояснив Грицько. Коструба аж стиснув кулаки.

— Скобенко, кажеш, а відкіля ти се знаєш?

— Від нього самого.

— А чомуж ти не вбив його, як дізнався? — гукнуло кількох ратників.

— Завіщо? — двигнув плечима Грицько. — Самі кажете, що тут була нечиста сила. Іменно вона вселилася у Скобенка й він покривив душею! Не кленіть його і не карайте! Більші й розумніші за нього показалися слабшими в дядьської лести, а за дівкою не один, не то ноги зірвав, а то й голови збувся.

— Мудро говорить! — почувлися голоси.

— За дівкою, кажеш? — заговорив Коструба знову, — ну, я так і знав, що се щось несамовите. Де дідько сам не годен, пішле бабу.... Досить, що Заремба втік. Боярин вельми сим загризся і велів іти за слідами. Сліди вели просто у Перемишль, а втікачів було двох. До Перемишля манівцями нема і півтора милі, — пропало усе!

Ми розставили варгу по усіх дорогах, а боярин став скликати на рать околичних бояр. Обіцював їм бовві коні та зброю побитих Ляхів. Приїхали бояри, оглянули і аж очі засвітилися молодим до ясної зброї. Пішла чутка поміж боярством, що буцімто зброю прислав князь і обіцює її сьому, хто носити її буде у його службі. З того часу день у день зголошувалися бідніці бояри до служби. За ними пішли і багатші, та сі стидалися брати даром зброю і прибували оружжі з дружинами. Набралося у нас комонників до шістьсот. Вони гуртками їздили по битих шляхах і не перепускали до Перемишля ні припасів, ні оружних дружин. У городі почався голод і недостаток, управа посилала післанця за післанцем: „Кажіть, мовляв, чоґо вам треба, беріть і підіть собі ід чортовііт мамі“. Боярин засміявся: „Хаїт, каже, Заремба верне у кузню, то й добре“. Ковтуни можеб і були видали, так королівський каштелян не теє. І так було аж до вчера. Саме вчера досвіта виїшла з міста ціла юрба напів подохлих від голоду людий. Ми оглянули її як слід і пустили з Богом у Ярославль та Дубецько. Тоді каже боярин: „Ось заки сі втікачі розкажугь за Сяном у Мало-польщі про Перемиську нужду, треба нам буде відібрати город і замок“. Якраз завважали ми на сянїцькому гостинці величєвну товпу людий і гадали зразу, що се помічне військо для Перемишля. Але ось підійшли вони близче, глядимо, а се наші. Питаємо: хто? відкіля? за чим? Вони кажуть, що їдуть на Перемишль із підгірських громад. Панів, мовляв, прогнали та повивішували, а тепер прийшли й туди. Дармо силкувався боярин відвести їх від наміру іти приступом на львівський та угорський тракт. Там рівно, то правда, але зате по невдалому нападі нема куди заховатись, хоч гинь... Підгіряни не послушали, тільки просили, щобі й ми ударили на замок з полудня. Десь коло полудня підійшли ми під город, притягли драбини і йдемо приступом через підміські яруги на стіни. Міщани бороняться розпучливо, та дарма: ми таки вдерлися у місто. Але тут така юрба всілякої міської сволочі кинулася на нас, що годі було зробити і кроку. Баби лили нам на ґолову воду, смолу, кидали каміння, лави, столи, поліна, міщани стріляли з луків, метавок, пращ, метали списи, келепи, молоти. Чортяка не такий, а мазюкою бувби розлився від таких

дарунків. Ми обставили людьми здобуту частину стін та башту, яка стоїть біля владичої палати, а тоді боярин сів на коня та чвалом пігнав на угорський тракт до підгірян та боярської кінноти, яка там мала зібратися, щоби боронити юрбу піхотинців від польського лицарства. Але ба... їй Богу не знаю, що вперед розказувати. Чи за бояр, чи за Підгірян.

Коструба замовк і перевів дух. Грицько обтер уста та напився води з кухля, який подав йому ратник.

— По старшині розказуй, — відповів. — Починай з бояр!

— Про бояр? хай буде про бояр. Як тільки боярин відіхав, почали міщани приступ на наш стан. Ми відбили його та наперічили їх у четверо стільки, як нас упало при наступі. По сій науці вони тільки викрикували із далека, шпурляли каміння та стріли. Дехто зпоміж них мав ще й таке німецьке бухало, що то гуде й смердить, а навіть зуба не вибє. Тямите, як ми сього боялися?... Аж ось задудніло позад нас і ми злякалися, хто би се міг бути. А то наші бояри приїхали помагати бояринові, бо мовляв, під приказом хамів не гадають служити. Вони обїхали город довкола, бо їм сказали, що боярин добуває замок.... Мене взяла злість і питаю: „То ви, достойні, на конях бажаєте лізти на стіни? Ну, нічого, пробуйте!“ Вони прийшли, поглянули, а далі кажуть: „Ні, се не наше діло битися по вулицях з голотою! Де боярин!“ Я в сміх, вони в крик, а там поїхали далі за боярином. Але вже було запізно. Заремба зібрав усі коні, які були у місті, посадив на них своїх голєпятих шляхтичів і двома відділами з обох брам, угорської та львівської звїхали на стрічу Підгірянам. Але Підгіряни не вчилися робити „їжака“, як ось ми і під напором довженних копій розскочилися, мов полова. Все таки з одним відділом булиби упоралися і в розсипці, бо біля львівського тракту грузько, то і комошникові не легко. Якби бояри були зчіпилися з другим відділом, то може бути, булоб усе, як треба. А тут Заремба зміркував швидко, що бояр дасть - Біг і приказав наступати другому відділові. Не знаю, чи се правда, але кажуть у Негрибці, що з Підгірян не остало ні одного в живих. Усіх вирізали шляхтичі, а когє не вбили, тогє потопили у Сяні. Від учера не бачив ні одного з них. Видко таки правду сказали негрибецькі мужики. Боярин попався у полон, а бояри, зміркувавши, що біда, протягом одної години розїхалися по волостях, так що і духу від них не осталося. Ми самі, а що з боярином, не знати....

— Якимжеж чудом ви спаслися? — питав Грицько.

— Прибіг хлопець із Негрибки і розказав, що сталося. Тільки тамошні люди знають Ляхів не від нині, то й повтікали в ліси, а нас звїстили про погром. Спасибі їм за те!

— Шож ви зробили?

— Ми відступили ніччю, коли по криках та брязку збруї догадалися, що Заремба вернув із погоні. Над раном міщухи притихли, видко ладилися до наступу, або спали, то ми й утікли у Горохів хутір, а відтам манівцями по двох-трох заїшли аж сюди. Ляхи вчора спалили Горохів хутір, ніні Княжичі, а що буде завтра, Віг знає!..

Коструба замовк і задумався. Десь з далеку з гушавника долітав аж сюди клич глухаря, якому відповідали другі. Хвилями у вогкому весняному повітрі лунав далекий рик оленя. З полудня доходив лай собак із коршми, яка стояла між Княжичами, а Гороховим хутором при шляху. Чорні, склубені хмари разураз закривали місяць.

— Гей! — заговорив у кінці Грицько. — Уся твар — живина радіє весною: звір, птиця, комаха, дерево, зілля, тільки людина ні. Вона червонить землю кровю, а небо кривавить луною....

— Се Ляхи мстяться за повстання, — відповів хтось.

— Гей! — підняв голову Грицько. — Як я з вами розставався, горіли двори, тепер горять мужицькі хати. Горе! Коструба мовчав

— А боярин, наче у воду канув! — сказав той сам голос, що переїше. — Хтож заплатить Ляшві за сльози, за кров, за пожежу та руїну?

— Хто? Ми? — відповів Коструба. — Чи то нам треба князя, чи бояр, щоби огнем та кровю помянути душу раба Божого Миколи?

— Гей, не ми, Кострубо, не ми! І не поминать нам души одного борця. Нам великий князь заборонив воювати, бо йому не треба вольного народу, а смердів — каланників...

— Не вже? Що ти верзеш? Ошалів? — почувлися з між ратників запити, якісь горячкові, поривисті.

— Я не брешу, братіку! Коби то міні хто сказав, що я спав та міні така погань тільки приснилася! Праву руку віддавби за се, світа очий не пожалівби! Але ба, се правда! Що нам робити, запитаєте? А ось що! Розійтися по селах і ждати, що вдіють бояри і князі без нас.

Коструба кинувся, наче вжалений гадюкою..

— Якто? а наша присяга? А память боярина! Кожда крапля його святої крові впаде проклоном на нас і на наші діти. Шож, ідїть, коли хочете орїть, сїйте, збирайте, гнїть спину під лядський нагаї, доки після смерти не прийдуть чорти по вашу підлу душу і не пірвуть її. А Бог і ангели його відвернуть від неї, бо у неї, ляк перед богпротивною Ляшвою, більший, чим любов Створителя. Громада загомонила. Почувалися оклики обурення, негодовання. Закипіло у зборі.

— Не йдемо домів! — гукнули вкінці мужики.

— Не йдете? — спитав Трицько, — не йдете? Га, тоді хиба прийдеться весь вік звікувати у лісі, наче вовки, або опришки. Щож, і так живуть люди, а там чи се на довго? Рік, два погуляємо, а опісля, чи в-себі, чи в другий спосіб, прийдеться гризти сиру землю, то й не будете бачити будуччини! Але ба, яка користь із сього для нашої землі, для народу? А чи не народові і не землі клялися ми служити життям і кровю? Не хочете йти під панський нагай, то й гаразд! Відцурається вас добра доля, та Бог не відцурається. Ходить за мною, підемо у Луцьк до Юрші. Він мудріший за нас і скаже нам, куди звернути нам наші списи і топори, або.... повчить нас, що робити, аби сповнити присягу і поборювати кривду нашої землі.

— У Луцьк, у Луцьк ідемо! — заговорили мужики і кинулися скликати прочих, ладити коні, харчі, одежу, зброю. На полудні зарево стало бліднити. У глибині ліса відізався пугач.

— Ранок недалеко! — оказав Коструба, беручи в руки дубину.

— Спішімся!

XV.

У підземеллі перемиського замку з давен давна були чималі льохи, у яких складано всілякий припас на час облоги. Були се високі, сухі пивниці, у яких держалася пожива довгий час, не тухла і не плісняла. Одначе мало хто знав, що під сими льохами були ще другі, темні, вогкі, страшні. Заходилося до них з начальної башти, а ключ був у руках самого каштеляна. Стіни льохів були грубезні, будьто зложеної з тесового каміння, будьто з самої живої скали, у якій викувано льох. Не було тут вікон, ні продуву і ні один звук не доходив сюди зовні. Та зате ніхто не чув стонів, зойків, а часами і диких вересків катованих у підземеллі людей. Ся друга черга льохів служила тюрмою для злочинців і.... ну і для особистих ворогів, чи тільки противників каштеляна. Ключником у сій тюрмі був Мацей Зверж, Мазур із під Ряшева і може ніколи імя не відповідало вдачі так влучно як ось тут. Ключник мешкав у вежі, а у доліпній черзі підземних казamat мав простору кімнату, у якій віддавався другому своїм заняттю, а то ремеслу ката. Спосібности до сього відкрив у ньому не хтобуди, а сам Збігнев з Олесниці і його услугами довгі роки користувався сам король Ягайло. Опісля одначе, бажаючи усунути з виду людину, яка знала тільки важних державних тайн, велів йому осісти на Руси, де й наділив його солтством. Та не

по нутру була Звержові спокійна праця. Невдовзі продав він солтиство, а сам подався у Перемишль, де швидко наїшов його сградський каштелян. Вони порозумілися оба без труду. Каштелянові треба було ката, а Мацейові крові, якої небудь і чибі небудь, коби крові, — багато, багато крові, зойків, стоїв, хрустіння ломаних кістей, вони вогнем паленого тіла. Перемиський каштелян радо прийняв Звержа на поручення Заремби тим паче, що Заремба був головним орударем королівської волі у Галичині.

У робітні Мацяя стояв біля печі великий залізний кіш на вугля, а побіч лежав мідяний котел якогось дивовижного виду, ні то мийниця ні то ванна. Кліщі, цвяхи, мотуззя, драбина з коливоротом та всілякі другі загадочні прилади наповняли кімнату, якої стіни та стеля почорніли від копогу, а земля від чорних, вонючих плям запеклої крові. Та хоч як страшна та непривітна була ся кімната, то „містш“ Зверж тільки тут почував себе добре і тільки тут прояснювалося дещо його страшне, дике лице.

Тої самої днини, коли ватага боярина пустилася лісами у далекий Луцьк, „містш“ дуже весело порався по своїй робітні. Запалував смолоскипи, розводив огонь, клав у нього кліщі, цвяхи, а вкінці повісив над полум'ям казан наповнений смолою, Якраз упорався з роботою, коли у кімнату ввійшов Заремба з мечем при боці, а другим під пахою.

— Готов? — спитав.

— До услуг вашої милости! — зігнувся у три погібелі кат. — Буде і тепленько і вигідно. Гі! гі! гі!

Тут зареготався противним голосом, а рудим волоссям заросле лице скорчилося, наче справді звіряча пащека.

— Приведи сього вчерашнього! — приказав Заремба.

Кат ввійшов. Оставши самітним, пан каштелян оглянув сам усі приготавання до тортур. По його лиці блукав злобний усміх, а хвилями затискалася у кулак його біла рука, видко пан каштелян злостився.

Аж ось забрязчали кайдани, важкі кроки почувлися перед дверми, а вскорі зачорніли у їх отворі людські постаті.

Увійшло чотирох мужів. Першим був боярин Микола, а радше те, що з нього осталося: блідий, блідий привид, жовтавою шкірою обтягнений кістяк, обтяжений ланцюхами на руках і ногах з розчіхраним посивілим волоссям на голві. З трудом волікли його за собою, або попижали перед себе два помічники ката. У до недавна так сильній статі боярина не було здається ні крихітки сили. Усі її останки зібралися у очах, сих страшних очах умираючої людини, у яких маюється живдове бажання життя та запалюються

і гаснуть його останні проблески, підчас коли смерть протяла уже звязь між мізком а кінчинами. Очі блесять і горять горячковим огнем, холодний піт обливає лице і груди, та кінчини леденіють уже раз на завіси. І бачать блискучі очі, як вище і вище підходить воскова блідість смерті і відвертаються від неї, глядячи звідки небудь помочі....

Зір боярина обкинув усю кімнату і вмить пізнав він, що його жде. Але тільки брови стягнулися дещо над очима, а погляд спинився на каштеляні.

— Добрий вечір, достойний боярине! — сказав приязно Заремба. — Не гнівайся, що так тебе закували, але бачиш, ти уже раз поривався на мене, то мігби і другий....

— Брешеш, каштеляне! — відповів різко боярин. — Я не поривався на тебе, я вирвав тебе від неминучої смерті, а піймавши, не кидав у кайданах до льоху.

Каштелян поблід, але погамувався.

— То ти зле зробив, боярине, — усміхнувся, — бо я втік, а ти не втечеш відсіля, хіба відповіш міні добровільно на деякі питання та згодишся на мої умови, або .. тут каштелян указав рукою горі. — або захочеш піти туди.

— Бачу, що я зле зробив, Ляше, бачу, та проте не жалю свого поступку. Так хотів Бог! — тут боярин похилив голову, — може жертва мого життя оплатить долю мого народа! Може проклін, який тяжів на вьому, відвернеться і впаде на тебе, Ляше, а твоя невдяка, се хіба найменчий з твоїх злочинів.

Заремба зморщив чоло.

— Уважай, рабе! гукнув. — Я бажав тобі вибити клевцем усі зуби, щоби не кусав руки, яка тебе годуватиме. Бачу, що треба буде її вирвати язик, щоби не висказував богохульств та брехень.

На лиці боярина завітав легкий румянець.

Чи галаєш, собако, що я не знаю, навіщо те усе? — тут указав рухом голови на злагоджене знаряддя. — Знаю я тебе, твоє кодро і душу твого народа. Тому затям собі, що останнє слово мого язика буде звернене до тебе!

— Якеж то слово, боярине, може: „ласки?“ — спитав глумливо каштелян.

— Ні! „Підляка“. Ось се каже тобі людина перед смертю. А така людина каже тільки правду...

Каштелян скочив до закованого боярина, наче хто його штрицював шилом у потилицю. Здавалося він видре йому кігтями очі, у які не смів глянути своїми. Та пан Заремба навчився панувати над пристрастями, а честь не була його найвразливішою стороною. Через хвилину сонів голосно, а далі заговорив хрипло.

— Не дражни мене, боярине, у мене є діло до тебе. Хай мене Бог і його Пршевайсвентна матка боронять, щоб я бажав тебе калічити або вбити. І я служу своєму народові і в ім'я того народу питаю тебе.

— Ти служиш кільком вельможам і королеві, а не народові! — відповів боярин холодно — польський народ не кращий від вас, то правда! Але все таки не бажав він чужого і у чужу землю не піде, хіба заведете його сюди ви — шляхта. Ти служиш шляхті, у якої душах замешкав диявол, диявольська се служба, каштеляне і диявол тобі за неї заплатить по заслугі. А тепер питай! Я сам цікавий, чого можуть від мене бажати польські верховоди.

Каштелян опустився на лаву, поклав меч півперек колін, а в руки взяв другий.

— Боярине! — почав — Надумайся добре, заки відповіш міні на питання, але на усі святощі заклинаю тебе, дай мені бажану відповідь! Бачиш сей меч?

— Бачу! — шепотом відповів боярин, а його ясні очі померкли і він відвернув лице.

— Так! — продовжав Заремба, — се твій меч і ти пізнав його. Від твоєї відповіді зависить, чи одержиш його назад, чи ні. Ти знаєш, що між нами війна, не знаєш одначе, що ні король, ні великий князь її не бажали. Теперечки бажав її і Свитригайло, але король по старому і чути про неї не хоче. Та проте вона є, а почин до неї дали ви, Юрша, Несвизький, Рогатинський, Нос. Не ви самі ведете її. У вас помічники-орударі між галицьким, волинським та подільським боярством. У вас приятелі в Київщині та у Орді. Назви минай їх! Хоч тріох-чотирох. Війни, бачиш, може не бути, та мусить бути кров. Інакше не заспокоїться галицька земля. Нехайжеж сю кров проллють тільки самі троюдники. Огонь повстання погасне, а володарі погодяться. У нас є зілля, яким зуміємо приборкати Свитрика та задобрити Ягайла. Тільки вас троюдників треба скарати, а усе буде гаразд... Боярине, іменем короля й сенату обіцяю тобі життя, свободу й усю Рогатинську волость у вічне, дічне посідання по польському праву, обіцяю шляхоцький герб, лицарський пояс та рогатинське старство, якщо послужиш королеві вірою та правдою. Одержиш від короля ратників і з ними поїдеш із приказу маєстату на схід. Від усіх наших залог одержиш піддержку, а певно без труда удасться тобі дістати в руки зрадників отчизни... Знаю я одначе, що ти боярине, нерадо каляєш руки кровю безоружних. Огже знай, що суддею буду я, а катом ось сей.

І указав рукою на усміхненого Мацяя Звержа.

— Ми поїдемо з вами у прибранні і здітємо з твоєї совісти усю відвічальність за кров і смерть.

Вміру сього, як говорив Заремба, мінилося лице боярина; з блідого ставало червоним, вкінці посиңило, а кровю напливші очі мало не вискочили з оправи.

— Відвічальність за кров, за смерть... так! — проговорив з трудом, — так, а зрада?...

— Від зради оправдує тебе королівська ласка. Повільність його приказові змазує ганьбу з тебе і твого будучого гербу....

— Ах, я не про сю зраду говорю! Тут ніякої нема.

Але ся друга страшна, підла, гадюча зрада.... гей! Тільки у твоєму мізку, каштеляне, могла вилягтися така гадка,

— У сій отчизні одної тільки зради не можна оправдати, а то зради короля і держави, — відповів каштелян. — Се, що ти зробиш, се не зрада, а служба, а до служби обов'язані зарівно усі.

— Ха, ха, ха, ха! — засміявся нагло боярин з Рудник. — Ха, ха, ха!

Він сміявся довго, довго. Усім тілом стрясали судороги сміху, аж забрязчали на ньому кайдани. Брязк перепинив одначе регіт. Боярин замовк і через хвилину не чути було нічого, крім тріску огню та голосного віддиху зі здавленої груди боярина. Вкінці успокоївся і заговорив тихим, спокійним голосом.

— Жаль мині тебе, каштеляне, жаль тебе, твого короля і твого народу, коли у твоїй голові могла зродитися така нечувано гідка зрада. Чи ти, чоловіче, справді не відчувавеш усеї гадючої погані та гиді твоїх слів, чи може тільки вдаєш? Ні, се не може бути, щоби ти не розумів сього, а якщо ти знаєш і оцінюєш як слід свої гадки і умови, то ти сам падлюка, гірш нехристі, гірш скотини, гірш вовка, який пожирає та мордує, але не зраджує свого кодла собакам. Я знаю, що де ходить про гріш та наживу, там продаєть Лях ус х і усе! Але я не Лях і для мене найвищим законом, Божіт закон: любити вітчизну і нарід, з якого хто зродився. Ніяка мука не видавить з мене ні словечка з усього того, чого ти заправив від мене. А коли випореш з мене внутренности, то не забудь поглянути у серце. Побачиш, чим воно бється. Найдеш у ньому усе те, чого нема у ляцькій душі, а також і пояснення моєї відповіді. Чи гадаєш, поганче, що я не обняв умом значіння теперішньої хвилі? Обняв я його добре і знаю, що рішення нашої долі тепер, се розсвіт, або сумерк нашого життя на довгі, довгі століття. Свобода, або рабство, життя, або смерть. І ось приходиш ти, як нечистий, що брався спокусити Спасителя і давш мині дочасні добра за вічну недолю усього народу.... Згадай се, Зарембо, а зрозумієш, як слабую є

людська мова, що не має навіть слова на сю безодню підлоти, безличности та ложі....

Голос боярина кріпшав звільна, аж при останніх словах загремів звінко під склепінням льохи. Лице каптеляна червоніло, очі сверкали, як вуглики, аж коли боярин замовк, Заремба встав з лави і кивнув на посіпаків.

— Зачинай! Побачимо, чи не видавимо з сеї упертої худобини чогось більш крім великих слів та проклонів. Юзва, підтягни його!

Юзва, великий, грубокостистий парубок у брудній, вошивій сорочці та коротких шкіряних штанах, скрутив у задсковані ланцюгами руки боярина та причіпив їх до мотуза, який переходив через неподвижний бльок під стелею. Відтак підтяг в'язня у гору, так що він повис на пів сяжнях над землею. Але не довго висів боярин у повітрі. Битвою, голодом та побоями виснажені члени втратили свою звичайну відпорність. Чимраз низче опускалося тіло боярина, чимраз вище піднімались руки від заду над його головою. Аж хруснуло щось у пахах і рамена утворили з тілом одну лінію, а з уст боярина вирвався легкий стогін. Коливорот крутився все даліше і даліше, доки посинілі, задеревілі долоні не діткнулися стелі. А тоді одним движком зісунув Юзва мотуз із валу, а висяча недвижня кукла з брязком і грохотом гепнула об землю. З уст і носа нещасного поплила кров; чотири передні зуби вилетіли з рота, одна нога була звихнена і сейчас таки стала пухнути. Міст вхопив лежачого з заду за ланцюг від капданів і на силу привів рамена до природного положення. Знову хрустіли сугласти, але зойку не чути було уже. Боярин зімлів. Тоді другий пахолок вилив на лежачого відро студеної води.

Боярин розплющив очі. Лютий біль у сугавах і у носі зтягнув його лице у брижки, уста розхилилися, так що видно було закрівавлені ясна.

— Боярине, — почувся голос Заремби. — Ось тобі і пробка сього, що тебе жде, як по доброму не вволиш мою волю. Покищо викручували тобі руки і ноги. Ще два три роки згадуватимеш сеї допит при кожній зміні погоди. Все таки остане тобі життя, а опісля вернуть і здоровля і сила... Зізнавай отже, про що питаю, а то попросиайся раз на завсіди з сим світом. У тебе в малолітні сини, жінка.... згадай їх!

— Мої діти... — прошептав боярин і замкнув очі — мої діти, моя Гануся.... — І нагло тривога стиснула його серце. Що буде з його дітьми, коли його не стане?... Темні картини безпросвітньої вужди, бездольної блуканини від двора до двора, побої, погорда, а може навіть ганьба та нечесть, ось будучина його малолітніх. Завагався боярин, та тільки

на хвилю. Чимжеж уся мука, ганьба, смерть його та рідні його супроти поневолення й обездолення мільонів? Хто питає про причину, задля якої він допустить зради? Та й яка се причина? Його власне щастя? Ха, ха, ха! І нагадалися йому у сю мить слова небіщика боярина Василя Юрші: „Життя людини, се для народу гріш або товар. Треба за сей гріш купити як найбільше, або продати товар як найдорожче“. Боярин розплющив очі.

— Я сповняю присягу, — сказав слабим голосом, — а ти кіпчай своє лайдацтво. Усякому своя дорога, людині й підляці!

— Ах ти, гадюко! — засичав каштелян і копнув лежачого ногою. — Ти ще кусаєш? На драбину його!

Пахолки зірвали з нього одіж та посадили на поземо лежачу драбину. До одного кінця привязано руки, а від ніг поведено мотуз до коливороту. Жваво обертав Юзва колесо, доки тіло боярина не приняло того самого положення, що передше під стелею. Та сим разом уже не хрустіли суглави тільки біль, страшний, неописаний, наче розпаленими кліщами рвав усі члени лежачого. А тоді Зверж ухопив корбу від коливороту і натис. Проймаючий крик вирвався з уст нещасного, але тільки один. По ньому послідували тільки тихі, хриплі стони. Мацей узяв тоді смолоскип і приложив його до боку натягнутого, мов струна тіла. Воня спаленого мяса наповнила кімнату, а з грудий боярина намість стонів, виходив з короткими перервами хриплий рев. Вкінці зачер Зверж залізною варехою кипучої смоли і звільна став її виливати на черево лежачого.

— Очі, очі! — скреготав Заремба, якого опанував шал.

І підчас коли Зверж випалював очі лежачому, каштелян, ухопивши до червоности нагріті кліщі, став ними відщипувати раз коло разу тіло боярина.

Рев катованого ставав чимраз сильніший. Уривані слова падали з його уст, змішані з харчінням, кровю, слиною, останками страв, а усьому вторував регіт озвірілого каштеляна та його помічника.

Не бачили вони, як Юзва неспостережно видобув з пазухи довгий, острій та вузкий наче дудиця пера, італійський стилет. Пригризаючи не звать чому губи, він похилився над лежачим у несказаній катуші боярином. Коли оба кати вибірали цвяхи, якими мали набити тіло мученика, а другий помічник роздував огонь, він з під споду удавив боярина ножем у само серце. Тревало се так довго як кліпнення оком, а в слід за сим стилет счез за пазухою Юзви, який холоднокровно підняв остиглі кліщі і поніс до вогню.

Рев катованого замовк нагло, а коли налякані і розчаровані кати підбігли до нього, усе тіло випружилось ще раз і опало безсильно на драбину.

— Мої діти.... Гануся.... зрада.... проклін.... Господи!
— зітхнув тільки боярин і замовк... на віки!

— Здох собака! плюнув з досадою каштелян.

— Ха, ха, ха! — зареготався Зверж. — За швидко до нього бралися. Треба було з очима заждати. Тільки смоли у мізку, то смерть.

Помічник прятав прилади та здіймав з огню казан зі смолою. Юзва відв'язував мерця від драбини.

— Де поховати зрадника? — спитав.

— Поховати? — розлютився каштелян. — Ще чого забаглосья! Не досить, що нічого не сказав і так швидко задер копита, ще й ховай його? Може ще й попа забагасься? Пустий із тебе парубок, Юзва! Краще булоб тобі няньчити діти ксьондза біскупа, чим карати його ворогів. Ха, ха, ха! Се стерво четвертувати й розвісити за львівською брамою на чотирох стовпах. Голову на кіл!

Заремба вийшов, за ним Мацей, вкінці другий помічник з мечем боярина, який Заремба полишив на лаві.

Труп боярина остав сам у катівні з Юзвою.

Довго глядів помічник ката на покалічене, скатоване тіло боярина, вкінці укляк і помолвився, а з очей потекли дві чисті сльози і впали на чорні плями, що заповнювали очні ямини небіжчика.

XVI.

Луцький замок опустів значно по виїзді нані Офки з Мариною. Правильно, одноманітно поплило життя у понурих стінах. У днину до полудня прибували у замок міщани, купці, бояри, селяни на суд воеводи; майдан роївся від чужих лиць, пестрих одягів, гомонів усілякими мовами. Андрійко брав тоді у руку тростинку і помагав воеводі як писар, пишучи грамоти, присуди, завіщання. Заняття се будило чималий подив у молодого Горностая. Він не розумів, як можна бути так знаменитим борцем, а попри се орудувати пером та вміти так справно укладати се, над чим ломили собі голови грамотії. Деколи Юрша виїздив у Володимир, Белз, Дубно, а тоді брама замку оставала замкненою. Що днини після обіду Юрша припочивав, їхав у город, або до своїх волостей неоподалік Луцька й Андрійко лишався сам. А тоді на його бліде лице виступав румянець, очі горіли горячковим огнем, руки гляділи заняття. Молодець ставав тоді зовсім другою людиною. На місці ученого грамотія, що так складно вирисовував початкові букви і

титла, появлявся жвавий, моторний, може навіть дещо дикий молодяк. Клаптями падала піна з коний, які брався уїзджати, а перед їх несподіваними скоками з криком тікали рагники, кухарі, пахолки та жіноча прислуга, якщо хто з них відважився вийти на майдан. Іншим разом надягав Андрійко зброю і брався до лицарських вправ враз із Горностаєм, тільки що впововині дужий хлопака зіскакував з коня і спловував, переводячи дух.

У тебе, Юрша, хіба чорт за пазухою сидить. За чотири отченаші втомить чоловіка, що й у битві так не бувас. Ігі! Дай Боже швидко війну, а то ще коли застукавш мене де мимохить.

І справді. Дика енергія, яка назбиралася у молодцеві, розбуджувала велику вроджену силу його тіла і надавала членам тугість та пружистість сталі. Градом летіли удари на деревляний щит противника у двоюбу так, що по кількох хвилинах тріски тільки та пірвані ремінці майдалися на лівому рамени Горностая. Часами бралися молодці до „тйосту“, себто до лицарського турніру. Заковані в зброю, наїздили на себе з тупими копіями і намагали себе взаємно висадити з кульбаки. Але при першій стрічі Андрійко ударив так сильно, що і кінь і Горностай попадали на землю. При дальшому ігрищі тричі раз за разом поломилися копія із щитах борців, а при п'ятій стрічі пукла попруга під Горностаєм, а коп'є Андрійка кинуло його шість кроків в зад у пісок, підчас коли кінь зарив піздрями у землю. Андрійко ані дрогонув у високій лицарській кульбаці, та Горностай довгенько таки слухав чмелів, заки позбірався й устав.

Вкінці коли ліси, поля, стави та ріки зароїлися від водяної птиці, Андрійко став кожду свобідню хвилину посвячувати ловам. У високих, непромокаючих чоботах з луком та рогатиною блукав він тоді по нетрях, багнах, мокляках, лозах, вільшинах. З живловим якимсь завзяттям продирався крізь найбільший гущавник, ножем проторив собі дорогу поміж поплутаними кущами ліщини, тернини, іви, перескакував при помочі ратища через потоки та річки і вертав пізно в ніч, утомлений до нестями, Почував і Горностай у собі весняний неспокій, яле на нього впливав величний їмн воскреслої природи зовсім інакше: Горностай залежувався на печі або на сонці, був невдоволений із усього світа, їв за двоа, а нічю не міг найти сну, ні супочинку. Аж угледівши одної днини Грету, жінку німецького ароматарія Геца Зуфлінгера з Луцька, ожив нагло і тої самої днини потяг у город. Майстер Гец був щоправда сутулуватий і мав сивавий волос на тімени, всетаки нічим було для нього узяти на плечі антал мальвазієського вина, вагою у десять каменів. Треба було отже бути обережним, щоби по солодких обіймах пухкенької Грети не стрітисся з ведмежими.

лабами Геца, Однак так як любов ломить стіни й окови, перепливає моря, перелітає воздухи, так стрункий, чорнявий Горностаї найшов швиденько доріжку у душну, горячу постіль Грети. Кільки разів ароматарій сидів у шинку, тільки разів услужна покоївочка проводила Горностаї запорошеними, задніми східцями у запахну кімнатку Грети, де багряний, оксамітний намет скривав білі, розкішні, тільки розпученим чудовим, золотистим волоссям прислонені члені тугою та пристрасною горючого тіла. Отут гасив Горностаї жажду любови, пестощів, ніжности, яка буває у мужа тим більшою, чим більшою сила та жвавість його тіла. Андрійко остав сам, сам один зі своїми бажаннями, мріями та споминами.

Гей, сі спомини! Вони приводили перед розпалену уяву, молодця усі найменчі подробиці сходин, які мав із Офкою. Йі очі, які обіцвали усе, а не додержували нічого, йі розкішні форми, круглі груди, гнучкий стан, видатні бедра та чудово виточена, повна ніжка, яку не раз аж до колін лущалося йому бачити на стільчику, — усе те опьяняло душу його, розпалювало у ньому огні незаспокоєних, аж досі незнаних пристрасний та бажань. Дармо прикликував Андрійко у пам'ять хвилі, у яких виявилася була уся внутрішня гниль, уся поганя душа загадочної Ляшки.... дарма! „На чорта мінї душі! — відповідала уява — мінї сниться тільки блеск йі краси, запах йі тіла та ся нечувана, непонятна розкіш йі обійму“. Ах, сього обійму, за який здоровий, палкий молодяк віддавби у хвилині слабости усе, забувби рідню йі Бога, зрадив вітчину.... Дармо уговорював себе Андрійко, що він сього не зробивби, хочби й прийшлося згоріти у огні невтишеного бажання. „Так, я знаю се, — казала уява, — але йі тут нема, а мрії про се, чого нема, не було йі не буде, сеж моя царина!“

І мучив хлопець сам себе картинами минувшини, але одягав йі у нові краски. Зразу осталося з неї тільки імя Офки символом роскоші, якої пожадало усе його єство. Відтак забулося й імя, а бажання закрили собою бажане. Лишилася тільки туга і неспокій, що гнав молодця у багна та нетри, давав його рукам силу велетня, побуджував ум до невпинної діяльности.

Аж ось наспів з Чорторийська бирич з вісткою, що великий князь Свигригайло приїде у Луцьк десь з кінцем червня, а за ним наспіють литовські і руські князі та помічний татарський полк. Наче хто уткнув цїпок у муравлице, засуятилося у Луцьку все, що жило. Побігли висланці до всіх волинських та найблизчих подільських округів з приказами накосити як найбільше сіна. Від Луцька аж по Степань не остало ні одної лісної прогалини, ні одного узберіжжя, на якому не кладали покосів мужики. Так само

звозили підводами поживу у Луцьк та Степань. Над володимирським передмістям день і ніч стояли хмари диму. То різники вялили мясо й сушили рибу.

Та на сьому не кінець. Якраз коли робота була у повному розгарі, на володимирському шляху заграли труби і під великим прапором надоспів посол короля. Окличник оповістив у його імени, що пан Заремба, сєрадський каштелян приїздить як заступник і „alter ego“¹⁾ короля Володислава і тому домагається від каштеляна у замку кімнат, призначених для володаря, у яких мігби зяждати на прибуття великого князя.

Юрша, який вийшов на стіни замку з Андрійком, Горностаєм та великокняжим биричем, відповів, що замок Луцька великокняжий, а не королівський, володарем великий князь, а не король, а тому й кімнати у замку для Свитригайла, а не для короля якоїсь Польщі, або для його посла. Великого князя впрочім нема, тож треба заждати, аж приїде і вирішить справу. Годі, щоби господар через непрошеного гостя ночував у челядній. На се заявив герольд, що володарем Литво-Руси є король, а Свитригайло тільки під його рукою. Тому вехай Юрша не гне кирпу та випустить королівських ратників у ворота.

Відповіддю на се був рев рога, який накликував залогу на стіни і в мить укрилися стіни оружними людьми.

— Город Луцьк стоїть отвором для посла його королівської величності! Увесь видаток на людей та коні за час гостювання, покриє його велококняжа милость Свитригайло, володар Литви, Жмуди та руських земель, по закону гостинности, зі своєї власної калити. У мене є повинність приймати послів, звідкіляб вони й не були, але я маю і приказ не пускати чужинців у великокняжий замок.

— Його милость, князь Свитригайло велів послам явитися у Луцьку! — кликнув з досадою Заремба, якому надоїло слухати довжезних базікань окличника.

Юрша спаленів.

Вибачайте, достойний „пане“. Я вам сам покажу дорогу до Луцька, а самі бачите, що Луцьк, а луцький замок се не одно. А й то у мене ще в останній хвилині родиться сумнів, чи ви не змилили дороги....

— Якто?

— Ано! Ви їдете до „князя“, а тут бувають вправді князі Несвизькі, Чорторийські, Носи, Капусти з Києва, Монивидовичі, Гедиголди з Литви, але князя Свитригайла тут не буває. Є, що правда, великий князь того імени, але лєдвѣ чи то буде той сам.

Заремба обкинув зором свою дружину. Було у ній до сто двацять кінних, оружних ратників і каштелян

¹⁾ друге „я“.

не завагалася б був ні хвилі ужити сили й насилля, якщо лучилася до сього нагода. Ось і тепер поглядив рукою меча, а найшовши, уже отворив рот, щоби гукнути приказ чвалом вїхати на зводжений міст та вбїгти у замок. Замкові ратники певно не мали на собі такої збруї, як його товариші... Але ось у сю мить заскрипіло, забрязчало і зводжений міст двигнувся у гору, заслонюючи собою щойно відкриту браму.

— У город! — гукнув каштелян і звернув коня. Заним подалися його ратники, а зі стін замку залунав вслід за виїзджаючими голосний регіт та оклики: А ціба! А куш! А цю! А гук!

Оба Юрші сміялися також, а старий Сава гладив сиву бороду, покректуючи вдоволено. Підзамче опустіло, а й у замку розійшлися всі на обід, Тільки вартові остали, а Сава велів подвоїти сторожу при брамі та набити обі бомбарди, які стояли по обох її боках на високо підсипаних, оплетених лозиною кінцях.

Коли ось... з між крапніх домів Підзамча виїхав малий коник з довгою гривовою та хвостом у репяхах, а на ньому згорблений, наче відпустовий жебрак при воротах монастиря, сидів сухорлявий їздець. Заржавіла рогатина та грязюкою поляпаній сагайдак майдалися йому на плечах. Він зупинився, коли побачив Зарембу на чолі дружини і нагло сягнув рукою до сагайдака. Як оком кліпнути, вихопив лук і вмить зіскочив на землю. Черевом припер лук до землі та напняв пятаву, а у слідуєчій хвилі в руці блеснула стріла. Здавалося, що ось-ось полетить нехибний післанець смерті у серце зрадника, коли в тім на крилах вітру донісся до стрільця оклик:

— Грицьку, Грицьку! Стій!

Обернувся.

На стіні замку стояв Андрійко й розмахував руками, а важкий зводжений міст зі скрипом сгав опускатися доді. Грицько замахав шапкою на знак повітання, та коли поглянув за Зарембою, його стать заховалася уже за лавою ратників. Рука з луком опала, а друга піднялася у сторону відїзджаючих із німою погрозою. Хвилину постояв ще так мужик, а там, спустив тятиву і повів коня за поводи до замку.

Вже з далека пізнали Юрша й Андрійко Грицька та злякалися, що він убе посла. Воевода задубів, бачучи приготування до стрілу, бо знав, що би то було, якби Зарембу поцілила стріла зі замку... ніхто бач не повіривби, що його убив, так собі, не звать чому, — якийсь там Грицько. На щастя Андрійко перешколив сьому і тепер вибїг на зустріч.

Грицьку, що тобі? Як ти мїг хапати за лук супроти посла?...

— Слава Богу! — відповів мужик. — Вибачте, боярине, се не посол а шпігун, а попри се зрадник, брехун і убійник.

— Все одно! — вмшався воевода, — але він посол, а вилети стріла з твого лука, не знесити тобі голови... Від коли то мої орударі стали скритовбійниками?

Грицько поклонився воеводі в пояс.

— Простіть, достойний воеводо, сей чоловік тільки розлив невинної крові, тільки зрад та ложі має у своїй душі, що смерть від стріли булаб для нього ласкою.

— Не твоїх рук діло, Божа кара на поганця! — відповів воевода.

— Ох! ви не знаєте його діл. Я знаю їх і тому встаючи й лягаючи, прошу Бога, щоби якраз мої руки вибрав знаряддям своєї мести...

Воевода все ще морщив брови та глядів відповідних слів, щоби скартати порушення недоторкаємости посла і вибити мужикові з голови злочинний намір.

— Грицьку! — сказав по надумі. — Якщо ти убеш його, ганьба впаде на усе руське плем'я, на мене і на боярина Миколу, якому служиш. Тебе покарають смертю, але на нас лишиться пятно. Скажуть люди, літопись напише, а наші онуки читати муть: слуга боярина Миколи з Рудник убив підступом королівського посла під луцьким замком, у який не пустив його Юрша...

Грицько пригриз зуби і похилив голову.

— Хай буде! — сказав по хвилі. — Я оставлю його в супокою, доки він тут. Але горе йому опісля. Як тінь підду за ним, а зрадна стріла не мине зрадника. І сю пощаду і сю кару винен я йому, його посольській гідности, вам воеводо, ну і... пам'яті боярина.

Неначе грім з ясного неба вдарив перед ногами воеводи та Андрійка.

— Пам'яті... боярина?... Боярина Миколи? Чоловіче, що ти вигадав?

Поважний воевода прискочив до Грицька і потряс ним, мов вітер осиковою гилькою.

— Кажі, що сталося, швидко! — приказав.

— Правду кажу, достойний воеводо! — Заремба зловив боярина і замучив. Відтак його попалене та покалічене тіло почетвертували й порозвішували на чотирох стовпах за львівськими воротами Перемишля.

— Ти сам бачив їх?

— Так! Очі викалані смолою, тіло обципане кліщами, сугави повиломлювані...

Андрійко закрити очі руками і нагло заплакав як дитина, аж заходився. Воевода ухопив себе рукою за горло, наче

Його щось душило, а лице посиніло як тоді, коли дізнався про відступство Носа...

Добру хвилю стояли вони так, вкінці Юрша перевів дух і перехрестився.

— Со святими упокой, Господи, душу усоншого раба твого, ідіже ність болізни, ні печалі... молився тихим, немов старечим голосом. — Важко дотикає нас Твоя рука, та невислідимі стежки Премудрости Твоєя, тож Твоя, не наша воля хай діється. Яко твоє єсть царство і сила і слава...

— Амінь! — відповів Грицько, а бачучи, що Андрійко збирається відходити, узяв його за рукав яки.

— Не плач, боярине! — сказав, а у його голосі звучала ніжність та м'яккість, якої ніхто не догадувавсяб у мужикові. — Не плач! Небіщик щаслив і блажен, а усе горе й труд остався нам. Терпінням та трудом пожаліємо й помянемо його. Не відходи, а послухай, що я казатиму. У мене багацько, багацько новин.

Воввода повів їх у крило, у якому жила передше Офка, бо мешкання Юрші випрятано для великого князя. Подано мед та чарки, але ні Грицько, ні Андрійко не шили. Тільки Юрша кріпив себе чаркою, слухаючи оповідання.

Довго та багато розказував Грицько і зобразив слухачам не тільки події, яких був свідком, але вплив перед них і усю жовч, усі здогади й сумніви, які огірчували та мучили його душу у хвилях самоти. Юрша й Андрійко мовчали. Великий князь видко заблукався і приступив до боротьби про будуччину не як провідник народу, а як дідич, який тільки береться заховати свою волость перед нехабним сусідом. На велетенських просторах Литви й України сиділо щоправда багато людей, перехожих кметів, неперехожих каланників, рабів, путних бояр, замкових слуг, то що. Одначе боярство і князі розкинулися по сих просторах тільки зрідка. Довгі гони приходилося мандрувати, заки дійшлося до боярського, або княжого дворища. Годі було навіть припускати, щоби задніпряньське, або пограничне боярство від татарської стіни хотіло й могло прибути на рать. Проти усеї сили нахабної, голодної та повної грабіжницького духа Польщі, стояло тільки волинське та подільське боярство і Литва... Та й то не дуже то можна було покладатися на неї, бо не знать було, чи литовські князі захочуть проливати кров за великого князя, який кохався головню у своїх українських волостях. Галицьке боярство між молотом а ковалом боролося з напливом Поляків з усієї сили, але пераз із ляку перед відплатою побідної Польщі, опадала піднесена до бою рука боярина і він оставав дома. А в Польщі намножилося уже тоді більше шляхти та панів, чим

могла вижити піскувата та багниста країна. По більших городах, при столі богатших панів роїлося від пибайголов без чести та віри, без гроша в калиті, які не мали нічого до втрачення, а мечем у бою чи розбою могли здобути майно, уряд, значіння. Як сарана заллють польські ратники землю на сході. Се не буде війна, а мандрівка голодних мартових вовків, не боротьба про лицарську справу, а про буття, страшна, безпощадна, живлова. А де живло виступає як морський прибіт, або порив вихру, там тільки живло зможе покласти йому потрібну запору. Сим живлом народ, не шляхта, боярство, пани, князі, королі, а народ, весь народ від каланника до воеводи, від пастуха до князя.

Довго мовчали сидячі при столі мужі. У кімнату вітшов старий Сава і аж задубів з подиву, що могучий воевода і молодий боярин сидять при столі і пють мед... з мужиком. Прихід його збудив зі задуми Юршу, який сейчас здогадався, чому чудується старий слуга.

— Не дивуйся, Саво, — усміхнувся, — спільне змагання, спільні гадки сильніше вяжуть людей, чим зможе їх поділити рід. Хто бачить твоє зачудування, сей бачить причину, чому сонце нашої свободи клониться до западу. Настає сумерк. Не бачить князь боярина, боярин хлопа, а чужий князь та боярин ближчі нашому, ніж з тої самої землі вирослий кметь. Тому не дивуйся, а вчися!

— Щож сталося з твоїми ратниками? — спитав Андрійко Грицька. — Чи й вони розбіглися по хатах, як боярство?

— Ні, боярине, вони тут зі мною у володимирських лісах.

Грізне лице воеводи прояснилося.

— Ах! — закликав — слава Тобі, Господи, що впливеси у серця твоїх рабів тільки розуміння твого закону, що приказує любити рідню землю. Ось тепер знаю уже, що не віддам Луцька Полякам. Неслухняне боярство не вдержить його без помочи великого князя, а чи сей захоче або зможе допомгти, Бог вість! Ідїть у мої селища під Луцьком там розмістять вас мої тіуни по мужицьких хатах, доки не покличуть вас рідня земля і я.

XVII.

З шумом та гамором зїхав до Луцька великий князь Свигригаїло. З ним були Жигимонт Кейстутович, Семен Гольпанський, Івашко Монивидович, оба Чорторийські і князь Олександр Нос. Наслідком сього тихий луцький замок заройвся від людей, возів, коней, псів і хвилями здавалося, що се не замок, а ярмарочна буда.

Великого князя привітав Юрша на мості і передав йому на оксамітній подушці ключі замку. Рівночасно зложив у його руки меч, як знак своєї влади і прохав відпустки, бо надіявся з боку володаря закиду, що підбурює нарід, а навіть обавлявся, що великий князь забажає його усунути з воеводства. Тому рішився випередити приказ проханням звільнити його, а провід над залогою Луцька дати кому другому. Одначе проти всякого сподівання, Свитригайло привітав свого воеводу дуже сердечно й велів сечас подавати мед, щоби випити за здоровля свого найвірнішого воеводи. Чуючи се, князі Чорторийські стали зтиха щось нашіптувати патрові Анзельмові. Патер підтакнув живо і побіг швиденько до князя Жигимонта, до якого звернувся зі своїми замітками. Сей одначе не відповів на них ні словом, тільки заговорив з князем Гольшанським і патер відійшов збентежений. Найбільше чудувався одначе Олександр Нос, який у виразі лица воеводи не вичитав гніву, ні погорди до себе. Противно. І воевода й Андрійко усміхалися приязно на його вид, хотяй він із ними не розійшовся був у мирі.

Годі було одначе вдатися з ними в розмову, доки великий князь не удався на супочинок після довгої подорожі. Аж тоді рішився молодий князь підійти до воеводи.

— Вибачте міні, достойний воеводо, мій перозум та мов відступство. Ось і вертаю повний скрухи та жалю, з постановою поправи на будуче. За те і при сповіді дають розгрішення, невжеж ви відмовите міні його тут?

— Коли ти, милостивий князю, — усміхнувся Юрша, — сам називаєш свої поступки по імені, то ти пізнав як слід свою вину, а хто пізнав гріх, сей уже поправився. Не я кину на тебе каменем, бо хто з нас без гріха? Противно, радію, що ти не уступив намові, ні насилі, а само життя навчило тебе про безвартність твоего скарбу.... Не для себе, ні для кого другого болів я втраю твоєї помочі у великому ділі, а для самогож діла. Ти поняв мене, правда?

— А вжеж! Тому й прийміть ще раз запевнення, що другим разом не відтягне мене від справи ніхто, кромі смерти....

Усміхнене лице воеводи споважніло.

— Гей, не дивуйся, вапа милость, що з моїх уст па-дуть нераз гіркі слова. Чи не гірко людині, коли бачить, що діло усього життя є для других тільки іграшкою, або що найбільші її святощі кидають другі в болото й зовуть боротьбу за справу народу зрадою, а смерть у ній карою за злочин та кажуть, що вона жертвувала собою надармо, на пропаче? Гей!

Князь остовпів.

— Що ви таке, достойний воеводо, говорите? — спитав. — Дещо з того розумію, та не усе. Здається мені, що ви зневірилися і се мені дивно.

— Не я зневірився, не я! Я знаю, що ні одна крапля крові, пролита за рідний край і народ, не пропаде даром. Але другі? Другі не знають про се і не повірять у се, чого не побачать. А де нема віри, там зневіра близько.

— Хтож не вірить в успіх нашої справи?

— Хто? Сей, хто глядить помочі звідусіль, місто узяти її з неперебраної, вічної, невичерпаної скарбниці, яку відчинити бажаємо ми, то є Несвизький, Рогатинський, тії, я....

— Ах! таке? — догадався князь Олександр.

Розмова урвалася, бо саме вернули Горностаї і князь Танас із города і прийшли вітатися. До них долучився Андрійко. Він похилив голову перед князем у належному поклоні і проговорив слова повітання.

— А, отсе наш витязь! — сказав на те весело князь Олександр, — вітай, брате і не ховай у серці до мене обиди!

Се сказавши, обійняв і поцілував молодця по звичаю, як рівний рівного.

— Ми побраталися шаблями, то братьми й останемо, — пояснив здивуванім свідкам.

Міжтим на майдані не втихали гамір та метушня. З воїв здіймали пахолки коври, припаси поживи, збрую, одягу та послали одню у кухню, друге у квартири гостей. Псярі годували псів та привязували кожду сфору окремо, щоби не жерлися між собою, конюхи опровожали коней, витирали їх соломомою та насипували віса у торби. Ратники успіли вже видобути бочку пива з Юршівських пивниць та підспівували весело біля начальної вежі, а ціле товариство скоморохів робило свої вправи та штуки. Одні кидали у повітря багато кульок та вважали, щоби ні одна з них не впала на землю. Наче живі птиці літали кулі довкола голови штукаря, підчас коли другі гралися ножами або списами. Деякі строїли гусла та скрипки, або передували сопілки та трубки. Один зі скоморохів ходив по доволі грубій линві, а инший спинався по драбині, яка стояла на плечах товариша. Кількох хлопців вправляло ломані штуки, а їх учитель стояв над ними з канчуком і болючо карав незручних або лінивих учнів. Біля скоморохів постоювала старша княжа служба, мечники, дворецькі, підчасі, скарбники і гуторили між собою, сміючися зі штук мандрівних фаринників.

Серед усього того замітив Андрійко патра Анзельма, який сів на коня і поїхав у город. У сю мить догадався, що він відшукає певно в Луцьку Зарембу. Звернув отже на се увагу князя Олександра, а сей побіг до Юрші.

Пізно в ніч застукав хтось до дверей Андрійка над східньою фіртою замку. Був се Грицько, якого вівзав воведа на свідка проти можливого обвинувачення Заремби.

Упродовж багряним оксамітом обвішаних стін великої салі замку, стояло у двох рядах литовсько руське боярство, або його відпоручники з Литви, Підляша, Полісся, Волині, Поділля, а навіть Київщини та Сіверщини. У глибині під велитенською іконою Богоматері пишався величавий, багром та золотом блискучий престіл на коврами вистеленому підвисшенні. На сьому престолі засідав ще недавно римський цісар Жигимонт. По правій руці сівав тоді Ягайло, по лівій Витовт. Тепер праворуч престола сидів Жигимонт Кейстуович, ліворуч князь Семен Гольшанський, шурина небищика Витовта та стрий Ягайлової жінки Сонки, а на престолі розсівся Свитригайло. За ним невідступний патер, а при ньому Юрша й Олександр Нос. Від престолу аж до дверей, над яким був на стовпах хор, осередня полоса салі була вільна. Її вистелено коврами. По бокам стояло боярство та князі дружини, а за ними княжа та боярська служба. При дверях та біля престола з довгими, золотом січеними списами, держали варту рослі ратники у півпанцирях поверх зелених, золотом шитих каптанів, у жовто-червоних, пасмистих, обтислих погавках і з широкими турецькими сцімітарами при боці.

Увесь збір аж за очі хапав грайливими красками одяну та зброї. Дивна се була мішанина. Князі та служба чвалилися західніми зброями, струсинними перами, довгими та короткими тапнертами з ковпірами, або без, із зубцями, багабонами. Ногавки на них пасмисті, або в шахівницю, в п'ятна, цвіти, узорі мали щонайменче три або чотири краски. Штудерно позішвані яки мали звичайно по кілька красок на рукавах та чимало позументом обшитих розпорів, зубців, стяжок.

Ярко відбивали від сих західніх, пестрих одягів довгі шуби бояр та панів. Вправді волинські і галицькі вельможі радо одягалися по западньому, але на загал важкий оксаміт, або тафта, золотоглав та парча переважали усюди. Місто шоломів видніли всюди шапки з чаплиними перами, а місто довгоносих [або безносих] сап'янців, високі тонкої шкіри чоботи.

Найпростіше одягнувся у сей день сам великий князь, найвеличавіше польський посол Заремба, який саме стояв перед ним. Посеред гробової тишини передавав посол свою посольську грамоту, а великий князь дав її прочитати патрові-

— Ми, з ласки Божої король Польщі, великий князь литовський... — читав голосно, а дійшовши до сих слів спинився, доторкнув пальцем рамени великого князя і повторив:

— великий князь литовський, дідичний пан на Волині...

— Стій! — гукнув Свигригайло, який у сю мить зрозумів, про що ходило патрові.

У зборі зашуміло, патер замовк.

— Якто? — спитав великий князь — від коли то у Литві є двох великих князів? — Чи той там соб... то єсть наш достойний брат забув уже свій перстінг?

— Не моя се річ осуджувати й пояснювати слова та вчинки нашого наймилостивішого пана, — відповів посол — хіба, що він сам міні се поручить.

— А чи сим разом польський король нічого такого тобі не повірив?

— Ні!

— Так возми собі свою грамоту назад! — гукнув великий князь, червоніючи від досади. — Вона не від Ягайла і не до мене. Ні він не є великим князем литовським, ні я королем польським. Такої людини нема на світі. Йї писав якийсь божевільник або брехун.

Свигригайло підносив голос чимраз більше, вкінці вхопивши грамоту, кинув її під ноги посла.

— Проч із ним, геть відсіля! — гукали бояри.

Великий князь сонів із обурення, князі посміхалися злобно, а Андрійко тільки приглядався послові, бажаючи з'ясувати собі кожну найменшу черту його лиця. Тільки Заремба один заховав спокій, одначе поблід увесь як віск. Тільки біля правого уха на вилиці остало червоне пятенце. Андрійко приглянувся і замітив, що се мала згоїна по стрілі.

Коли успокоївся гамір, підняв Заремба гордо голову і глядячи просто в очі великому князеві, заявив:

— Усіх тут присутних беру за свідків, що відколи прибув я сюди як посол, стрічають мойого володаря у мойї особі на кождому кроці обиди й нехтування. Обвинувачую отже у першій мірі воеводу сього замку, який не почтив у мені володаря сеї землі і не впустив у замок, а велів пробувати у городі між купчиками й ремісниками, а дальше обвинувачую його милость князя Литви й Руси, який у нечуваний спосіб зобиджує маєстат короля і топче ногами ним підписану, а біскупом канцлером писану грамоту, називаючи спородника брехуном чи божевільником. Мій....

Тут спинився посол, бо наперед виступив Юрпа і з поклоном попрощав Свигригайла.

— Позволь, милостивий великий князю, сказати слово!

— Навіщо? Невжеж ти оправдувати бажавш свої поступки, на які я сам даю згоду, а навіть похвалу?

Ні, милостивий князю, я тільки про дещо запитаюся.

— Як так, то питай! — зацікавився великий князь.

— Достойний каштеляне! — начав Юрша. — Чи ти приходиш як посол, чи тільки як післанець?

Князь Гольшанський нахилився до великого князя, а сеї серед мовчанки, яка настала після питання воеводи, зареготався нагло на все горло.

Лице посла дрюгнуло, наче вжалила його оса. Лайки, обиди, прокльони спливали по ньому мов вода по скалі, зате глуму не міг стерпіти і тому відповів, намагаючись опанувати гнів.

— Післанцем може бути хто будь, навіть мужик. Ваша достойність видко не були ніколи послом і не знаєте, чим така перзона ріжниться від післанця. Післанець несе лист, а часом забірає відповідь, — посол заступає володаря і є його устами перед лицем сього, до кого висилається.

— Ага, значить, ваша достойність є послом?

— А вжеж!

— Ну, яка ріжниця між послом і післанцем, я знаю і тільки впевнитися бажав, чи ви, достойний каштеляне, її розумієте. Як що так є, то знаєте також, що володар до підданих послів не посилав, а якщо їх посилав, то се не піддані, а рівна висилаючому сторона. Може посилати посла польський король до великого князя литовського, як до сусіда, але ніколи як до підданого. У такому разі грамота бреше і свідомо зобиджує його великокняжу милость, або писав її крайній дурак, який не розумів ні минушого, ні теперішнього.

Посол почервонів як грань. Виводи воеводи були ясні як день і каштелян проклинав на дно пекла безглузду зарозумілість біскупа та сенату, що зобиджали князя, якого бажали заманити. Проклинав і свою неувагу, яка ось наразила його на сміх „варварів“ і схізматиків.

— Його королівська величність король Володислав Ягайло не гадав, що посилаючи до ріднього брата посла, мусить бачити на кожде слівце своєї грамоти.... — заговорив по хвилі. Сим разом перервав йому одначе Свитригайло, який визнався вкінці у положенні.

— Брат до брата послів не посилав! — сказав. — Тому якщо ти посол, то забирайся ід чортові, відкіля прийшов! Якщо ти післанець від брата, то перекажи, що не моя вина, якщо увесь світ, — тут указав Свитригайло рукою на оточення, — буде свідком братерської розмови.

У словах великого князя звучав глум і Заремба завгався. Погляд безмежньої ненависти і злости упав на червоне

лице Свитригайла, та сим разом була се особиста ненависть. Сей поганий, тупоумний ковбан був паном положення, а він, славний на всю Польщу та Литву каштелян сєрадський стратив свою посольську гідність. Мимо сього мав він висказати усе, що веліли йому переказати польські пани, а як тут було се висказати, не будучи святою особою посла? Знав одначе Заремба, що смерть йому не грозить. „З кого сміються, сього не вбивають“, — подумав і властива йому безличність вернула йому певність себе.

— Милостивий князю! — заговорив. — У приязнь та братню зажилість, у якій пробувають двори його королівської величності та вашої великокняжої милости вкрадається останніми часами тїнь нещирости, а навіть ворожечі. Зла воля підданих вашої милости псує згоду та злагоду братніх володарів. Деякі з них, не сміючи, або не хотячи стати видимими спричинниками роздору, підбурюють простиї народ, безправних хлопів, які підносять руку на своїх природжених панів шляхту й серед страшних, нечуваних звірств мурдують їх безпощадно. Усе Галицько-холмське пограничче в огні повстання, Ярославщина, Сєдомірщина та Люблинщина повні бездольних, зі всього обнажених утікачів, а кождий із них розказує річи, про які не снилося нікому від часу переслідувань христової віри в поганському Римі..

Великий князь кивнув головою й усміхнувся весело.

— Справді, чував я про повстання у Галицькій та Холмській землі. З нього бачити можуть панове сенатори, що вітер сіє той, хто забирає чуже. Руське племя не терпить чужого наїздника і проганяє його при першій стрічній нагоді. На злодію завсіди шапка горить. З чужого коня й серед баюри злази!

Сая затряслася від реготу, а розохочений великий князь говорив далі.

— Згоду і злагоду псують подільські пани, Бучацькі, Кердевичі і другі і так думаю, що віддавши руські землі руському самодержцеві, — тут Свитригайло ударив себе п'ястком у груди аж загуло, — і покаравши захланних подільських троюдників, легко діждеться польське правління й сенат братнього пожиття обох держав, як бувало колись.

— Слава, слава самодержцеві! — гукнув з між бояр Андрійко, а всі одним голосом повторили оклик, який громом відбився від склепіння сали.

Свитригайло встав і випрямився, а його лице засяло неземною радістю. Патер зложив набожно долоні та глядів у небо, всі князі гукали також, тільки Жигимонт приблід, а його маленькі чорні очі бистро гляділи на посла. Сей усміхнувся під вусом і підняв погляд на Свитригайла.

— Не вжеж сей бунт піднявся за згодою й відомом вашої милости? — спитав. — Ось із сим питанням присилає мене король Володислав.

Се сказавши, поклонився і похилив голову в ожиданні відповіді. Свитригаїло зморщив брови.

— За відомом так, але не за згодою. Не я стану розбуджувати хлопство і тровити псю кров на боярство і панів. Право до збруї признано тільки за нами, а не за товпою гречкосіїв та свинопасів. Як князь велів я їм кинути збрую і ні один із бояр, панів, або князів не йде з ними. Жалоба короля невмісна. Невжеж Польща боїться хлопського ціна? Інша річ польські троюдники на Поділлі. Їх покарайте, віддайте вкрадені волости природженим власникам, а бунт погасне, як соломяний огонь. Се наші хлопи, не ваші. Вони на нас не бунтуються, бо ми не лякаємося хлопського руху.

— Мої припоручники назвали мені кілька високо поставлених осіб, які утворили заговор, щоби підняти хлопство на польських панів. Чи ваша милость знають про се так само, як і про бунт?

Питання було безлічне. Хитрий посол загнав Свитригаїла у куток і притис його не жартом. Виглядало се, начеби великий князь оправдувався перед Зарембою і се розбісило його. Очі набігли кровю, рука стиснула буздяган.

— Ні слова! — відповів і глянув по зборі, — але якщо найдеться такий між моїми, горе йому! А ти, — тут звернувся до посла, — кажи, хто проводить хлопськими ватагами? Надумайся гаразд, бо якщо обвинуватиш невинного, горе тобі! Подай свідків злочину, дай поруку, а кара смерти постигне непослушних, — тут припинився великий князь на хвилю, а відтак додав: — о скільки впадуть на краківському ринку голови подільських троюдників.

Питання поставлено ясно. Заремба не міг подати ніяких доказів на се, що заговор справді існує. Називаючи імена і так загально звісних заговорників, зтягав на себе кару, може навіть смерть, бо часто з усього найтяжче є доказати очевидну правду. Хотяйби одначе і він сам витшов ціло, то переговори мусли зірватися, а тоді пропало значіння каштеляна на віки, пропала можливість каверзами піддержати злу справу польських державних кругів. Тому Заремба поклонився знову і сказав:

— Якби я був послом, подавби я імена, які почув у Кракові, бо тоді за мої слова відповідалиби мої припоручники. Але я тільки післанець, як каже достойний Луцький воевода. Ось чому назву тільки одно: Боярин Микола з Руд-

ник спалив та знищив у Перемиському повіті усі польські двори, вирізав усіх, хто не втік від загибѣли, а навіть напав на Перемишль

Великий князь відітхнув.

— Дурний ти, каштеляне! — засміявся. — Шкода, що не жалуєшся на Дмитра Дедька, який сто літ тому побив вас у галицькій землі. Боярин Микола, як послушний підданий, просив у мене дозволу на свої підбої, а я у марті сього року заборонив йому вести війну і велів вертати у Рудники. Не вжеж він не послухав приказу?

Заремба випрямився на весь ріст.

— Ні! Дперва я мусів зібрати оружні сили повіту, і зловити небезпечного бунтівника. Зловленого покарав я примірно і радію, що у сьому не поступив я проти волі вашої милости.

Великий князь замовк, не знаючи, що відповісти. Він сам осудив учинки боярина і не міг тепер заперечити справедливости вчинку каштеляна. Побитий Заремба відніс остаточно побіду.

Нагло з помежи бояр виступив наперед молодець з паленіючим лицем, блискучими очима та дрозжачими устами. Вув се Андрійко.

— Ваша великокняжа величність! — начав певним голосом. — Сей чоловік бреше!

Мов батою ударений, повернувся Заремба і станув око в око з молодцем.

— Бачите достойні, як вколоти йому мої слова! Він бреше, ба ще більше, він знає про те й обріхує нас свідомо.

Свитригайло вмить відзискав певність себе. Такий молодий лицарчук не закидавби брехні послові-лицареві у прияві володаря. Він мусів мати докази і що до брехні посла не могло бути ніякого сумніву.

— Се гарно, хлопче! — сказав великий князь, — се гарно, що ти даєш свідоцтво правді, але бачиш, усе що скажеш, мусиш і доказати, бо ти лицарської поруки дати не можеш.

За плечий великого князя виступив князь Олександр Нос.

— Милостивий володарю! — заявив. — Андрій Юрша сказав правду. Небіщик боярин, царство йому небесне, не одержав ще заборони, яку віз післанець із Чорториська, коли напав на нього каштелян. Ось сей чоловік зловив боярина і замучив у перемиському замку огнем та зелізом. Викапавши йому очі та пообривавши тіло від костей, велів його четвертувати.

Андрійко кинувся до стіп Свитригайла.

— Милостивий володарю! — лебедів. — Небіщик був мині другим батьком, бо ріднього у мене вже нема. Покарай сього нелюда своїм сираведливим судом, а пі, то прикажи йому стати зі мною на оружну розправу!

— Відкиж ти знаєш, хлопче, про смерть боярина? — допитував князь.

— Від того самого післанця, який віз небіщикові твіт приказ, та не застав його вже живим.

— Ах, сей мужик, що був у Чорторитську?

— Так!

— Чуєш, пане Зарембо? Хлопець визиває тебе на дво-біт? Станеш, чи ні?

— Особу короля заступаю!... — була горда відповідь.

— Лисого чорта заступаєш! — гукнув князь. — Не посол ти, а післанець і якщо захочеш стати, я пі тобі, ні Юрші не забороню.

— Не слід мині лицареві боротися з лицарчуком, — заявив гордо каштелян, який знав, що з побіди над молодяком не добуде слави, а побитий, осоромить себе на весь вік.

— Ба, мусиш стати, якщо в тебе дорожча честь від життя, — вмішався князь Олександр. — Сей молодяк мірився вже не з такими харлаками, як ти але і з першими борцями в краю!

— Ти чув, каштеляне! — рішив великий князь. — Боярин Андрій Юрша закинув тобі брехню і опірає закид на доказах.

— Які се докази? — відповів згорда каштелян. — Може свідоцтво якогось там мужика? Я вам двісті мужиків привезу, які під присягою зізнають, що Юрша бреше. А впрочім, якщо правдою слова сього мужика, то правдою і се, що боярин Микола вирізав у пень кількасот лицарства та ратників, яким проводив я сам.

— Каштеляне, — спротивився князь Олександр. — За правду слів Андрія Юрші і мужика Грицька, ось моя порука. І кинув рукавицю до ніг Заремби.

Одначе Заремба не підняв її. Блідий жах огортав його на вид лицарської постаті князя і він рішився за всяку ціну уйти двоюбо. Тому поклонився великому князеві.

— Ваша великокняжа милость зволять ласкаво оборонити висланця свого брата від нахабних бояр. Меч, що боронить мойого життя, стоїть біля великокняжого престола.

Вираз несказаної погорди появился на лиці будь що будь лицарського князя.

— Підійми рукавицю, Нос! — приказав — ти, хлопче відчепися, а ти, Зарембо, відповідай! Боярин вирізав тобі увесь полк, правда?

— На хрест, на муки Христа присягаю, що так! Ні живої душі не остало з нього.

— А якжеж спасся ти?

— Мене боярин увязнив...

— Увязнив?... Пошадив? питав Свтригаїло, а його лице чомусьто аж посиніло. — Пошадив тебе.... а ти?... а ти його?...

І нагло з усієї сили затопив п'ястуком у лице королівського посла.

XVIII.

Андрійко вийшов із величезної палати, де пирував увесь двір. Горяч, духота та випари пива, меду й вина запоморочили його. Кров живо вдаряла у висках, у очах миготіли огоньки, як се буває у непривичних учасників більших зібрань. Поличник, який великий князь „зволнив сам власноручно“ дати послові короля, настроїв Свтригаїла вельми весело. Усю злість та все завзяття, зігнав він на кимсь, а через те наче освободився від тягару, який його гнітив та дратував. Його вдача вимагала від часу до часу такого вибуху, по якому приходило завжди успокоєння. Ласкавість, надання, дарунки, дотепи, а особливо найдки та напитки заставляли тоді усю двірню забути про загопністість та непослідовність володаря. Усі, що його знали, користали з сього й веселилися враз із ним, аж гуділо. Гуртові співи, сороміцькі жарти скоморохів, регіт, оклики та музики приглушували в учасниках пиру всі гадки та почування й уводили товариство у рід нестями. Хмель, гамір і духота, переповнення жолудка, усе те присипляло духовість, а робило вразливим та податливим тільки на найгрубші зміслові вражіння й похопи. Андрійка, який не привик до сього, трівожив і разив сей гамір. Молодець п'янів від сього, а гамір і вересклива музика не позваляли йому розуміти дотепів, або заводити розмову.

Він вийшов, а за ним нишком висунувся Грицько, який після відходу посла з престольної салі мусів великому князеві здати докладний звіт із усього, що знав про боярина. Великому князеві подобалися вельми тямучість мужика і якто у нього небуло ніколи стриму ні розваги, той тепер велів Грицька перевести на боярську службу з Рудник. Значило се, що Грицько міг з часом прогнати малолітнього сина боярина Миколи з посілля й обняти його зразу як великокняжий опікун, доданий малолітньому, а там і змінитися у постійного державця маєтку. Грицько, який зразу незвичайно збентежився, доставши надання, похвилі кинувся до стіп великого князя дякувати та впевняти, що послужить йому вірою та правдою і великий князь

відпустив його у ласці, радіючи, що може вже тепер покликати Грицька на суд у справі замучення свого підданого польським каштеляном. З цього можна було розвести переговори на якого пів року, а саме такої проволочки треба було Свигригайлові для зібрання війська.

Андрійко віддихав свіжим повітрям та похочав по майдані сюди й туди, оминаючи порозставлювані вози та вюки. Людиф, ні собак не було, бо й вони вечеряли, а з кухні доходив на майдан не менчий гамір чим із палати. Впрочім довкола було пусто, тільки у місяшному сяйві видніли силвети вартових на стінах залку.

Звільна уступав тиск із голови молодця, гадки зразу ліниво, відтак все швидче стали пробігати крізь утомлений мізок і викликувати почування у серці. Не веселі вони були. Правдивою любовою ще ненорушена душа глибоко переїмалася боротьбою та нею тільки заповнювала уяву. Спомини крутилися довкола осіб батька та боярина Миколи, а Мартуся, се була тільки квітка на пустарі. Веміхалася душа Андрійка до неї, та глухий пустар наводив на неї сум. І серед бурянів, прогорілих трав та лисіх ям губилася і квітка....

— Боярине! — почувся нагло біля нього голос. — Боярине!

— Хто ти!

— Се я, Грицько.

Андрійко спалахнув, а жовч залила йому серце.

— Ах се ти, ... ти, достойний боярине! — закричав. — Ось послужив ти вірою та правдою народові й узяв валежно нагороду. Що правда від князя, який про нарід нічого й чути не хоче, але се байдуже! Правда? Мужницька душа... хамство!

— Кривдиш мене, боярине! — відповів Грицько спокійно. — Згадай, що моє надання випросивби був собі хто другий і тоді діти боярина пішлиби з торбами. А так, по старому сидіти муть у дворіщі, а господарством та службою займуся я. Невжеж ти гадаєш, що я вважаю кметя чимсь гіршим боярина? Але бачиш, Свигригайло се наша одинока надія, ти сам несеш службу за небіщика батька, а маленький Денис із Рудник їздить ще на патику....

— Андрійко засоромився.

— Прости, Грицьку, — прохав, — бачиш, у душі накопало тільки злости і жовчі, що нераз мимохить і на сонце брехнеш.

— Нічого! знаю я, що таке злість та жовч, Андрійку, та тільки вона у тебе не пережерла ще душі. Ти її ще випльовуєш, а не ковтаєш сам. Вона ще не стала усім змістом твого серця, як ось у мене.... Але що се?

Від замкових воріт почувався грімкий стукіт. Видко хтось перейшов через рів по ланцюгах зводженого мосту та ковтав до воріт. Очевидно був се хтось зі своїх, бо вартовий не давав знати про прихід чужинця та спокійно приглядався з висоти стін, як парубки дверника ішли відсувати засуву. У критій галерії понад воротами блеснуло світлице, а там із брязком та гуркотом відхилилася важенна брама. З під темного її склепіння виїшов швидким, молодечим кроком, високий, стрункий чоловік у довгому плащі з каптуром.

— Горностаї! — закликав Андрійко — ти куди пропадав?

— У город ходив, поглядіти на ляцьких ратників.

— Бреши здоров! — засміявся Андрійко, який добре знав, за чим його товариш ходить у місто. — Хиба ти сам бавився в комонника та й то не ляцького, а німецького.

— Гм! може воно і правда! — усміхнувся Горностаї.

— Добрій їздець на усякому коневі їздитиме.

— Чи добре їздиш, не знаю, але чомусьто вельми коротко попасав ти у табуні.

— Ба, не моя вина. Проклятуций Шваб прийняв у хату якогось там бирича, чи помічника каштеляна, якого й називає старостою. Старший уже чоловік із коштуном на голові, аж гидко глядіти. Місто сидіти спокійно в коршмі, оба старі припленталися домів, стягнули Грету з ліжка й веліли подавати вечерю. Я зразу сховався у алькові, а коли старі підпивши собі, розговорилися на добре, я дав драла.

— Ага, значить спіймав облизня?

— Не зовсім! Душу привязав, але все таки не наївся. Ха! ха! Щож каштелян? Стравив уже ляпанця, чи ні?

— Каштелян? Деж він? Чиж ти не бачив, як він устав, виїшов зі салі та поїхав у город?

— Що устав і поїхав, то знаю, але знаю й те, що його у городі нема, ось що! Він ще тут у замку!

— Ні, тут його нема! — заперечив Андрійко.

— Йй Богу, він тут! Староста говорив се до Грети, як я сидів під ліжком.

Дрож прошибла Андрійка.

— Заремба не в городі, значить він може бути і тут! — погадав. — А якщо він тут, то певно задумує щось погане....

Оглянувся. Крики у кухні дужчали з кожною хвилиною, а часами чуть було й пискливий регіт жіночої служби, яку тягла до танцю молодша челядь. З палати раз у раз виходили заточуючись молодші учасники великокняжого пиру й ішли у челядну, бо там була забава куди голосніща та живіща, чим у палаті. Свитригайло любив п'ятику

та грубі жарти, але не любив при сьому жінок, бо мовляв, тоді усе нюхтить за дівками, місто розвеселяти князя :

— Слухай, Горностаю! Ти йди до дверника при головній брамі і прикажи імям воеводи, щоби перешукали увесь замок від льохів до піддаша.

— За Зарембою?

— Егеж!

— А ти?

— А я пошукаю його у палаті.

— Невжеш ти гадаєш, що він тут? Його знають прецінь усі:

— Якби він не вмів змінити лица, то певно не лишивсяб у замку. Прошу тебе, брате, не відказуй мені. Може бути, що і я стану тобі коли у пригоді.

Горностаю двигнув плечима і глянув зачудований на товариша.

— Га! — сказав, — коли так дуже хочеш, то про мене!

Повільною ходою віддалився, а Андрійко попрямував до палати. Та ось коли вступив у ясно освітлені ворота, прийшла на нього застанова: Чого властиво глядів він? Заремби, який міг уже з десять разів покинути замок протягом дня? Та проте щось, ні то обава, ні то передчуття здавлювало серце Андрійка та заставляло його битися сильніше і молодець успокоював себе надармо.

У сіни, де відбувався пир, застав Андрійко велику зміну. Молодші бояри та старша княжа прислуга покинули уже стіл. Одні пішли у челядну, другі у квартири спати, а зате князі та достойники забавлялися спільно з великим князем чарками тим свобідніше. Від дверей випрятано цілий долішній кінець стола, а його місця ужили сейчас скоморохи як сцени і на скорі відіграли коротку дію з торгового життя.

Купець продає на римській вазі сіль та обдурює покупців. Покупці йдуть до ароматарія Грека, а сей переважує сіль. При сьому показується, що купець опукував. Ратники ведуть його на суд княжого тіуна. Купець має одначе доньку, яка вбігає на засідання суду й викликає тіуна на хвилину. По якомусь часі вертає тіун червоний, засапаний, у розхристаній одежі і велить принести вагу ароматарія. Її приносять і показується, що і ся вага обманча. Купця оправдують, ароматарій дістає нагаєм, а прийшовши домів, жалується жінці. Доперва жінка просвічує його, що то його власний помічник, любовник саме тої дочки купця, зрадив його торгону тайну. А робить се вона тому, бо помічник, який помагав ароматарієві не тільки у продажі ліків та коріння, але й у дечому другому, покинув її якраз для нової любки. Лайкою, біткою, проклонами кінчиться уся дія. Регіт та дощ дрібної срібної монети нагородив

скоморохів. а князь велів подавати останню чарку для всіх, після чого задумував іти на спочив.

Заграла музика на хорах. Заворушилися скоморохи і товпою пішли по дверий, підчас коли оден із них виголошував у честь педрого та могучого князя довженну похвальну віршу. За ними пішов дворецький воеводи та підчайшій великого князя, один ладити постіль для високого гостя, а другий принести великому князеві до подушки чару вина, заправленого корінням та медом. За підчайшим ступало двох оружних ратників, бо оружні мужі берегли усіх страв та напйтків, яких доторкалися уста володаря. Увагу Андрійка прикувала зовсім невидана досі дія скоморохів. Він на спілку з другими реготався до несхочу з грубих дотепів та лайки й дивувався, яким то світом бють себе скоморохи по пиках, що аж луна йде, а болю очевидячки не чують ніякого. З жалем глядів за відходячими і мимохить спинився його зір на обох позумептами нашиваних ратниках. Один із них був молодий та головусий, другий підстарший з темним лицем та буйним, чорним вусом. Але ось.... у першій хвилі здавалося, що Андрійко вискочить із між товпи служби та кинеться на ратників...

На лиці старшого замітив під ухом малу загоїну по стрілі.... се він!...

На силу вдержав себе молодець і відразу забув про скоморохів, співи, дотепи. Розвага і сумніви мокрим рядном прохолодили його.

— Ба, ануж се таки не він? Така згоїна можлива й у других, чорний вус і темне лице... ні, такого не було у Заремби!

По хвилині боротьби рішився вкінці йти за підчайшим у надії, що розв'яже питання по дорозі. Підчайшій заждав у кухні на гріте вино, опісля велів випити кухареві одну чарку на доказ, що вино не затроєне, налив князеві другу й поніс її на срібному підносі у великокняжу ложницю. Андрійко завагався.

— Йти міні туди, чи ні? — питав сам себе й не находив відповіді. Якраз тоді переходив біля нього молодий покоєвець князя Монивидовича. Андрійко задержав його і вказуючи на чорновидого ратника, спитав:

— Що се за муж? Вибачте, всечесний товаришу, але міні видиться, що я його вже десь бачив, тому й питаю. Запитаний приглянувся й двигнув плечима.

— Не знаю! Се може бути ратник Юрші або Чорторійських. До служби при великому князеві кождий горнеться, бо ануж приподобавься, то й на завсіди при ньому остане. А Свитригайло як лютий, то ніколи на своїх ратників не гримає, бо їх потребує, а зате як добрий, то перш усього нагороджає своїх. Ха, ха! Може й ти туди гадаєш?...

— Ні!

— Сей другий, молодий, то Лях! Якийсь свояк патра Анзельма...

Але Андрійко не ждав кінця розмови. Почувши, що сей другий ратник Лях, у сю мить нагадав собі дивовижні строї скоморохів, з яких один вдавав нібито чорнявого, жовтолицього Грека, а другий рудого купця і страшна гадка майнула крізь його голову.

— Заремба перебрався як скоморох і йде убити великого князя у ложниці!

Стрілою побіг у палату, а знаючи добре її розклад, бічною фіртою та задніми східцями добіг до великокняжих кімнат швидче чим підчасій.

Усе крило палати було пусте, бо Свитригайло не зносив по ночах гамору і спав завсіди навіть без варт коло дверей. У спальні великого князя горіла срібна лампада лагідним світлом й освічувала високе ложе під наметом. Від головних сходів почувалися кроки ідучих мужів і Андрійко оглянувся за сховком. У коритарі, при якому лежала спальня, було вікно і молодець сховався у заглибині під малою лавочкою. Повільним кроком перейшов підчасій підпри Андрійка й увійшов у спальню. Оба ратники станули при дверях, а тоді почув молодець тихий шепіт. Оба про щось говорили зі собою, та Андрійко не чув їх слів. Бачив тільки, як молодий ратник видобув зпід одежі обух, а спису відставив у кут. По хвилі старий підчасій вийшов зі спальні.

— Швидко, хлопці, ходім, князь не любить оружних біля постелі! — сказав і попхав двері, прямуючи до виходу. Та в сій хвилі молодший ратник підняв руку.... Один глухий удар і з тихим стогоном повалився старець на землю.

— Браць го! — сикнув крізь зуби старший. — Винеси стерво, куди хочеш і махай під стіну до коний!

Те сказавши, увійшов у спальню, станув біля столика, на якому стояв кухоль з вином і звільна став туди сипати білий порошок... Волосся стануло дубом на голові Андрійка. Йому просто не хотілося вірити, що можна так холоднокровно убити безоружнього старця і то тільки на те, щоби уможливити друге убійство.... убійство князя! У сю мить застогнав підчасій, якого голова завадила об стіну. — Гей! він ще живий! — погадав Андрійко. І тоді не тямлячи себе, виліз із під лави, добув меча і кинувся на ратника. Сей пустив тіло підчасія на землю, а вслід за ним повалився і сам від удару меча по голові та облив лежачого кровю. Від упадку став приголомшений старець разураз стогнати та слабим голосом кликати о поміч. Старший заговорник почув міжтим гамір у коритарі і з вистрапеним видом вибіг із спальні,

здіймаючи зі себе по дорозі каптан ратника. Та ось заступив йому дорогу Андрійко.

— Хто ти? — гукнув. — Признавайся!

Ратник вмиць добув ножа й ударив на Андрійка. Почалася боротьба убійника, який боровся про своє життя, з молодим, проворним, але недосвідним противником.

Нагло крики та гамір піднялися на майдані. Заблимали смолоскипи, питання, відповіді, оклики подиву, обурення, злості, мішались з брязком зброї. Живо напер молодець на ратника, який кинув ніж і заставляв себе від ударів меча списом. Він звільна відступав назад до спальні, доки не зупинився під вікном, у якому скривався передше Андрійко. Аж ось почувлися змішані голоси людей у коритарі. Се йшов великий князь у ложницю, а з ним князь Гольшанський та Жигимонт Кейстutowич.

— Що тут діється? — питав великий князь, чуючи брязк зброї біля своєї спальні. — Се якась чортова нора сей Луцьк. На майдані ярмарок, чи судний день. Ратники, служба, а з ними сам Юрша чисто побожеволіли й бігають як посолені, а тут... пожди, небоже, спорю я тебе нагаєм, сновидо!... Га, що се?

Князі наткнулися на лежачі тіла. Поковець відтягнув ратника на бік і Свитригаїло пізнав свого підчашія.

— Пробі! Спириде, що тобі?

Ломіт і брязк та звенькіт потовченого скла перервав йому. Се ратник, із яким змагався Андрійко, покинув нагло противника та всім тілом ударив об важке вікно. Воно подалося й вилетіло, бо не було добре замкнене, а заки Андрійко добіг до вікна, ворог пропав у товпі бояр, пахолків-возів, псів та коний, яка заповнювала увесь майдан.

Уся товпа була незвичайно подразнена, бо саме найшов Горностаї убитого великокняжого ратника біля замкової ферти. Труп був без верхньої одежі, а біля нього лежав якийсь другий одяг та звій грубого мотузя. Усі поняли сейчас, що хтось убив ратника, щоби перебратися у його каптан і розуміється стали скликуватися, щоби знайти чужинця. Прожогом кинувся Андрійко за ратником і певно бувби наздігнав його у натовпі, коли сильна рука князя Семена вхопила його за обшивку.

— На милий біг, пусти! — кричав непритомний з лютости молодець. — Він втече!

— Хто втече? Отямся, хлопче!

— Хто? убійник, злодій, Заремба!

Почувши останнє слово, виступив князь Жигимонт Кейстutowич і злучив свої зусилля зі змаганнями князя Семена.

— Остав, хлопче, тамтого ратника. Вони зловлять його, і без тебе!

А Свитригайло протверезився міжтим децю і зрозумів, що хтось тут на нього засідався, але його прогнали. Не знав тільки гаразд хто кого, бо на обох ратниках бачив краски своїх прибічників, а з одним із них боровся Андрійко. Ба, але один ратник лежав на долівці мертвий, або тяжко ранений, а другий утік на вид великого князя. Усього того не розумів Свитригайло зовсім. Все таки проняла його тривога, ляк про свою голову. Як мало треба було, щоби убійця сталь найшла дорогу до його серця, або отруя.... брр! Ся гадка протверезила його цілковито й вернула йому тямку.

— Гей! достойні свояки! — гукнув, — беріть по сього молодяка й ведіть у спальню! А ви, — тут звернувся до пахолків, — поклічте патра Анзельма, або кого другого, щоби оглянув сих двох і подавайте їх туди!

І великий князь указав на спальню, а сам увійшов туди з обома товаришами й Андрійком.

— Хто ти? — поспитав, дивлячись на молодця.

— Я Андрій Юрша, братанич воеводи.

— А, то ти сьогодні на раді....

— Я....

— Ну гаразд! а тепер....

Тут Свитригайло вхопив у руки чарку з горячим вином і ніс обережно до уст. Та ось хлопець, наче зі сну збудився. Лискавкою кинувся вперед і вирвав князеві чарку.

— Не пий, милостивий князю, то смерть! — крикнув несвоім голосом.

Свитригайло побілів. Кейстутович і Гольшанський скрикнули і позривалися з місць.

— Що те все значить? — спитав вкінці великий князь. — Як ти смієш?

Андрійко розказав, якто знаючи Зарембу з оповідання Грицька, сейчас догадався, що в нього нечисті замисли, коли зачув, що він після пощочини не вернув у город зі своїми. Відтак вияснив, як попав на слід злочину.

— Все те дуже гарне, хлопче, — сказав князь Семен, коли Андрійко закінчив оповідання, — але ти все таки не мавш доказу, що се був Заремба.

— Поспитайте другого ратника, якщо ще живий! — відповів Андрійко, якому кров ударила до голови.

Гольшанський плеснув у долоні. Явився бирич.

— Зловили другого?

— Ні, милостивий князю, він утік.

— Куди?

— Через стіну по мотузі.

— Ви як знаєте?

— Мотуз і одяг ратника остали на місці, а по тому боці стіни остали сліди. Там є саме воевода....

— Ага! деж ранений? Чи патер Анзельмус при цьому?

— Ні, ваша милість. Патер, вибачте за слово, паний як небоже сотворіння, але старий Сава привів обох ранених до притомности.

— Подавайте їх! — приказав Свитригайло.

По хвилі привели биричі старото підчашія з обвиненою головою та закрівавленого ратника з заліпленою, страшною рапою на тімені. Свитригайло, який аж досі сидів неподвижно на постелі, зірвався і підбіг до підчашія.

— Спириде! — заговорив ласкаво, — не жаліть, що потерпів за мене! Не забуду я тобі твого болю, поки життя!... Ти чуєш мене, розумієш, бачиш?

— І чую і розумію і бачу ще за Божою ласкою вашу милість! — відповів Спирид і усміхнувся блідим усміхом недужого старця. — Тільки сили не чую в собі, а у голові чмелі гудуть....

— Се перейде, товаришу, як виспиєшся! — потішав його Сава.

— А ти, негіднику, відповідай на питання! — гукнув Свитригайло на ратника. — Хто був із тобою?

— Не знаю, ваша милість! — відповів ранений. — Я не знаю, що мій товариш і отсей молодяк робили. Вони видко були у якітсь змові, бо розбили мені голову так, що я втратив тямку. Я не знаю нічого....

— Ах, собако! — кинувся Андрійко так, що ледви вдержав його князь Семен.

— Пожди, злодію! — вмішався Сава, який не міг зітти з дива, що бачить тут свого любого учня. — Ти забув, що підчашій у живих, то він і знає, хто його зацідив по голові.

— Коли мене вдарили, було тільки двох ратників, — поясняв підчашій — сього ось тут не було. Я його не знаю!

Справа почала ставати неясною. Андрійко мало не збожеволів, коли помітив, що й на нього може впасти підозріння. Воно справді могло здаватися, що він був у порозумінні зі сим третім злочинцем та тільки про око нападав на нього, а дозволив йому втічи, коли надійшли князі. Князь Семен видко був рад із такого обороту справи, бо не мішався уже до розмови, тільки злобно підсміхався.

Так то здавалося, що напозір так ясна річ остане невиясненою, а злочинець уїде кари. Але ось саме у сю хвилю, коли замовкли усі, Свитригайло у друге взяв чарку з підносу.

— Як так, — сказав жартовливо, — то очевидячки тут була якась помилка. Або був тільки один злочинець, а ви усі вважаєте себе взаємно його спільниками, або вкінці ви всі є його спільниками з виїмкою сього, хто перешкодив

міні випити сю чарку. У ній, як бачите, вино з корінням, та уже простило і міні його пити годі. Тож покріпіться ним ви, що потерпіли за мене. Ти ранений, тобі належиться перший глоток. Пий!

З подивом глянув князь Семен на Свитригайла. Він ніколи не догадувався такої проворности у ньому.

А лице ратника позеленіло в мить.

— Ваша милость, простіть! — лебедів; — мої уста негідні напитку з ваших рук, Хай не підчашій. Він ладив його, а не я.

— Все одно, хто ладив, тобі дають, пий ти!

І підсував ратникові чарку до уст.

Настала довга хвиля мовчанки, підчас якої Свитригайло незвичайно рад зі свого підступу, разураз підморгував на князя Жигимонта. З незвичайним захопленням слухали усеї розмови велико-княжі биричі. Вкінці вмішався Сава.

— Ану, Ляше! або пий, або кажи правду!

— Так, кажи правду! — підхопив великий князь. — Усі бачимо, що ти збрехав передше. Кажі отже, хто був із тобою? Ти знавш, що я можу тебе присилувати до зізнань. Я князь, а не повитуха.

Дроздочки усім тілом та дзвенячи зубами, водив ранений зором по лицах присутних, але не найшов у ніякому спочування.

— Заремба! — прошепотів і замкнув очі.

— Заремба? то добре! Те саме казав боярин Андрій.

— Але бачиш, голубочку, боярин Андрій казав також, що не він, а ти був спільником каштеляна. Невжеж се правда?

— Ні, не правда! — поспішив оправдуватись ратник, — я мусів слухати приказу. Боярин напав на нас обох і він не знав нас зовсім.

— Так? Ти був моїм ратником, а не каштелянським пахолком, а якщо ти ним був, то для мене ти зрадник, більш нічо.

Тут змінився нагло голос великого князя.

— Доволі сього! — гукнув. — Правда вийшла на верх!

— Так, вийшла! — завважав князь Семен. — Тільки Андрійко не може присягнути, що се був Заремба, а свідоцтво злочинця неважне.

— Правда! Та ми на суд не підемо, бо й нікому нас судити. За сим зрадником патер Анзельмус, за Зарембою Ягайло, за Андрійком.... я! Нехайжеж Ягайло заплатить за труд Зарембі, а я сим двом. Тут Свитригайло звернувся до Андрійка.

— Клякни, молодче!

— А коли Андрійко вкляк, Свитригайло добув меч а й ударив його злегка по плечі,

— В імени Всевишнього, Архангела Михайла та святого великомученика Георгія поставляю тебе лицарем. Хорони Божі заповіді, борони святої віри батьків, заступаєся за слабих та безпомічних, за вдову й сироту та повинуйся своєму князеві. Устань, лицарю Андрію! Мій скарбник дасть тобі завтра належній пояс і остроги, а ти сам напиши собі грамоту на батьківські волости, бо мій патер уже нічого не напише для мене!

Андрійко устав. Серце його плавало у морі роскоші, яку дає мужеві вдоволенна честилюбовність. У девятнадцятому році життя пояс та лицарські остроги, се було відзначення, за яким дармо побивалися богато старші та знатніші люди. Надобавок, своє відзначення завдячував не рідні, ані проханню, тільки власній заслугі, у якій не було лести, підступу, підхлібства.... На уста молодця тиснулися слова подяки, але вони так і завмерли на його губах, бо великий князь узяв знову в руку проклятушу чарку, подав її биричеві і сказав з незвичайним у нього спокоєм:

— За заслугу нагородив я Андрія Юршу лицарським поясом, бо вчинки його були лицарські. За життя, яке він урятував, я в довгу у нього, але дасть Біг, доведеться мні ще може йому віддячити. Зате твої вчинки, поганче, були гидкі, фальшиві, як гріх, як гадюча отрута. Тож у нагороду винеш чарку, яку зготовив мні!

— Се не я, не я, се Заремба, я тут ніпричому! — зверещав несвоім голосом свояк патра Анзельмуса. — Ваша великокняжа милость не захоче мене убити, я не заговорник, а раб, слуга, тінь каштеляна!

Він кинув собою об землю і чіпався ніг великого князя, повзаючи на череві, а його розплющені очі дармо гляділи ласкавішого погляду володаря, або його дорадників. Одначе дарма. Грізним остало лице Свитригайла та Гольшанського, а Жигимонт навіть підсміхувався злобно та глядив бороду, поблискуючи малими, чорненькими очима.

— Беріть його і влійте в горло! — приказав вкінці великий князь.

Враз ухопили його биричі за руки й ноги, а один заткав йому туго пальцями ніс. Коли нещасний відчинив рот, щоби набрати повітря, бирич улив йому у горло зміст чарки.

А тоді Андрійко нишком висунувся з кімнати, а забігши у свою спальню над задньою фіртою замку, кинувся на медвежу шкуру, яка служила йому постілью й овінув голову покривалом, щоби не чути крику умираючого.

XIX.

Усю ніч суятилися по замку биричі та ратники, усю ніч ганяли поза його стінами (комонники, розшукуючи змовників, одначе не наїшли нічого більше. Також у городі гляділи та стежили биричі за Зарембою. Але і тут Заремби не було. Його писар заявив тільки висланцям, що каштелян ще попередньої днини виїхав до Володимира, а відсіля поїде у Польщу.

Свитригайло був після вчорашнього перепою та недоспаної ночі, вельми подразнений. Він бігав по усіх усядах, сварив і лаяв своїх дворян, відтак, писав листи до пруського маїстра, при чому помагав йому Танає князь Нос, бо патра Анзельма не хотів Свитригайло бачити й на очі. Було очевидне, що патер бажав мати при особі великого князя якого певного чоловіка на невиднім, дрібнім становищі ратника, писаря, або сокольничого, щоби покористуватися його поміччю в слушний час. Інакше бувби для свояка випросив надання, або який двірський уряд. Чи він знав про замах на життя Свитригайла, було непевне, всетаки можливо, а навіть правдоподібне. Так представляв справу Юрша, а князі Чорторитські, князь Гольшанський та Жигимонт Кейстutowич поперли його гадку, хоча і зі зовсім других причин. Вони бажали усунути свідка, який знав неодно з їхніх замислів супроти великого князя і тому радили володареві задушити патра у темниці.

Та тут спротивився Юрша, кажучи, що смерть духовника наробить крику, якого зовсім не потреба володареві, що починає війну. Злочинця Анзельмуса польські біскупи підміняють у Римі на святого Анзельма, а війну зі Свитригайлом проголосять хрестоносним походом. Вкінці великий князь велів перешукати подорожні клунки патра і наїшов у них на превелике диво, велику суму грошей. Був се очевидний доказ зради, який заразом піддавав володареві знаменитий спосіб покарання. Усі гроші велів розділити порівні між старого Спирида а Андрійка, а патрові вичислити в заміну сотню відливаних, татарських нагаїв. По сім заплати одержав патер, як жебручий монах, тільки свою одежу і кусень хліба на дорогу до найблизшого села на володимирському шляху.

Вчинивши се, дав великий князь приказ рушати у Степань, куди мало збірatisя великокняже військо. Оборону Луцька поручив Юрші, а на його бажання остали при йому ще Андрійко, Горностаї і Грицько. Усі прочі вельможі і бояри пішли за Свитригайлом з обовязком нести воєнну службу зі своїх надань. Відніщі вирушили таки сейчас, заможніщі та знатніщі поїхали передше домів зібрати потрібних ратників. Почався по всій землі передвоєнний рух, а в Луцьку передвоєнний застій і тишина.

По виїзді великого князя спровадив Юрша перш усього Грицькових ратників зі своїх волостей і взяв їх у замкову службу. Вони радо на се згодилися, бо чимраз поганіші вісти стали приходити з галицької та перемиської землі, то вони й боялися туди вертати. Польська шляхта, яка проти приказу короля на власну руку почала війну зі самостійниками, немилосердно знущалася над повстанцями. Боярам рубали голови, мужиків вішали, сажали на кіл, четвертували, а скрізь заводили панщину та заборону покидати дідича за вимовою, як се дозволяло руське право.

Галицьке боярство вважало відповідним сидіти тихо, бо і як було боротися з переможним противником без піддержки від великого князя Литво-Руси? При сьому вони й подекуди раді були, бо краще мати у селі одного доброго крепака, чим десятюх хоробрих і відважних, але непокірних кметів. Проміняти плуг на рогатину легко, але рогатину на плуг, не те! Що побідний ратник не піде за панською сохою в поле, те знали усі бояри і тому радо навязували зпосини з польськими дворами та зайдами, які несли зі собою польське право, право необмеженого посідання землі та мужика як раба або товарини, далі герби, відзначення, привілеї, а вкінці зрівняння у правах зі шляхтою Корони. За яку ціну мали набутися сі користи, про се не думав ніхто, тим менше, що навіть і самі польські пани у галицькій землі мусіли силою добиватися зрівняння у правах зі шляхтою Польщі, а через те не дуже ще драгували своїх руських сусідів. Остаточно рішило руське боярство у галицькій, перемиській, сянічкій та львівській землі, що краще їм бути заодно з польськими зайдами проти сенату, чим з мужиками проти зайдів, або зі Свитригайллом проти усіх. Повстання впало зовсім.

Разом зі сими вістями наспіли другі, які доносили про похід польських дружин на руські землі. У Холмщині, на Волині, у Белзчині вітсько розігнало оборонців. Боронилися тільки Олесько, Володимир та Збараж, а впрочім тільки тут або там живлово зривалася людність до опору. Та ся оборона була безладна, а тим то й безуспішна. Великий князь переписувався з королем, князі та бояри дуже пиняво збиралися у Степані, а за сей час упали Володимир і Збараж. Щоправда оборонці спалили їх до приходу Поляків і ворогові дісталися тільки згарища, але на ділі невелика, сама собою дрантива і труслива ватага грабіжників перемагала без труду о много більші, тугіці, та хоробріці сили противників. Недоставало ладу, недоставало клича, який зєдинивби їх в імя якоїсь справи. Справи не було ніякої, крім княжої, а князь мовчав. Ось чому упала і справа.

Серед сих невідрадних вісток старший Юрша затискав п'ястуки і присягав, що у живого не візмуть Луцька Ляхи. Підсипував вали на підзамчі, оглядав на стінах кожний камінь у заборолі, звозив смолу, топливо, олово, мовов порох, робив стріли, та сипав кіпці каміння для метавок, які уставлено на стінах. Грицькові ратники під його умілою рукою змінилися вкороті у вправних вояків, які сміло могли стати побіч славних на увесь світ Швайцарів.

Андрійко аж горів від жадоби змити з ворогом свої молоді сили та окропити кровю лицарські відзнаки. І справді, нагоди не бракло, бо зачувши про вітну, всілякі шляхоцькі грабіжники назбиравши ватагу проїдисвітів з між голодних земляків, ішли у руські землі „живитися мечем“. Вони серед глухої ночі нападали на села, боярські дворища, монастирі, вбивали та грабили безкарно. У руських землях споконвіку не було поза Татарвою грабіжників, тому й ніхто їх не вистерігався і не боронився. Аж мов шуліка на воробі ударив на них висланий Юршею Андрійко, якому товаришило на найкращих конях трийцять Грицькових парубків. Через цілий липень гуляв він по Волині й уступав тільки перед більшими відділами польського вітська, яке спровола підходило до Луцька. Рідко лучалося, щоби горді та жорстокі напасники стапули до розправи з оружними. Звичайно тікали, або жертвували як окуп половину добичі. Але Андрійко та його товариші не давали себе перекупити ніякими дарами і придорожні дуби вкривалися швидко висячими за ноги, або за ребро злочинцями, а по пустарях брехали ноцями лисиці та вили вовки над шматками порозриваних кіньми тіл. Місцева людність тікала в ліси і позбиравшись в ватаги, помагала Андрійкові. Вона то доносила, де скривалися „лицарські загопъчики“. Тимто ватага Андрійка появлялася там, де її ніхто не надіявся, спадала на противників лисавкою і торощила їх як обвал, жорстко та безпощадно. Аж страх упав на людських лицарів і остянки їх завернули назад, або пристали до королівських відділів.

Король Ягайло ждав міжтим на прихід великопольських полків у Володимирі, де виступав як ласкавий володар, схильний до пошановання руської влади та православної віри. Він віддав княження у Володимирі Федюшкові Любартовичу, а сам вирушив на Луцьк. З ним був мазовецький князь Земовіт та чимало польських панів. Ще раз мали вони з'хатися зі Свитригайлом над Стиром біля Луцька та поспробувати безпосереднього порозуміння, але вже ніхто не вірив у можливість злагоди. Андрійко вернув, окривши славою своє ймення і припочивав, ждучи дальших подій.

І тоді прибув одної днини у Луцьк зі Степані князь Танас Нос. Він приїздив по вино на стіл великого князя, а видавши відповідні поручення, прийшов до Андрійка. Був вельми ласкавий та веселий, хвалив Юршів за хоробрість та вірність, а Андрійка за його подвиги і сказав кінці, що у нього є малий дарунок від когось. Се сказавши, передав молодцеві маленький заверток, поцілував його, засміявся і виїшов. Андрійко розвернув платину і найшов у ній голубу стяжку зі золотими вишивками. Приглянувся ближче:

— Бережись Змія! — стояло на синьому шовку вишите золотом.

— Се від Мартусі!... — крикнув хлопець і сльози закрутилися йому в очах.

Від Мартусі!... Гей! Ще її року нема від часу, як вони розсталися, а скільки то змін, скільки подій, скільки переживань! Наче не з сього світа квітка, лежала перед ним стяжка. Вона промовляла до нього усім, що осталося за ним там далеко у мирних, тихих селах київського Полісся. Мир, затише, вигода, свобода, усе те складалося в картину, від якої давно уже відвик його дух серед огню, крові, вогких стін, воєнного гамору та небезпек. І ся картина притягла його нечаяно до себе. Оттуди затужило його серце: „Їхати, чи не їхати?“ озвалося питання.... Засвітилися очі баянням, лице спаленіло румянцем, у душі вагалосся рішення. Але ось погас блеск, померк румянець мов осіння днина; Андрійко понурив голову і задумався.

Йому не вільно бажати хатних гараздів. Він лицар! Йому личить боротьба за пригнетених та упосліджених; у нього висока ціль: освободження від ляцької пахабности рідної землі. Вперед іде його стремління, у ньому надія його життя.... Якіж вигляди ждуть його у затишні села? Мартуся?... Ах! його серце всміхалося до неї, мов сміється до синіх незабудьок, до жовтих козельців, до багрових маків. Уже раз дала йому жіноча рука стяжку. Але ся стяжка була червона, а серце здригалося на її вид, мов на вид крові. Та тепер ось якраз не цвіти, а кров вкривала кругозір молодця.... Мов хмарина у небі, мов пташка на гильці, леліла дівчина — дитина у його спомині. Соняшний усміх — іграшка! Зате ся друга... огнем обняла була його усього, огнем і кровю. Вона потрясла ним, мов подув горячого, степового вітру, який сушить уста спрагою, затемнює очі пилом і пориває зі собою стрічну билину... Так щож! Сі дикі, нагальні пориви живлових сил життя тягли до себе непереможну душу молодця. Вони відповідали найкраще його молодості і поривали його у круговорот боїв, пристрастий, захватів. Наче

змії пташку, чарували вони душу, а чар їх був о много сильніший від ніжної понади хутірнього безділля.

— „Бережись Змія!“ написала Мартуся йому на стяжці, а її брат, гордий князь Нос, цілував його як брата. Він славив можний, мало не княжий рід Юршів... не вжеж вони задумують щось?... Андрійко усміхнувся і гадки урвалися. Подружка, се світ йому незнаний, се тільки на хвилю предмет мрії для хлопця, у якого вправді є бажання, та бажаного ще нема, бо воно йому недоступне, недосяжне, незрозуміле. Вдоволення зі себе, своїх подвигів та виглядів на будуче, Андрійко з повагою зрілої людини припоясав довгий, простий, лицарський меч і виїшов на стіни.

На стінах стрітив його зажурений Горностаї.

— Ти чого обдуряє? — спитав Андрійко товариша.

— Погано таї годі! Грета виїздить із Луцька.

— Значить буде облога.

— Здається! Ось у сю мить прибув посланець від великого князя з вісткою...

Бирич Юрпі перервав розмову молодців і покликав Андрійка до палати. Бігом поспішив туди візваний.

— Вели, Андрійку, оповістити у городі, що місто буде спалене, якщо великий князь не надоспіє з вітськом, — сказав насупившись воевода. — Тому нехай відуть усі мешканці до Дубна, Кременця або Олеська. Якщо нестане возів та тягла, то мій тіун у городі постарасться....

Приказ воеводи виконав Андрійко таки тої самої днини. У городі почався рух, але не було заколоту, ні крику. Уже перші вістки про спалення Володимира та Збаража зворохобили були людність. Усі знали уже, з яким ворогом прийдеться стрічати і тому заздалегідь приготували свої движимости до перевозу. Руські та московські купці покинули уже були город, а Вірмени, Греки й Татари повивозили весь цінніший товар. Поляки та Німці раділи зате, що приходять ось їх братя по віроісповіданні і непокоїлися тільки тому, що знали краще за других лицарську їх поведінку. В виду сього поспішно лаштували вози і вивозили жінки, діти й усе майно, навіть домашню утвар, одіж, поживу та домашні звірята, але самі оставали на місці, щоби опісля не втратити права, замешкати на пожарищі. За добре бач жилося їм на медом та молоком текучій, руській землі.

Увесь день та ніч ваптажили вози Лучани, а другої днини почався виїзд поодиноких валок. Тіун воеводи кермував усім, а грицькові ратники удержували лад по переулках, улицах та при воротах. Через увесь день доглядав Андрійко на спілку з Горностаєм виконання приказів воеводи, одначе коли вечером прийшлося вертати до замку,

Горностаю не було. Андрійко сейчас догадався, що його товариш, побачивши, що німецькі міщани тільки жінок виправляють з возами, а самі остають у Луцьку, рішився заступити Греті неприсутнього чоловіка та ділити з нею горе вигнання. Але сим разом не озлобила його зрада приятеля. Бач він збагнув уже на других, а може й на собі непереможною силу пристрасти. Крім сього знав Андрійко дуже добре, що пухкенька Грета не взяла зі собою Горностаєвої душі.

У два дні опісля чогось довго, дуже довго стояло на заході сонця червоне зарево. Уже й північ минула, а зарево не гасло, противно поширювалося чимраз більше і більше.

— Луна! — говорили на стіпах ратники. — Ляхи йдуть!

І Ляхи йшли справді. Уже ранком прибігло кілька ватаг мужиків з возами, кіньми, постіллю та всіляким припасом. Вони розказували, що по Ляхах ні хвоста у хатах не остався. Усе обносять ратники, а крім сього ще бють, або й убивають мужиків та насилують жінки, дівчата, а навіть нелітні діти. З церков роблять стаїні, у святі ризи одягають всілякі папюги, які швендяються за польськими та чеськими ратниками. Як світ світом, не бачив народ на Волині такої погані.

— Се не люди, а чорти, не грабіжники, а якісь песголовці зі злобою людий, а дикістю звірят! — казали сідоглаві мужики, хрестячи коні перед возом та бурі плями диму на овиді поза собою.

— Се їздці Апокаліпси! — кричав якийсь аскет — пустинник, що живучи в лісах, розчитувався у книгах писанія. — Молітеся, братя, ібо грядеть страшний суд за беззаконія ваші і ваших предків. Кінець приходить вашому плюгавому світові, стає царствіє Антихристово, останнє царство на землі перед судом Божим. Білий орел веде Агарян на загибель світа православного. Горе нам!

Андрійко не втерпів і гукнув зі стін замку:

— Гей, чоловіче! Чи не береш ти за орла облізлої ворони?

Грицькові ратники засміялися, бо знали краще других вдачу та хоробрість сього ворога. Одначе втікачі не чули задля віддалі слів Андрійка і з поспіхом їхали далі.

По втікачах указалися дружини вельмож та бояр з Волині, які збиралися на рать. Вони розпитували про великокняже військо. Їм казали, що Свитригаїло наступає від Степані і зустрінеється з Поляками над Стиром. Там мали відбутися ще останні переговори обох братів. Вкінці переїхало і боярство, а Лучани ждали приходу обох військ. Перепопи не могло бути ніякої, бо через липень не впала

ні крапля дощу, дороги були сухі, вода у ріці мілка, а лісовим холодком чудово їхалося верхи.

Луцька залога була доброї гадки, міщани-католики щільно слухали вісток, які привозили втікачі, а лица їх видовжувалися при описах грабежних та мордів. Всякий дряжав за майно та за життя й одушевлення задля приходу католицького війська слабло з кожною днивою. І очікування лягло на уми всіх Лучан, неначе змора-кошмар.

Аж прийшло очікане через ніч, наче перший сніг після соняшної днини. Пізнім вечером сидів воевода з братаничем на вичілку начальної вежі. Воевода підпер чоло рукою і сумно глядів перед себе на ліси, які темніли по обох берегах Стиру. За сими лісами, дві милі від Луцька лежали села, поля, луки. Там ліса не було і там мала розігратися, або й уже розігралася головна подія польсько-руського спору. Довго приглядався Андрійко дядькові, вкінці підійшов до нього і спитав з належною пошаною.

— Вибачте, достойний дядьку, питання. Ви вивели мене на вежу, та не скажете на віщо!

Наче зі сну збудився Юрша.

— Навіщо? — спитав протяжно. — Я бажав бути сам із тобою, дитино. У гурті ратників, чи служби, годі знайти хвилю самоти для себе та своїх. Я бажав спитати тебе, чи бажаш остати тут, чи може їхати на схід. Князь Нос виїздить завтра. Ти мігби поїхати з ним.

— Я?... на схід... за чим? — студувався молодець.

— Звісно за чим! У тебе надання від великого князя. І ти і Грицько можете їхати, коли тільки забажаєте. Тут буде облога!

Андрійко спаленів.

— Не вжеж ви, дядьку, гадаєте, що я її боюся? — спитав поривисто. — Чи я вам у ніч нінащо не придумаю?

— Не паленій, Андрійку, не кидайся! Знаю я добре, що ти облоги не боїшся, та що твоя поміч сталаб нам у пригоді. Але знаю і се, що бути замкненим у стінах кріпости на довгі тижні, а може й місяці, не дуже всіміхається молодякові. На татарському пограниччі також не рай. І там є робота для всіх, є поле для липарської людини.

Андрійко питливо глянув в очі дядька і заперечив рухом голови.

— Не я боюся облоги, а ви, дядьку? — відповів по хвилі.

Воевода спалахнув.

— Якто?

— Не я, а ви! — повторив Андрійко, — і то не про себе лякаєтеся, а про мене, про надію роду Юршів. Правда? Воевода мовчав.

— Але се, — продовжав палко молодець, — се свідчигь, що не вірите в побіду великого князя і в успішність оборони. Може ні?

Воввода похилив голову.

— Так, сину! — відповів. — Я вірю в хоробрість Свигригайла та його ратників, але не вірю в побіду. Правда, у Ляхів є західні збрυї, ручні метавки, є заправлені до пішого бою гуситські наємники, та все те пусте. Сього я не боюся. У нас є сила, відвага і хоробрість, якої у них нема, є любов до землі та православної віри, а нема лакімства на гріш-наживу... Я не боїв лякаюся, а хитрощів. Поляки не побідять Свигригайла, але вони перехитрять його. Ось що! Вони ударять підступно і сильно, а тоді вмиють розбійницьке легководушне боярство, остануть самі князі з дружинами. Дружини малі, а князі постійно в незгоді. Побитий Свигригайло не дасть помочі Луцькові, то певне! А тоді на звалищах замку згину й я і згину радо, якщо знатиму, що ти далеко у безпеці та щастю. Їдь до Носів...

— Ні, дядечку, не піду я з Луцька нікуди, хіба з приказу. А ти найже не схочеш проганяти мене проти моєї волі, проти присяги, яку зложив я у моїмому серці справі народу.

Андрійко замовк і мовчки вслухувався у нічні гомони, які долітали сюди з над ріки. Ніч западала темна, без зір та місяця, тільки у полудневій стороні горів на небі відблеск табору. Чиї се був табор? Польський, чи руський? Може оден і другий, а може... Поїхали вправді туди стежі ще з полудня, але не вернули...

— Справа народу! — зітхнув важко воввода. — Гей, коби то великий князь розумів її хоч у невеликій частині! Коби вибрав із народу хоч що десятого мужика, наділив його свободою, землею і перевів не на замкову, а на боярську службу, відразу мавби стіну, о яку розбилисяб хитрощі усього світа, не то Польщі. Такі Гусити! Без вишколу, без новітньої збрυї вели ввійну з цілою Німеччиною і з римським цісарем і побідили його не раз і не два... Гей! дайте нам двацять тисяч таких грицькових парубків, не боявсяб я про себе, про тебе, про Луцьк, про нарід та віру батьків. А так...

Голосний тупіт коня по дорозі, яка вела з города до замку, заставив вовводу перервати розмову. При брамі стали переक्ликуватися варти з приїзжним, заблимали смолоскипи, а далі загуркотів міст на ланцюгах, а там на майдан вїхав високий, стрункий їздець, зіскочив з коня і при світлі смолоскипів став в супроводі вартових східцями спинатися до воріт вежі.

— Мині видиться, що се Горностаї! — утішився Андрійко і вибіг на стрічу гостеві.

Справді, по хвилі на терасу вежі вийшов Андрійко, ведучи за руку приятеля.

XX.

Горностаї заявив воєводі, що відпровадив валку віткачів у Дубно, та сам вертає, щоби тут при боці Андрійка перебути облогу.

— Облогу! — скрикнули в один голос дядько і братанич, — то значить, що Свитригаїла побили!

— Перехитрили! — підтакнув Горностаї.

— Я так і знав! — відповів воєвода. — Ходяж із нами, розкажеш!

Східцями зітшли у простору світлицю, яка лежала безпосередно під терасою. Оттут сиділи вартівники, які напереміну сторожили на вежі. На приказ воєводи вони зітшли в долину, а воєвода і товариші засіли на ведмежими та кінськими шкірами покритих лежанках вартівників. Оттут розказав Горностаї про погром над Стиром. Не був він у ньому сам, але чув усе від молодого Загоровського, який їхав з погрому у Степань, а по дорозі з ним стрігився.

З оповідання виходило, що литовсько-руське військо стануло над Стиром при броді у виду польських полків, але покищо й не гадало вступати в біт. Раз у раз бігали биричі та королівські післанці сюди й туди, листування йшло безпереривно і здавалося, що вкінці володарі погодяться таки. По кількох днях переписки та переговорів велів великий князь сідати на коні князям, вельможам та усім придвірній службі. З цікавості поїхало за ними й усе боярство, хочай старий Монтовт уговорював їх остати в таборі. Тільки німецькі наємники, боярські ратники й челядь остали в таборі. По тому боці ріки ждали приходу Свитригаїла король, канцлер, князь Земовіт мазовецький та кількох панів із прибічної ради, а за ними розставилися малопольські та великопольські рицарі з дружинами, зовсім як до бою. Жигимонт Кейстutowич, Монтовт та князь Олелько Володимирович остерігали Свитригаїла, але даремне. Так то їхав великий князь до броду у нарядному одязі, п'яний уже від рана, та не лишивши на випадок битви ніяких приказів. Юрба бояр їхала за ним, співаючи та вигукуючи, бо й між ними чимало було нетверезих.

Ледви одначе, Свитригаїлів кінь уступив у воду, як зірвалися з місця польські полки й витягнувши перед себе копія, вдарили на безоружну дружину великого князя. Счинився крик, гамір, метушня, усе пішло в розтіч, о волос

бувби сам великий князь дістався до неволі, або згинув. Насилу ускочив між бояр, які їхали позаду і сі спасли його. Але що й вони не мали панцирів, ні копій, ні шоломів, тож і вони не видержали напору й розбіглися, устилаючи землю порубаними та поколеними товаришами. Дперва князь Олелько випровадив з табору Німців та панцирних ратників і сі тріпнули Поляків як слід, так що мусіли тікати на той бік. За сей час одначе боярство розбіглося, а боярські ратники сейчас по битві покинули табор. Одні повезли домів тіла своїх панів, другі поїхали за втікачами. Остало тільки около п'ятсот Волинів, яким старий Монтовт передав приказ великого князя йти боронити Луцька під команду Юрші. Сам великий князь подався у Степань над Горинню, бо княжі дружини стаяли до половини, бояр не було зовсім, а з великокняжого прибічного полку не остала й третина. Тим то й не було у нього сил вести боротьбу далі.

Горностай скінчив, а вражіння його опису на обох слухачів було різне. Андрійка, який до останньої хвилі не вірив у побіду Поляків, пригнобила ся вістка страшенно. Неприхильність великого князя до хлопського руху та його заборона видерли народові зброю з рук, а безладдя, безголова та зарозумілість скабзували останнє.

— Погане діло розказав ти, брате, — сказав — і на жаль воно остане таким і на дальше, якщо не повернеться великий князь у другий бік.... А міні здається, що Грицько правду каже....

— Що саме? — зацікавився Горностай.

— Що великий князь боїться хлопської свободи....

Зате воведа спокійно вислухав усього й махнув рукою.

— Я так і знав! — повторив — і ти правду кажеш, Андрійку. Та все таки непотрібно зневірюшся до будуччини. Швидче, чи пізніше, посягне хтось по силу народу і верне йому волю і самостійність. А тоді й ми станемо во главі його. Покищо боронім Луцька. Не понохати його польським ратникам, поки ми живі!

— Заждіть, достойний воевода, на бояр! — вмівався Горностай. — Вони найпізніше завтра ранком наспіють у город.

Воевода зареготався так голосно і щиро, що молодці мимохить усміхнулись й собі.

— Дивуєтеся, хлопці, що я сміюся? — спитав воведа. — Не дивуйтеся! Доки меч при боці, а відвага в серці, то хто нас зможе? Князя можна повалити, народу ніколи! Побили Німці литовських князів, та Литви не вбили. Розбили Литовці, ми й Поляки мальборський орден, та Німців не вбили. Побили Поляки наше боярство за Казимира, а ось

чи нема в нас у Луцьку ватаги ратників з перемиської землі? Чи не набрали б ми їх у десятеро більше, якби тільки післали по селах людей з іменням князя та покликом? Не журися, хлопче, а плюй у жменю, жди, а як хочеш, то смійся разом зі мною з бояр, які мають боронити Луцька.

— Чому? — питав Андрійко. — Невжеж ви, дядьку, не бажаєте їх собі?

— Хай мене Бог боронить і криє перед боярськими помічниками! Вони хоробрі й відважні, то правда. Але ти знаєш: Що боярин, то воевода. Нікого не слухав, рветься до подвигів, марнує силу, щоби відзначитися перед усіми другими, обиджується на воеводу, не слухав... Пек, цур та пек! А теперечки йдуть собі хлопці вечеряти, а я піду ще оглянути ворота!

Над задньою фірткою замку засіли оба товариші до вечері. Проти звичаю Андрійко пив мід та невдовзі розрухав і себе і втомленого товариша. Аж тепер звирився він Андрійкові з усього.

— Ти дивуєшся, що я вернув, — начав, — підчас коли Олександр Нос пропав? Ось послухай, то зрозумієш. Годі було верзаякати „старому“ про Грету, але тобі розкажу все. Перш усього, не рівняй мене до князя Олександра. Він князь, у нього дружина, служба, він має бути приміром для других, а я, або ти? Ми тільки вівці у череді. По нас діри в небі не буде....

— Ба, але стид....

Горностаї спаленів.

— Воно правда, що стид, — признав, — але бачиш, ми молоді, звичайні собі бояри. Нам вільно деколи бути людьми, не те що князеві, на якого глядять тисячі. Інакше який чорт і кланявся б князям. Нема в нас дружини та почесний, за се є дещо свободи, а ти не знаєш, Андрійку, як солодкими є обійми жінки!

Андрійко здригнувся і мимохіть потер чоло рукою. Слово товариша зачіпило в його душі струну, яка й обізвалася звінко спомином Офки.... А Горностаї розказував міжтим про Грету.

— Доки я жив у замку, а Грета в городі, доси не питав я себе, чи я її люблю, чи ні. Я бігав за нею, наче олень на риковищі, а вона... віддавалася розкоші з цілим захопленням здорової, палкої жінки. Та, бачиш любка не жінка, жінка не дівчина, а сходиться з нею в тихій алькові, се не любов. Вона надить, тягне, виповнює час, але не виповнює життя. Коли ми в хаті нашіптували собі слова любови, голосок її був міні, наче музика, але як вона на вигляднім, просторім возі та по самітніх, безпечних нічлігах стала присікатися до мене, швидко обридло міні її тарах-

кання. Все таки було вигідно і тепло, а я люблю одно і друге!

Горностаї протягнувся ліниво, позіхнув і напився меду, Андрійко засміявся сухим, першим сміхом.

— Знаю, — відповів, — але не розумію, як можна любитися в сьому. Може бути тому, що я не закоштував ще солодких любовців і тому вважаю їх чимсь святим, що призначене тільки для одної вибранниці моєї душі. І здається мені, що в обійми розпусти вкинулаб мене тільки роспука!..

З черги засміявся Горностаї.

— Думав і я таке! — сказав і недбало махнув рукою, — але опісля пізнав, що любов а любовці, се не одно. Тому не кохається любовниці, а не скачесь в гречку з любово дівчиною.

— Може бути! — відповів Андрійко, який чув у словах товариша, мимо малої різниці віку, усю вищість зрілої людини над молодяком.

— Я люблю вигоду і тепло! — повторив Горностаї. — У нас дома тяжко було про жінки, бач наші Українки кочергою гонять із хати влізливця. Ляпки, Німкині вже лєкші на підмову, то я й не жалую ні собі, ні їм. Ось кажу я Греті: „Оставмо валку, а самі їдьмо куди небудь, у Кременець, Олесько, Тернопіль, або на схід у Йолтушків, де в мене є хата та город! Там переждемо бурю. Мені не хочеться товчи собою по вертепах та вибоях“. Тут Грета, чорт її не взяв, як не скочить, не розкрититься! „Ти гадаєш — каже, — що я сама одна в Луцьку? Мене скрізь знають і пильнують та все розкажуть Гансові. А чи ти гадаєш, пиндику, що я кину Ганса для тебе? Ганс людина поважна й поважана, а його люблю, шаную й боюся, як слід жінці, а ти що за один будеш? Що ти таке, щоб я з тобою їхала, як яка повія, або як міщанське дівча — підліток за лицарем — заверниголовою. Я ні одно, ні друге, тям се! Тому держися моєї спідниці, а ні, то махай на всі чотири вітри, куди воля! Не бійся! З моїм лицем, станом, грудьми завсіди найду собі масенького боярчука до обслуги!“ — Ось таке наговорила вона мені. Зразу, коли я почув про Ганса, то жовч збурилася в мене і я вубив її провчив по білих плечах, яка різниця між Гансом а мною, тобто, що його вільно її пощипувати у дурні, та мене ні, — але опісля, як зачув про те, що вона Ганса любить і шанує, пірвав мене пустий сміх, а по троха й сором. Бо справді, я був тільки боярчуком „до обслуги“, а се хіба ще гірше, чим повія. Ха, ха, ха!

Горностаї зареготався.

— Так ось, чому ти вернувся! — усміхнувся Андрійко. Тепер уже розумію. Щож! Придаєш і тут.

Розійшлися і полягали спати.

На другий день досвіта збудив Андрійка та Горностає голосний гамір, тупіт коний та гомін боярських слуг, возів, псів, нахолнів. Усе те лицарство вертало з битви над Стиром. Бояри мали червоні, розгорячені лица, лискучі збруї та баскі коні. Сейчас пізнати було лицарського духа у високих постатях молодців та тугих, дебелих тілах зрілих мужів. Не знати було пригноблення, чи зневіри. Видко оборонне положення Луцька додало їм відваги, а поразення розлютило тільки борців та наповнило жадобою пімсти, наче медведя згаку пущена стріла. Та проте ладу між ними не було. Дарма намагався старий Монтовт, який проводив сій товпі, втишити надто рухливих та крикливих молодяків, або гордях дуків. Вони корилися вправді повазі провідника для його сивої бороди, але за ніяку ціну не призналиби приказу з нежняжих уст. Вкінці Монтовт махнув рукою й оставив товпу за собою, а сам удався до воеводи. Саме тоді Юрша виходив до гостей і оба стрітилися у дверях. Воевода поклонився старшому віком вельмежі, а сей голосом роздратованої людини звістив йому, що приводить від великого князя залогу для Луцька.

— Ваша достойність видко втомилися, — відповів Юрша ввічливо. — Андрійку! винеси для гостя стілець та килим!

— Хай Бог боронить! — крикнув вельможа. — Якщо я сяду, сейчас прийдуть Загоровські, Бабинські, Кирдеї та всі, що вважають себе рівними вам і міні. Хиба, що велите принести лавок так з десять!

Воевода засміявся.

— Бачу, що і вашій достойности надоїли підвласні — завважав.

Вельможа взявся за голову.

— Ой, що надоїли, то надоїли! Битися хоче кождий, слухати приказу ніхто. Змилуйтеся, візьміть із моєї старої голови сей тягар! Я старий, міні приказувати тіунам, війтам, путним слугам, але не боярам. Хай їм хрін!

— Так? а щож я, молодший від вас, пічну з сими „оборонцями?“ — спитав Юрша.

— Ба, вони хоробрі!

— Хоробрі? Тим гірше, бо вигинуть без потреби, при першій нагоді, або скакатимуть до очий собі, а може й міні. Може вони й піддадуть Луцьк хочби тому, що я хочу його боронити. Се непевний народ і ви знаєте се так добре, як і я. Навіщож ви міні їх привели?

— Великий князь велів.

— Ба, вони Свитригайла слухають, бо він князь. Вас вони шанують, а часами і слухають, бо ви старець. Але я?

— Що ж тепер зробити? Чим оборонити Луцьк? — зажурився Монтовт. — Бояри своїх ратників не відступлять нікому, бо число та узброєння ратників, се наче вивіска Боярина, се доказ його засібности та значіння...

Але воевода не журився, лице його прояснилося. Він усміхнувся хитро.

— Треба буде щось порадити й гадаю, що вдасться! — сказав і виїшовши на підсіння, де бачили його усі зібрані, приложив руку до острокінчастого шолома, який мав на голові.

— Вітайте, достойні бояри! Пізно приходите, то правда, але завсіди краще пізно, чим ніколи. Мило міні повітати в вас товаришів бою, небезпек та довгої, може й кількамісячної тюрми підчас облоги.

При перших словах воеводи товпа притихла і ладилася голосним, дружнім окликом показати свою готовість та відвагу. Одначе по останніх словах про тюрму та облогу відійшла неодному охота кричати і мовчанка залягала збір, як і передше. А воевода говорив далі.

— Важким буде нам усім життя у найблизчих місяцях. Не буде в нас вигід, харчів, ні напиків, якими годували ми себе досі, не буде свободи, тільки послух, сліпий послух для великим князем установленої власти. Але зате я певний сього, що відрозимо ворога і супостата зі спільною славою для всіх оборонців, а нагородою буде нам почуття вірно сповненої повинности...

Тихий говір пішов по товпі бояр.

— Послух? Кого слухати? Може воеводи? Я сам собі воевода! — говорили молодші.

— Не діжде він, щоби я за мою вислугу подохав від голоду у замку, — докинув князь Острозький, увесь червоний на виду від давленої досади.

— Ми ратники, не биричі! — гукнув вкінці молодий Бабинський.

— Ані путні бояри! — обізвалося в один голос кількох других.

Гамір більшав звільна, видно боярство було невдоволене чомусьто зі слів воеводи.

— Тому ще раз взиваю всіх, — кінчив воевода, наче не чуючи голосів невдоволення, — до безумовного послуху мені та моїм орударям. Жадаю від усіх, щоби виреклися на час облоги боярських гордоців та розривок, а зачали від сього, щоби усі пси та коні враз із дармоїдами-пахолками відіслали домів!

Здавалося, що з неба на майдан перед ноги зібраних бояр упало сонце. Широко розплющилися очі та повідчищалися роти, голосний сопіт почувався скрізь, та зразу ні

слова не вмів ніхто проговорити. Таких приказів та бажань не чув ніякий боярин від часів великого Святослава... Вкінці вийшов на рундук князь Острозький. Гордим движком відкинув плу на ліве плече, а правую додавав притиску своїм словам.

— Достойний воєводо! Усякий з нас радо принесе своє життя в жертву, щоби спасти град Луцьк для великого князя руської землі. Тому то ми й усі послухали його приказу та заявили нашу готовість боротися з ворогом ізза сих стін під твоїм проводом. Ти забуваєш одначе, достойний воєводо, що ти сам боярин і ми всі з княжих або боярських родин. Як таким, належиться нам і личить одно, а не личить друге, як бовому коневі не ялося ходити в плузі, тільки в нарядних чепраках та сталевих начільниках. Твої орударі нам не власть! Ми самі собі дамо лад, приказ і послух. Ти приділи нам поодинокі вежі та брами, а ми самі оборонимо їх без тебе та твоїх ратників. Також і коний позбуватися годі. Не вік же нам вікувати у замку і не пішки гонити відступаючого ворога та вертати домів. Ми коний не віддамо... радше самі підемо, коли ти, воєводо, ти, а не ми, не забажаєш собі співжиття та спільности з нами у великому ділі оборони!

Юрша спаленів і озлобився на вид.

— Твоя княжа милость забуває, що я, а не хто другий відповідає за цілість замку і я, а не хто другий тут проводжу. Я не розумію війни без послуку всіх приказам одного, а й ви самі тікаєте якраз із такого місця, де не було приказу, ні послуку. Точнісінько як скєморохи, які скрізь показують ті самі штуки...

У товпі загуділо. Оклики невдоволення й обурення залунали у повітрі. Пахолики стали на приказ панів вантажити щойно виладовані вози, вючити наново коні. Молоді відгрожувалися п'ястуками. Дармо намагався старий Монтовт уговкати роздратоване боярство, дармо силкувався князь Острозький виторгувати якісь уступки від воєводи.

— Послук, приказам, самовідрічення, терпець! — звучала його відповідь на усі притики та докази князя.

— Хай приказує смердам, каланникам, не нам! — гукали одні.

— Веди нас, Монтовте, відсіля! — кричали другі.

— Таких десять як він не стоять хвоста могого коня! — годився з ними Семашко.

— Видко він сам на собаці їздить, на якого біса йому кінь? — глузував молодий Бабинський.

Браму відчинили і барвіста ріка боярства стала серед гамору та крику відпливати зі замку до міста. На чолі їхав у крузі свої дружини князь Острозький з гордо піднесеною

головою. А на рундуці великокняжчої палати стояв Юрша вже з погідним чолом та усміхався до старого Монтовта.

— Бачите, достойний боярине, — сказав, — як то легко наших людей обіхати? Ти зробив своє, я своє, а Лупька таки не дамо!

Всупереч волі всіх бояр старий Монтовт рішився остати в Лупьку. Сам воевода уговорював його не наражувати себе на невгоди боїв та томлячої облоги. Старий тільки руками відмахувався та повторював заодно:

— Умирать і так пора! А якщо доживу побіди, то хоч один гарний спомин візму зі собою у могилу. Остану з вами тай годі!

Особливо Андрійко припав старому до вподоби і він раз у раз заводив із ним розмову про давні часи на Литві та на Заході. Старий Монтовт бував у Німеччині, Пруссії, Лівонії, Чехії, Польщі, знав різні народи, звичаї, обичаї, тямив усі заходи Витовта освободитися від польської опіки та завести одностаїну великокняжу владу на Литво-Руси. Він був на Ворсклі у 1399. році, під Грунвальдом одержав дві рани від німецького меча, памятав навіть Земпах. Чимало користав Андрійко від нього, одно тільки дивувало його, а то се, що старий ані руш не міг зрозуміти бажання Юршів, Носів, Несвизьких і прочих, піднести весь народ до боротьби з Ляшвою і дати всім мужикам боярську волю та землю.

— Се пусте! — говорив на усі спроби Андрійка пояснити сі замисли. — Се колись було таке, може за святого Володимира, або ще давніше, тепер не те! Боярин, боярином, а каланник каланником. Чито у нас зле діється навіть рабам-челяди? Навіщо ламати давнее право?

— А оружня служба? — противився Андрійко. — Свобідний мужик понесе військову службу нарівні з боярином. Подумайте, достойний боярине, кільки у нас тоді буде війська. Хто нас тоді зможе?

— Ба, військо буде, а хліба хто дасть? — упірався старець. — У нас нарід добрий, злочинців мало, та й то здебільшого Татари або Ляхи, а на сих вистане й бояр. Навіщо мужикові рогатини? Пусте городиш, хлопче! Поглянь тільки на два тисячі ратників воеводи. Вони добре військо! Хоробре, слухняне, спокійне, се правда, та тільки, чи будуть із них ще коли мужики, хлібороби?... А шкода їх, як шкода самого хліба, що пропаде, коли не стане сих двох тисячів. пар рук зібрати посіяне в слухний час...

Якраз підчас такої розмови пізним вечером четвертої днини після виїзду бояр, прибігли зза города перевістники з вісткою, що Поляки уже близько. Вмить позривалися всі хто жив і побігли на стіни.

Справді! Від сторони міста долітав якийсь незвичайний гамір, звук, рогів, металевих труб та гучні оклики.

— Радіють псявіри! — пробормотів воевода до Монтовта та обох молодців, які стояли біля нього.

— Шкода, що ваша достойність не веліли виїхати за жінками і чоловікам! — замітив Горностаї злобно. Він думав про Грету та її ароматарія.

— Я чув від Німців у городі, — пояснював Андрійко, — що вони надіються від Ягайла маґдебурського права. Тому певно і радіють.

— Ха, ха! — засміявся воевода, — чи діждуться маґдебурського права, не знаю, але що Ляхів уже діждалися, то правда!

Оклики в городі не вгавали, а через зводжений міст разураз прибували остальні ратники воеводи, яких постягано з мійських варт. Вони принесли вістку, що війська прийшло видимо-невидимо з великої і малої Польщі, з Мазовії та Куяв, а навіть Чехи прислали королеві полк піших топірників. Король, Змовіт мазовецький, Збіґнєв з Олесниці, Заремба та кількох других радять з городською старшиною у городському домі та чомусьто дуже викрикують.

Залога замку повечеряла, але ніхто не клався спати. Усі з напруженням стежили за подіями у городі. А над городом стояла луна від численних огнищ, при яких варили вечерю польські ратники. До гомону, криків та труб долучився незабаром ще туркіт возів, видно надїхали обози. По півночі стали огні погасати, але крик кріпшав ще більше. Старий Монтовт надслухував пильно, вкінці звернувся до воеводи.

— Вони уже п'яні! Шкода, що боярство відїхало. Можна було ніччю таки добре їх тріпнути.

— Не бійтеся, достойний боярине! — обізвався на те якийсь ратник, що чув сі слова. — Накладемо і ми їм гарячих буханців не гірше бояр!

— Егеж! — підкопив другий, — їм належить і за боярина Миколу і за Перемишль.

У голосах мужиків звучало невмолиме завзяття та жадоба пімсти. Вони вслухувалися в гомони, які йшли з города, наче добре виучена ловецька собака, яка найшовши дичину, не кидається зразу на неї, тільки зібравшись у собі, жде знаку від ловця. Злість, кровожадність, жорстокість розпирають її груди, та вона не лас, не вертиться. У мужицьких душах не було одушевлення, жадоби відзначитися, показати себе, затьмити других, але була злість, ся тупа, глуха, страшна злість простолюдина, який не понежає нести нізащо в світі і виречеся радше життя, чим її, бо вона для нього святістю, ідеалом. Богом!

Товпилися ратники на стінах кріпости. Вправді Юрша поділив їх на відділи, які мали нести чергову службу під час облоги, щоби не томити усієї залоги без кінцевої потреби, але всю першу ніч не бракло нікого. Службові ратники ладили каміння та стріли, відбивали бочки з порохом, наповняли водою кадї та ведра на випадок пожежі, а прочі виглядали та наслухували. І не дармо! Над раною зяянів город червоним сявом, а заки видці визналися, що се таке бухнув у небо стовп полуміни.

— Горить! горить! — закричали ратники. — Поляки підпалили город!

Вскорі дим пожежі окутав сірим туманом стіни замку, Всуміш із тріском огню доходили від сторони міста крики, але уже не п'яні покрики, а нелюдський рев побиваних, мордованих мужів. Юрша, який поклався уже був спати, вишшов знову на стіну. Тут ждали його перевістники, які бачили і чули, як Поляки посварилися з Лучанами про поживу для вітська та папу для коний, тому як тільки король пішов по нараді спочивати у кімнату, підпалили місто і кинулися грабити усе, що попало під руки.

— Діждалися права, тільки не німецького, а польського! — засміявся воевода, дивлячись на пожежу. — Ну, хлопці, — звернувся до ратників, — махайте спати! Завтра, а радше нині райком будуть гості і в нас!

XXI.

І знову гомін труб збудив Андрійка скідуючої днини. Мов опарений зірвався молодець з постелі і побіг до вузкого віконця, яке виходило на задню фірту замку. Дими пожежі затемнювали увесь виднокруг, видно Луцьк горів дальше. Одначе мимо сього замітив сейчас, що по тому боці ріки стояли на конях ратники, гуртками по двох-трьох.

— Пильнують! — погадав і побіг на майдан.

Тут було людно і весело. Чергові вартівники ходили по стінах і перекликувалися з товаришами, які снідали на майдані. Юрша у шоломі та півпанцирі з мечем при боці ішов до брами, зпоза якої гуділи труби. Він був веселий і моторний, а старий Сава шкандибав за ним з довгим, ремінним зашморгом у руді. За ними слідував у віддалі велетень Коструба з розчіханою чуприною голірuch, а своєю появою скидався зовсім на катівського помічника. Східцями виліз Андрійко на стіну і аж плеснув у долоні з зачудування. Усе підзамче та найблизчі поля по обох боках ріки пестрили від шатер та полотняних буд обозів. Над ними маяли в повітрі різнобарвні прапори з гербами, а помежи шатрами та возами роїлося безліч коний та людий. Пестрі

одяги лицарства, підсідельники, покривала, китиці, тороки, усе те блистало, пестріло, аж за очі хапало грайливими відтінками красок та блиску. Поза табором наче тло стояда небосаяна, чорна мов пекло стіна димів-пожарища Луцька.

Стиснулося серце молодця, коли його око не спочило на острих причілках та шпильках міщанських домів. Тільки на Підзамчі заціліло кілька хат, у яких видко мешкав король, або вельможі, бо біля них червоніли одяги королівських лучників. Усе проче вкривала чорна хмара диму. Вітрець звивав його щоправда на боки, але не міг розсіяти до решти.

— Що сталося з мешканцями? — питав себе Андрійко. — Що сталося з їх надіями на свободу-волю, на привілеї, маґдебурське право? Гірка насмішка судьби. Їх соплемінники принесли їм огонь та меч, яких вони надіялися від ворожого руського племені... А тут саме завдяки сьому ворогові спаслися жінки, діти та майно міщан. У первий раз в життю бачив Андрійко ворожий табор, бачив ворогів, які дружно, сполом, ведені жаждою наживи, нахлинули на його рідний край. Глуха лють огортала його, напів свідомо мовив він Бога о грім, який розторошивби се скопище поганців та рівночасно стискалося серце непокоєм: „Подужаю я сього ворога, чи ні?“ Як дроворуб, що топором береться рубати діброву, обчислював він, кільки ударів треба буде, щоби прорубати собі крізь сей гущавник дорогу до світа. А попри се десь із кутика душі обзивалася радість, ся радість молодої людини, яка вступає вперве у бій. Кров Юршів, які завсіди любили бійку, обзивалася у ньому, а справа, про яку йшла боротьба, обдала яркі картини бою в уяві серпанком святости...

Гомін труб замовк міжтм, а зза рова почувся знакомий голос, який зично, самодовірено домагався отворення воріт замку перед королем, володарем країни.

— Заремба! — засичав чийсь голос біля Андрійка. Оглянувся. При ньому стояв Грицько в лосевому каптані з роґатиною в руці та самострілом на плечах.

Авдрійко положив йому руку на плече.

— Коби він так драбиною, а не конем, правда? — спитав.

— Егеж! Триста матері його! Та й так не втіче вражий син. Я ускочив у бояри, то правда. Але душа в мене щира, мужицька, мов ся скамяніла дубова колода у поліському мочарі....

Тимчасом Юрша відповідав Зарембі зі стіни замку. Він покликувався на строгий наказ великого князя, який завсіди був самостійним володарем, та ніякий король не смів йому приказувати або заказувати. Ягагло се очевидно чужий чоловік і його у замок не ялося пускати.

— Та проте, — кінчив воєвода, — я сам на власну руку мігби впустити вашу достойність до замку, бо в нас є до вас діло і гадаю, що при добрій волі з боку вашої достоїнності ми швидко порозумілися б у всіх справах, які нас тикаються.

Хвильку глядів Заремба у спокійне, поважне лице воєводи, але не зрозумів нічого. Можливо, що воєвода глумився над ним, але може бути, що він лукавив тільки перед своїми ратниками. Каптелян оцінював воєводу після себе тому спитав:

— Верє¹⁾, що і я бажавби і волівби зокрема поговорити з мужем княжої крові не перед товпою мужиків...

— Я не княжого роду...

— Ви предок князів, а радше перший князь свого імени, як тільки захочете...

Здавалося, що воєвода на місці впаде трупом. Його лице посиніло нагло і не знать, що сталося було зі Зарембою, наколиб не ділила його від воєводи стіна та рів. З трудом опанувався Юрша і відповів на силу:

— Бачу справді, що й ви схильні поговорити зі мною на самоті. Тож я позволю собі вказати вам дорогу до мене. Вона веде просто через стіну і то при помочі ось чого! Сею дорогою мандрують до нас усі, що беруться зводити зі світа других зрадою, тортурою, чи отрутою.

При слові „ось чого“ через стіну перелетів ремінний пояс із ключкою. До другого кінця був прив'язаний камінь так, що упав до стіп коня, а аркан ударив коня й їздця наче батоном. Кінь піднявся на диби, каптелян подався в зад, трубачі розсочилися, а уся двотисячна товпа оборонців замку заревла реготом. Серед реготу почувався, мов грім голос Коструби.

— Бери петлю на шню, а камінь кинь нам, то витягнемо!

На наругу, заподіяну королівському посланцеві глядів увесь польський табор і злість огорнула військо. Все таки видко оборонці не дуже то й боялися облоги, коли позволяли собі на таке. Замок не село, шляхтич не мужик, тому неоден з напасників мимо всієї злоти почував ще й певне роздратування. А до біскупа канцлера звернувся Кердеевич, який саме недавно прилучився до королівського війська, як дружинник поставленого королем Володимирського князя Федюшка Любартовича:

— Дивно мині, що ви на кожному кроці дратуєте сих, кого потребуєте і послаєте до Юрші його найтяжчого ворога. Ксьондз біскуп усміхнувся гордо.

— На кожному кроці, се за багато сказане, — відповів.

¹⁾ Справді.

Кердевич зморщив брови.

— Знаю, що говорю! — сказав різко. — Бажали ви згоди зі Свитригайлом, а жалували йому голословного титуду великого князя. Бажали ви покори у подільській землі, а камянецьким старостою став я! Хиба доволі сього!

— Се байдуже! — заявив на се Ясько з Коритниці. — Хай привикають до панської волі!

— Недовге се панування, що тільки на насилі опирається, а кривавим буває його кінець! — відповів Кердевич.

Поляки замовкли, а Ягайло, який чув слова старости, живнув лисою головою у його бік.

— Правду кажете, старосто. Я се завжди говорив Яськові і ксьондзові канцлерові, та вони не слухали мене.

— Забуваєте, вельможний старосто, — обізвався живо Ясько, — що сей королівський післанець є твоїм тестем і ти повинен за ним, а не против нього промовляти.

— Я не проти нього промовляю, а проти сих, що стали гроюдами у боротьбі, яка нищить обі сторони! — відтясся староста.

— Обиджуєте рід, якого ви самі негідні і короля, який завірив каштелянові! — крикнув на те молодий пан Сташко Заремба з Древниці, свояк Заремби.

Кердевич озлобився.

— Мовчи, момсику! — гукнув, бо розперіщу тебе й кодро твоє, мов цій колосся!

— Краще обітни йому поса! — порадив їдко Ясько, роблячи натяк на князя Олександра.

Кердевич зблід і вхопив за меч. Насилу вдержали його Криштоф зі Сенна та канцер, які боялися, щоби Кердевич не добув меча в прияві короля. А й противники, які довели його до крайности, посчезали у товпі, бо знали ведмежу силу та хоробрість сього покірного, добросердного великана.

— Рах! рах! Мир вам! — гукав князь Земовіт мазовецький. — Ти, старосто, успокоїся, Ясько з Коритниці та Сташко Заремба будуть покарані королівським судом, бо счинили суперечку у прияві маєстату, а ти не добувай меча, бо за се мусілиб тебе покарати смертю, або опалою. Такий закон!

Очі Кердевича обігли все окруження, а не найшовши ніодного з противників, погасли. Первісна краска вернула на лице старости. Він успокоївся і мовчки потону в задумі.

Тимчасом Грицько-боярин стежив за відїзджающим Зарембою, наче лис за відлетівшою уткою. Мов вуглики світилися його очі.

— Настигну я тебе! — бормотів під вусом — не нині, то завтра!

Потягнув за собою Андрійка й оба пішли обняти провід над повіреними собі відділами.

Тої самої днини вийшла з Підзамча товпа челяди з топорами та пилами під проводом кількох орударів-Німців. За ними на підводах везено довженні бальки, доски, дрянниці та звої волових шкур. Майстри до обіду пообтісували потрібне дерево і поклали зруби дванацятьох воєнних шпів. Вони спочивали на малих колісцятах, а робітники укладали перед ними помости з дощок, по яких мали порушатися. Другі уставляли копні з лозини, насипували їх добре убитою землею. Тут мали стояти гармати, яких Поляки мали двадцять. Покищо їх не було, бо остали у Володимирі разом із другими облоговими махінами.

Вечером запалили огні здовж цілої східньої стіни замку напроти підзамча. З трійох прочих боків обхоплювала Луцьк ріка Стир, яка не лишала місця для приступу ворогові. Місцями спадав беріг стрімко до ріки так, що хита птиця могла перелетіти з ріки на стіну. Тимто оборонці не потребували розділювати своїх сил на всю довжину замкових стін, а й Поляки могли тільки з одної сторони наступати і тут зєдинували всю силу.

Усю ніч ковтали у польському таборі молотки та деревляні побивачі, так, що ранком дванацять білих, довгих шпів стояло шнурочком насупроти східньої стіни. По стрімких кришах шпів спиналися покривальники і покривали шопи воловими шкурами. Поміж робітниками показувалися зрідка верхові. Були се шляхтичі, які бажали приглянутися Луцькові. Одначе дармо гляділи за оборонцями. Сі не показувалися зовсім, тільки вартові пильно стежили за їздцями через вузкі, чорні стрільниці, а як тільки котрий із них підїздив до рова, з темного отвору вилітала лискуча стріла, а наполоханий їздець чвалом утікав назад. Нераз поцілила стріла коня, а раз, коли Андрійко був на стіні, влучила стріла в око їздця. Він упав з коня, а коли челядь прибігла його піднімати, упало ще двох зпоміж неї. Прочі повтікали і кілька годин лежав ранений над ровом, аж прийшли вечером лицарі в зброях і підняли його. Та ранений таки тої самої ночі помер, а з того часу не показувався уже ніхто над ровом.

Вкінці надїло ждати оборонцям. Вечером десятого серпня сиділи оборонці при кострах на майдані і співали пісню, складену про подвиги та смерть боярина Миколи. Напів був сумний, як сумною була доля народу та судьба боярина, слова прості, невибагливі, як душа мужика. На рундуці палати сидів при меду вєвода зі Савою, Андрійком та Горностаєм. Коструба проводив вартовим, а Грицько сидів на ступенях рундука і закривши лице, плакав.

Та ніхто не звертав на се уваги. Усі, що знали боярина, переживали душами рядок за рядком співаної пісні, а

Горностаф пив мед, загризаючи коржем. Від ріки подував холодний вітрець та хвилями приносив клуб диму знад кострів. З піддаша начальної вежі разураз обзивалася жалісним голосом пугутька, а з польського табору, як звичайно, п'яні крики вечераючих ратників та лицарства. Вкінці затихла пісня, а по ній настала мовчанка. Мужики стали розходитися, хто в кухню, хто в хати, построєні на майдані, хто у горішній замок за палатою, де була збройня та велика чотиригранна вежа над самим закутом ріки.

— Чогось дуже пиняво йде ся облога! — заговорив Горностаф. — Аж нудно! Я гадав було, що Поляки руками й ногами вицпляться в стіни та що дня буде якась потіха. А тут вони якісь шопи на колеса кладуть, а самі гуляють з нами свинського тронака, як собаки з медведем, Ігі!

— Видко, не спішно їм на наші наріжники! — відповів воєвода, — але се вельми перозумно, бо осінь буде вчасна та слітна, а їхні коні стануть гинути. З околиці мужики повтікали, поживи може бракнути кожної днини.

— Може король шкодує Луцька? — вмішався Андрицько. — А крімь сього я мало не що днини бачу післанців, які їдуть у Степань або Чорторийськ. Видко йдуть переговори між королем, а великим князем.

— Шкодувати, то він його не шкодує, — заперечив Юрша, — але радше боїться. Власних сил у нього дасть-Біг, бо остали на Литві і слухають Свигригайла. Є тільки прибітники, а сих мало. По за сим є ще польське лицарство, яке одначе не грішить ні відвагою, ні хоробрістю. Коли прийдеться ломити грубі, луцькі наріжники, то не один із них піде їсти сиру землю, а тоді панове схвилюються і побіда пропаде. Ще коби то в нас були князі та боярство, то по обстрілі та приступі невно найшовсяб не один, якого можнаб було взяти на обіцянки, чи погрози. А так у нас само „хлопство“, яке слухає приказу, та на ніяку зраду не піде, бо тільки його безпеки, що поза стінами замку. Тому Ягайло й вагається.

— Позвольте, воєводо, сказати слово! — обізвався нагло Грицько, віднявши руки від очий.

— Говори!

— Твоя достойність каже, що король вагається? Нехай про мене й удавиться, але я гадаю, що ми тут ні на хвилину не маємо сумнівів, що робити, а чого пі. Не глядять він нас, поглядім ми його. Всетаки легше нам нічтю перейти рів, чим їм дниною.

— Значить випад?

Грицько кивнув головою, Горностафві засвітилися очі.
— Ось таке, се якраз для мене потіха! — гукнув і показав в усміху всі зуби.

— Справді! — вмiшався Сава. — По випаді король або накаже приступ, або заведе переговори.

— Або й геть піде! — докинув Грицько.

— Ну, сього так швидко не надіймося! — сказав воевода. — Поляки мусять чогось добитися сею облогою. Або від нас, або від великого князя.

— Силою нічого! — завважав Андрійко, — хиба переговорами.

— Іменно переговорами! Ляхи побивають тільки безоружних та неприготованих, а не здобули силою ще ні одного знатнішого замку. Зате на підступи та брехні вони засібні, як ніхто другий. От хочби побіда над пруським ордемом. Посадили на престолі честилюбивого Литовця, бо знали, що він пара усім західнім володарям. Взяли його в руки, опутали, опанували, звязали на руках і ногах гладкими, чи великими словами і пропало. Ягайло, батько Литво-Руси став її найтяжчим ворогом, кинув наші найкращі сили у Ґрунвальдський біт і вони розторожили ворога своєю вагою. Нам припали в уділі рани, кров, смерть, жалоба, а Ляхам.. слава! Ляхи в битві втратили були прапор, а ми убили магістра Ульріха. Та проте Поляки чваняться побідою, а не ми. Чому? Бо на чолі війська, якого і четвертина не знала польської мови, стояв польський король. Вправді він і до смерті не буде вміти як слід польської мови, але всетаки се польський король, не наш. Ось що!

Юрша засміявся гірко. Видко несправедливість судьби дратувала його більше, чим звичайно показувало лице.

— Так бути випадові, чи ні? — спитав по хвилі Горпостай, якого мало займали Ляхи, а безділля у замку припекло до живого.

Юрша стрепенувся.

— Звісно, що так! Ось іди і сповісти старого Монтовта, а ти Андрійку збери добровольців так до двісті. Поведеш випад ти, бо краще знаєш місцевість, а Грицько піде з тобою, бо він хитріщий за тебе.

Оба молодці поскочили жваво виповняти прикази. Але Андрійкові не було легко вибрати потрібних людей. Ратники зголосилися всі і чути не хотіли, щоби хтонебудь крім вартових, остав за стіною. Аж Грицько розтолкував їм, що півтора тисячі війська зчипить велику битву, у якій згине чимало людей по обох сторонах, підчас коли при випаді ходить про се, щоби втрату терпів тільки сам ворог. Малий гурток виїде неспостережно, ударить мов грім і счезне мов привид, а півтора тисячки не те. Після довгого толкування зрозуміли мужики річ і самі вибрали двісті що найтугіщих парубків. Всі вони зібралися в горішній частині замку за палатою, біля чотирикутної вежі над стрімким закутом

Стіру. Ся частина замку була відділена від майдану палатою, та заборолом у якому була сильно укріплена брама. У сій частині була каплиця, зброївня та склади ціннішої поживи. Відсіля вела в стіні укрита хвіртка над ріку. Зійшовши над воду при помочі мотуззя та кіс на довгих ратищах, ратники одне за другим ішли берегом ріки в сторону польського табору. Перед вів Андрійко, який знав у околиці кожний клаптик поземелля ще зі своїх весняних мандрівок, У дротяній кольчужі, з довгим мечем у руці посувався молодець обережно наслухуючи, чи хто не йде до ріки. Не було одначе нікого, бо польське військо сиділо при вечері, а нікому й не снилося, щоби оборонці могли самі починати боротьбу з обложниками. Вітер шумів тільки в лозині та вільшині і глушав гомін кроків або тихий бряк кіс, які зачіпали часами одна об одну. У сьому помагали вітрові і п'яні крики з табору та ревіт голодної худоби, яка стояла в загороді над водою та задля огнів та гамору не могла спати. Безліч собак лаяло та вило на перегони. Вони гризлися над відпадками вечері та саме тому нічого було боятися з їх боку відкриття нічного наступу.

Після півгодинного походу спинилися ратники Андрійка якраз напроти стану малопольського лицарства. По горі та окликах пізнали се мужики сейчас і живо заговорили між собою.

— А нумо на них! — троюдили.

— Се наші сусіди зза Сяну! — пояснювали Андрійкові. — Ми їх гаразд знаємо, се все звірі не люди, виховані на нашій крові та ганьбі. Пустіть нас!

— Ждати! — приказав Андрійко. — Вони п'яні, але їх багацько. Нападемо, то вибемо половину, та прочі роздалять нас, а се не в ніяке добро для Луцька. Тут дальше в над рікою вільшина, а між нею а берегом мокляк. Він тепер підсох, або й зовсім висох, то перейдемо без перешкоди і переждемо, аж погаснуть огні. Тоді скочимо.

Ратники заспокоїлися і пішли далі, доки не зачорніла на ліво вільшина. Тоді Андрійко звернувся туди сам і ступив на розкисле лугове підложе. Разураз западали ноги по кістки або й вище у підсохле, звязке болото, так що з трудом приходилося витягати їх назад. Комарі роями уносилися над мовчаливими мандрівниками і допікали їм до живого. Деякі бралися побивати сих маленьких, співучих ворогів, другі обганялися тільки і кляли з тиха під носом. Кілька хвиль брили так у трясині, розмішуючи її ногами, вкінці Андрійко почув під ногами тверду почву і вискочив із багнюки. За ним послідували товариші і заховалися у вільшині. Тут було темно і тихо, тільки здалека долітав гамір табору. Комарів було менче, а підложе було сухе. До

Андрійка підійшов Грицько й оба стали укладати плян нападу. Вони рішили поділити сотню ратників на малі гуртки по пять-шість мужа, які мали від полудня напасти на шатра та колиби малопольських лицарів, або побивати їх при огнищах. Остальну сотню поділили на дві часті. Одна мала пильнувати, щоб розбуджене лицарство не кинулося своїм на поміч, а друга мала понищити военні шопи. Над першою сотнею провід узяв Грицько, який надіявся найти у шатрах Зарембу; другою орудував Андрійко з Горностаєм. Усе обговорили оба провідники як досвідні ловці, що укладають плян ловів на грубу звірину. Горностає, як недосвідній у таких походах, прислухувався мовчки. Вкінці стали огні пригасати. Крики вмовкали, а ніч стала замітно холодніти. Західній вітер устав зовсім, а зате від сходу налітав хвилями холодній подув. Північ минула видко давно. Тоді Грицько зі своїми покинув вільшину і попрямував ще далі здовж берега, щоби обійти табор від півдня. Андрійко вів своїх просто у табор. Попереду йшов він сам з кількома ратниками, за ними, на яких пятьдесят кроків, прочі.

Обережність була не зайва. Поміж першими возами наткнувся Андрійко на вартівника, який дрімав, спершися на спису. Він лівно розплющив очі, але побачивши тільки кількох, не змінив положення, лише запитав з обовязку:

— Хто йде?

Надходячі не відповіли й аж тоді вартовий розбудився зовсім. Заки одначе вспів розняти рот і крикнути, котрийсь із ратників ударив його по голові обухом. Без звуку повалився вартівник на землю. Падучу спису підхопив Андрійко, щоби не забрязчала і похід посувався дальше. Табор лежав у садах та городах луцьких передміщан, бо хати мало не всі пішли з димом. Великополяни стояли на Підзамчі, у Луцьку, а радше в сьому, що осталося з Луцька, сам король з мазовецьким князем та його полком. Там були також королівські дорадники, прибічня сторожа і Чехи. По другій стороні замку, таки над рікою, був табор лицарських гостей з Чех, Угорщини, Моравії, Шлезка і обози. Уся та сила лежала довкола Луцька луком, якого осередок творило Підзамче, праве крило Малополяни, ліве лицарські гості, а опору і запасний стан Луцьк.

Сите та п'яне лицарство спало покотом, ніхто й у голову не клав, що на кінцях мужицьких кіс, тихим, котячим ходом вривається поміж них смерть. Тут і там вправді не раз порскнув кінь і зривався оден або другий конюх з просоння, але ратники Андрійка йшли спокійно, не оглядаючись на боки, наче й вони самі належали до табору...

Вкінці показалося у віддалі світло смолоскипів, які горіли при брамі міста. Там стояла варта, з якою Андрійко

не бажав собі стрічі. Оттут поділив свою сотню на дві половини. Одна сейчас відійшла під проводом Горностая на Підзамче до воєнних шіп, біля яких спала ще челядь та ходили варгові, а друга остала на місці. Андрійко розмістив їх у кущах вербини, які росли у якомусь підміському саді і ждав.

Міжтим східній вітер кріпшав і ставав стійким, видно наближався розсвіт. У недалеких лісах, серед мовчанки, яка панувала у природі в останній третині ночі, почувся разураз крик пугача: Пугу! пугу! наче лиха ворожба. Чоло Андрійка палало, наче від горячки, кров живо вдаряла у висках. Він навик був вправді до підходів та нечаяних нападів на всілякі ватаги лицарських і неллицарських грабіжників, але тут найшовся наче чудом серед зібраного на рать лицарства усеї Малополющі. Ніхто його не спинав, ні питав, що він за один, хотия певно не один бачив ідучих... Мимохіть подумав собі Андрійко, що він є також одним із сих сплячих лицарів і заспокоївся вмиць: Ніхто не міг надіятися, що піші мужики зі замку зайдуть до табору на боці стоячих Малополян і то від заду... На сході небо стало світліти...

А втім наче вистріл з гармати, десь в піденньому куті табору почувся воєнний оклик нападаючої рати, а йому по хвилині відповіли крики, у яких не було нічого людського. Довкола ватаги Андрійка почався рух. З погорілих хат, зі шатер, колиб стали висуватись заспані та розпухлі від запою голови лицарів та челяди. Вони наслухували хвилю, а відтак вибігали напів одягнені на двір. Тимчасом верески, зойки, крики, брязк та гамір кріпшали чимраз більше та наближалися до воріт Луцька, а понад усім гамором найприкріще лящів сей найбільш дикий із гомонів війни, профмаючий квік ошалілих з переляку коний.

Аж ось показалися товпи напів нагих, переражених, осліплх втікачів. Між ними та за ними гнали й коні з розвіяними гривами, розширеними ніздрами та диким огнем у очах. Вони толочили навіть нароком стрічних людий, одичівши від наглого переполоху. А тоді Андрійко, зклавши руки довола уст, гукнув на все горло:

— Свитригайло в таборі! Ратуїся, хто може!

Вражіння сього покликү було нечуване. Здавалося, усе пекло втворилося перед стопами втікаючих Поляків. Хто міг, ловив коня й утікав наосліп на Підзамче, або у город. Прочі розбіглися, наче товар від удару грому, без притомности та стриму. Хміль вивітрів із голів, але лишив по собі порожнечу, яку неподільно заняв ляк.

Челядь, яка також позривалася з просоння, поняла сейчас, що ось являється хвиля, у якій можна без труду пожитися добром панів і кинулася грабити ніччю майно

сих, перед ким тнула спину дниною. І так, коли мужики першої сотні серед дикого реготу та вигукувань ганяли за папами, челядь притворялася мертвою і грабила полишені шатра, або зривала одержу та зброю з утікаючого лицарства. Увесь малопольський табор змінився у якийсь страшний, кривавий хаос, повний стонів, зойку, нелюдського реву побиваних, збожеволілих зі страху людей та коней, а все те серед кромішньої пітьми, бо останки тліючих кострів задоп-тали тікачі.

Але ось біля луцької брами загорілася червоним полум'ям бочка смоли. У її кривавому світлі показався гурток піших ратників та кільканацять кінних лицарів у зброях. Вони видко йшли поглядіти, що діється на передмісті, успокоїти наляканих та вказати тікаючим дорогу до втечі. І справді, їх поява отямила декого. Оружні мужі стали швидко збиратися довкола королівських ратників. Та тоді Андрійко відвернувся до своїх товаришів, які через увесь час аж горіли з нетерплячки кинутися у вир боротьби.

— Хлопці! — сказав голосно, так що всякий чув виразно кожде його слово. — Ми зробили своє, пора нам у хату. Заки одначе відійдемо, мусимо ще розбити отсю ватагу, щоби вона не вдарила на наших у повороті. Нуте хлопці, з Богом, за Миколу!

— За Миколу! За Миколу! — закричали всі, мов оден муж і наче вовки між череду овець, влетіли між ватагу при брамі. Вони наче зродилися з темряви, яка обдавала звідусіль королівських ратників, а сі стараючись у пітьмі віднайти ворога, найшли його нечаяно між собою.

Засвистіли коси. Мужики наче косарі розмахувалися з усієї сили, а вістря лискавками спадали на оторопілого противника. Страшний був наслідок сих ударів, з яких кожний відвалював голову, руку, ногу людині чи коневі, або поров груди та черева. Проймаючі зойки завторували свистові кіс, а від часу до часу громом пісся над глотою борців оклик: За Миколу!

Свистіли коси! Мужики поминали криваво своє божиче, свого провідника, який пробудив був їх душі, а їх серця заставив битися за добро народу. При кожному ударі ймення небіщика, наче оживляло живучих та давало їх рукам силу та розмах велетнів.

Свистіли коси, доки збита ватага Поляків не розско-чилася та не оставила по собі могили пошматованого людського та кінського мяса, ганчірок з одержі, шкіри та залізної бляхи й величезної калюжі крові. Останки живих пішли в ростіч, але не багато з них втекло, бо у сю мить прибігла під браму і сотня Грицька, яка зачула боевий оклик андрійкової ватаги. Вона визбрала мало не всі зернята,

які порозскакувалися з під ціпа Андрійка, а Грицько трикратім звуком рога дав знак до повороту.

Вони звернули попри Підзамче над замковий рів. Заними у місті й на других передмістях гуділо тимчасом як в уліку. Звеніли роги, горіли огні, ірзали коні, видко лицарство ладилося до наступу на мнимого Свитригайла, або до відвороту. На Підзамчі було пусто і глухо. Усього кілька трупів валялося у поросі дороги, якою ішла друга половина андрійкової сотні. На превелике зачудування обох проводирів усі воєнні шопи були у руках замкових ратників. Тут привітав їх Горностаї, невдовблений та лютий. Він проклинав, на чому світ стоїть і трусість Ляхів і прикази Андрійка, який повірив йому таку легку задачу.

— При другому випаді лишть мене дома різати кури та гуси на вечерю! Певно при сьому проллю більше крові ніж тут.

Показалося, що Великополяни, челядь та орударі, почувши гамір у таборі, сейчас опорожнили шопи та Підзамчі, з обави перед випадом замкової залоги, або нападом ворога від заду. Над ровом стояли бач сторожі і сі вчас побудили сплячих. На кількатисячню товпу оружних Поляків годі було нападати кільком десяткам ратників, тому вони ждали, аж ворог уступив на ліве крило й аж тоді накинулися на шопи. Тут застали тільки невеличке число вартівників, а й сі сподівалися ворога зі сторони замку, а не від заду, тим більше, що сейчас по відході Великополян з Підзамча спущено міст на рові.

Радісно звіталися всі учасники виправи. Вмить підложено огонь під воєнні шопи, а там і загудів зводжений міст під заболоченими та закрівавленими стопами вертаючих ратників. За ними оставав тривою та безладдям обезсилений табір і дванацять високих огнів над ровом. Свитало.

XXII.

Страшне було пробудження у польському таборі після випаді луцької залоги. Ціле крило табору було спустошене, а мешканці розгромлені. Четвертина малопольського лицарства згинула від кіс напасників, а більша половина сих, що остали при життю, стогнала від тяжких ран, синців та побоїв, які потерпіли підчас утечі. Ні одно шатро не остало ненарушеним. Чого не знищили андрійкові та грицькові ратники, те пограбила челядь. Добуток цілого походу від Перемишля по Луцьк пропав безповоротно, а обладовані краденим добром конюхи та пахолки малопольських шляхтичів ще тої самої ночі покинули табір. Чимало челяди вигинуло підчас нічної боротьби, так що побиті, поранені, потовчені та ограблені пани опинилися

після випаду без слуг, одежі, поживи та зброї. Озлоблені до крайности накинулися на великопольську шляхту, яка втікла з Підзамча, намість дати поміч нападеним. Великополяни боронилися сим, що і на них напала переможня ворожа сила, якої не могли у темряві доглянути. Вкінці одні і другі звалили вину на недогляд старшини і цілою хорбою стали жалуватися на короля та князя Земовіта. Насилу втихомирив Заремба уми шляхти. Він приобіцяв Малополянам коні, одіж, зброю та поживу, а великопольському лицарству віддав під опіку безпеку усього табору, щоби мало нагоду відзискати добру славу, втрачену при втечі з Підзамча. При сьому завважав ще, що король аж занедужав зі злости та обурення на неслухняність польського лицарства та гадає покинути військо, бо, мовляв, краще помиритися з братом та прикоротити самоволю дрібної а бутної шляхти, чим глядіти, як усі великодержавні затії пропадають саме через її нездарність. Шляхта зпекірніла, бо справді, Свитригайло мав чимало прихлонників між польськими та литовськими магнатами. Якщо король захоче вернути під щит „Погоні“, признати Свитригайла і спільно з ним та з підмогою князів і вельмож ударити на шляхту, то пропали усі привілеї Казиміра Великого, всі уступки самого Ягайла і шляхта знову стане тільки службою панів та князів...

Щоправда, ні король, ні сенат, ні канцлер не казали сього Зарембі, але Заремба знав се сам, а шляхта також. Вмить утишилися нарікання і аж коло полудня оживився табір знову, коли король велів будувати нові шопи над замковим ровом та ладитися усім до наступу.

Ні сеї, ні слідуєчої днини не чуть було у польському таборі ніяких криків. Вечірні огні гасли швидко, а денний рух починався вже з розсвітом. Нові шопи були готові третьої днини і тринацятого серпня почався приступ на Луцьк.

Тимчасом Юрша збагнув уже другої днини по випаді, що буде приступ, а не переговори і приготовився відповідно до прийняття ворога. У величезних казанах стояла вода та смола на готові, при кожній стрільниці лежали вязки стріл, запасні тятиви, олов'яні пулі до прац, а поза заборолами зложено каміння та бальки. Сама брама, яка творила про себе немовби кріпость у кріпости, була під особистим проводом вєводи. Правий наріжник обороняв Андрийко, лівий Горностаїт зі Савою. Старий Монтовт, який також доконче домагався уділу в обороні, одержав провід горішнього замку та п'ятсот запасних людей під проводом Грицька.

Зі старим Монтовтом був чималий клопіт. Старець не міг дарувати вєводи, що він обходився без прибічної боярської ради, а окружав себе молодяками та мужиками.

— Се нечуване! — говорив, — щоби безпека замку була в руках, що правда вельми відважних та хоробрих, але аж смішно молодих, недосвідних людей: дев'ятнадцятилітнього Андрійка і двадцятилітнього Горностая, та щоби обороною займалися люди, які ще рік сьому ходили за сохою та плугом. Що зробить воевода, коли замок упаде? Уся відповідальність впаде на нього, та не буде в усій Литво-Руси боярина, який би не осудив його безпощадно. Що то буде? Що то буде?

— Що буде, Бог знає! — відповів на се воевода, який зачув падання старого. — Та не мені про се журитися. Коли замок упаде, мене в живих уже не буде.

— Ба, не про твою голову тут іде, а про замок...

Тут воевода засміявся і поцілував старого в плече.

— Не журіться, ваша достойности! — сказав. — Минув уже час лицарських боїв та збруї. Доки тільки їздець на важкому коневі числився борцем, досі треба було до воєнного діла тільки бояр, шляхти, панів та кінних ратників. Але се уже минулося. Тепер усяка твердиня має високі стіни, заборолі, гармати, а кам'яна куля чи бальок, кинений метавкою, однаково торощить і зброю лицаря і кожух мужика. Сьому сто літ ударяв лицар на лицаря, а піший мужик, чи навіть ратник не числився за ніщо. Мало було людей на світі, у двоє менше, чим тепер. А ось я розбив двома сотнями слухняних, карних мужиків, цілий лицарський табор. Чи розумієте се, ваша достойности? Будь у мене не два, а двацять тисячів таких ратників як мої, та зі сотня вправних орударів, яб тоді і римського цесаря не побоявся...

— Бажав би я бачити вас тоді у бою з двома, або трійома тисячами лицарства у чистому полі! — горячився Монтовт. — Комонники розбили би ваші тисячі мов яструб-кури!

— Забуваєте, ваша достойности, що піші ратники мають самостріли, луки і праці, а при нападі комонників стають у круг. А нема такої збруї, якаб не розпалася від удару топора на сяжневому топорищі. Забуваєте також, що ми не в полі, а в кріпости, а тут треба в першій мірі ладу і послуху, щоби кождий мій движок був ударом тисячі мечів або топорів, а моя воля волею усіх.

Старий Монтовт не знав, що відповісти і відійшов, воркотячи. За те залога була наче в захваті. При випаді не згинув на превелике зачудування всіх ніодин ратник. Щоправда, відділ Андрійка та Грицька чимало потерпів від ран, але всього двацять двох ратників мусіло покинути наслідком сього службу на довший час. Весело вигукуючи, ладилася мужва зустрічати ворога. Децю придавлений настрій, який заволодів був душами скитальців після

перемиського погрому та смерти боярина, уступив зовсім місяця почуттю вдоволення задля довершеної мести. Вони ладилися до боротьби наче до весілля, виспівували всілякі глумливі або й сороміцькі пісеньки про короля, канцлера та Зарембу, піднімали себе взаємно на сміх та разураз питали проводирів, чи не час уже на стіни. Але ждати приходилося довго.

Вправді тринацятого серпня в польському таборі був рух уже від ранку, та аж коло полудня перші відділи ворога покинули табор. Була се здебільшого челядь, яка з мішками піску, вязками пруття і довгими бальками та досками йшла засипувати рів, щоби через нього перевезти таран. За челяддю слідували піші ратники та лицарі в зброях з топорами, короткими мечами та чеканами. Деякі мали навіть кулевріни,¹⁾ бо видко було димок, який уносився за запалених льонтів. Таких відділів було три. За середущим, який стояв напроти головної брами, поступав збитою лавою відділ Чехів у довгих кольчугах зі щитами, що закривали цілого чоловіка. Між ними і за ними пестріли барвисті струсячі пера на шоломах та яркі набруйники з гаптованими гербами. Було се західне лицарство, яке Поляки знайшли зі собою на хрестоносну виправу проти „Татар і схизматиків“. Усі відділи ховалися за облоговими шопами і вслід за сим почали довгі, шкірами криті будівлі посуватися вперед. А тоді знад головної брами заревів ріг, Усе, що жило в замку, кинулося на стіни. Остали тільки ратники Монтовта і Грицько.

Показалося одначе при обсаді стін, що тисяча двісті мужа вистане вповні до оборони боевої лінії. Тоту відправив воєвода три сотні мужів на майдан, як запасний відділ. Грицько велів їм стати напроти обох веж та брами і бути готовими на кожний кивок воєводи.

З гуркотом та скрипом підойм котилися шопи над рів. Коли стали до нього наближатись, два замкові пушкарі Німці проложили огонь до запалу. Загуділи пушки наче грім, а бовдурі диму бухнули з дула спіжевих потворів, наче зі змієвого гирла. Гармати, які були прикріплені до деревляних санів, подалися взад, доки не здержалися на поперечній рамі, а кам'яні кулі з гуком та шумом пролетіли понад шопами. Пятьдесять кроків дальше вдарила одна з них у звалища погорілої хати і розскачилася на дрібні окрухи, а друга попала у молодий, пожежею обсмалений ясень і зломил його як тріску. Шопи станули. Вправді в польському війську було чимало людей, які чули вже нераз гук огнестрільного оружжя, та челядь завсіді ще дрожала з переляку на вид клубів диму та страшної, обго-

¹⁾ Ручні пістолі з широким дулом.

рілої каменюки, яка торощила все, що ставало її в дорозі, а невольний гук потрясав душею навіть найхоробріщих. Бо її що значила хоробрість та відвага супроти скаженого розгону кулі? Справді, невольною є сила порохового вибуху, а чорт прошептав монахові Бертольдіві тайну чорного винаходу!

Станули шопи, а в тієї самій мірі, у якій слабла відвага у обложників, росли захват та самопевність у обложених і голосний оклик супровожав обі кулі на їх погубному лету.

— За високо! — проворчав міжним пушкар і став вбивати глибоше деревляний клин між зад гармати а задню основу санів, щоб сим обнизити висоту дула. Міжним помічники витерли дуло щіткою, замоченою в мильню, вспали у задню, вузчу часть гармати мішочок пороху та приткали його клоччям. Пушкар розчистив отвір запалу, а відтак знову прикрутив старанно передню, ширшу половину гармати до задньої. Прикрутивши, вложив кам'яну кулю в дуло, а помічники підобмама підсунули санки знову до передньої рами.

— Готово! — гукнув пушкар.

— Готово! — відгукнувкя другий.

Оба похилилися над дулами, виглядаючи ціли, бо на боки не можна було звертати дула, хіба з усім деревляним ложем. Бували вправді і малі гарматки на деревляних кружках, але вони були мало що більші від ручних кулеврін і тому Витовт не вважав доцільним придбати їх для луцького замку. Доволі було зате метавок, які мотузьяними пружинами кидали каміння та бальки на ворога.

— Пали! — приказав воєвода.

Знову загуділи спіжеві гирла і сим разом одна з куль попала в кривлю шопи. Затріщало вязання, прoderлися шкіри і куля впала до середини. Одначе шкіра та дерево спинили її розгін і вона не розірвала шопи, тільки вибила діру і вбила двох людей у середині. Наче щипавки — кірчички з дупла, вибігли з шопи всі, що в ній були і розбіглися по других шопих із окликами тривоги.

Втім від сторони Луцька показалося кількох їздців, а в одному з них пізнав Андрійко Зарембу. Їздці наблизилися до тікаючих, а по хвилі усі шопи з виїмком влученої посунули вперед. А тоді по раз третій загуділи гармати. Знову влучила куля одної гармати стоячу шопу. Діра в даху збільшилася значно, підчас коли друга куля просвистала безуспішно. Пушкарі вичистили гармати, але вже не стріляли.

— На нині доволі! Більше годі зробити! — сказав один, а другий додав:

— Вечером пересунемо ложе, то може завтра знову кого поцілимо.

Юрша не налягав, бо знав, що з гармат годі обстрілювати движимого ворога. Тому дав знак метавкам.

Заскрипіли гужі і град каміння та бальків полетів на шопи Поляків. Кидали також горшки з запаленою смолою, щоби підпалити деревляні криші. Одначе не було в них розгону гарматніх куль, а й ворог не боявся їх. Вправді не одного влучили каменюки, декого вбили, поторощили члени, або поранили, але шопам не сталося нічого, вони витривало сунули до рова, доки не найшлися над краєм.

Все таки гармати зробили своє, бо ніхто не важився ще тої самої днини на приступ. Вовода велів припинити обстріл та відправив усіх зайвих ратників на вечерю. Западав вечір.

Андрійко та Горностаї пішли на браму, де воевода при останніх лучах сонця приглядався польським роботам.

— Сьогодні не буде вже нічого, а шкода! — завважав Горностаї.

— Звісно! — згодився воевода, — але вони до завтра очуняють і підуть приступом.

— Ба, але куди? — спитав Горностаї. — рів повнисть води...

Воевода засміявся.

— Або засиплють рів, а тоді ми заложимо заставу і вода не уступить із рова, лиш розіллється багнюкою, або збудують дарабу, а тоді спустимо воду.

— Ага!

Горностаї із подивом придивлявся усьому. Він ще ніколи не бачив нічого подібного й гадав, що усяка облога мусить бути чимсь незвичайно нудним, одноманітним, безділним. Тепер наглядно бачив, що у війні не тільки кінь, броня та копії мають значіння, але й лопата й сокира телі, а голова є о много важнішим орудником полководця, чим сила плечий, рамен та ніг.

Нагло у стіні середущої шопи, яка стояла саме напроти головної брами, зачорнів отвір, а по хвилі крізь нього став сипатися у рів пісок, глина, каміння...

— Засипують рів! — закликав Андрійко.

— Егеж! — сказав Юрша, — іди і прикажи Кострубі, щоби заложив заставу при впуску та при відпливі рова!

Андрійко послухав і побіг, а тимчасом крізь чорне віконце сипався пісок далі непереривною струєю. З плюском та хлопотом падали земля та каміння у воду, хвилювали та занечищували її, але счезали у ній безслідно. Видко вода розмивала пісок та глину, а каміння покищо було ще мало.

Запала ніч, обложенці перестали стріляти, але при споах не вгавала праця. При кривавому сьєві смолоскипів на возах і на плечах челядь довозила знадіб'я до засипування рова.

Коли другої днини п'ятьма уступила перед розсвітом, показалося, що уся праця Поляків була безуспішна. Вода, виперта всипаною землею та камінням не сплила до Стиру, тільки розлилася по Підзамчі. Стало очевидним, що требаби хіба два місяці часу, щоби засипати рів, та переждати, доки не спливе, або не висохне вода. Між Поляками чуть було оклики недоволення та зачудування. Челядь бездільно бродила по болоті, а воєнні шопи виглядали наче сільські хати підчас повені. Луцькі ратники швидко збегнули в чому річ і стали голосно реготатися з панів, які навіть тільки глуздів не мають, що жаба або ворона.

Горностаї не розумів притику і поспитав Саву, а сеї пояснив.

— Бачите, боярине, жаба вміє по болоті мандрувати, а пан хочби й який не втне сеї штуки.

— Ага! ну, а ворона!

Старий засміявся.

— Кажуть, що ворона бажала води, а тут не було піде, тільки в мисчині, до якої годі її було досягнути. Тоді вона досі носила камінці та кидала в мисчину, доки вода не підійшла й вона не напилася. Так і Поляки досі сипали землю в воду, доки вода не розлилася по таборі.

— А щож Поляки сьому винні? Прецінь в околиці нема тільки каміння, щоби висипати греблю через рів.

— Але є ліс і можна набити палів, переплести, а тоді вже сипати. А так вода зполоскала усе, що насипали, а сама виступила з берегів.

Безрадно стояли над водою товпи польських ратників та лицарства, вкінці німецькі майстри придумали покопати рівчаки. Челядь ухопила за заступи і вкортці стала вода спливати з Підзамча до Стиру.

Коли в полудне вийшов на стіну Юрша, води в таборі вже не було. Остало зате болото, по якому бродила челядь, носячи до шіп бальки та пруття. Сим разом майстри звязували бальки у великі крати, які намагалися спустити на воду рова. Замкові метавки скрипіли раз-у-раз, стріли та каміння летіли дощем на робітників і трупи падали густо. Позаяк одначе усю роботу викінчувано поза шопами, а тільки при спусканні крат на воду обложники були виставлені на стріли зі замку, тому підприємтя доведено таки до кінця. До вечера шість крат плавало по воді і Юрша видав приказ пильнувати всю ніч цілої оборонної лінії.

— До завтра, — пояснював Андрійкові, — вони виповнять сі крати пруттям та дошками, а ранком підуть на

приступ з драбинами і то нараз із трьох місць. Води не спустимо, бо краще побивати їх на воді, ніж тільки на болоті. Пушкарі не вдіють нічого, хіба стрілятимуть до шпї.

— Пушкарі вже націлилися на обі середущі шопи і завтра розпичнуть обстріл, — відповів Андрійко. — Грицько і Коструба обіцяли всю ніч пильнувати стїн.

— Се мало! до півночі нехай Горностаї покажеся на стїні, а по півночі ти!

— Добре, дядьку! послухаю.

— Дитинко моя люба! — зворушився воевода, — з тебе справжній Юрша з крові і кости. Коби я тільки міг тобі липити після себе волю, за яку борюся! геї, геї!

— Виборемо її, дядьку! — відповів хлопець, — або у побїді, або у смерті! І побїда і смерть дають волю.

— Так і тільки вони! Бо свобода, яку дає безсоромність, насила, самолюбство, се кайдани гірші залїзних оков. Вони наче камїня повисають на шпї людини і тягнуть її у відра діавола!

Воевода пригорнув братанича до своєї геройської груди і оба розсталися. Розсвіт мав принести обом тяжку боротьбу зі заклятим ворогом, а може й вічну розлуку.

О півночі розбудив Грицько Андрійка.

— Уставай, боярине, — сказав, — відразу надягай зброю, бо недобре щось твориться за стїнами.

Одним скоком був Андрійко на ногах. Грицька, який сам проти звичаю наложив був уже собі на голову низкий, гладкий шолом, так званий чепець, поміг молодцеві попритягати ремені нагрудника та наголїнників і подав йому меч, щит та кінчастий молот до розбивання зброї ворогів. Щит був малий, круглий, але цілий критий сталевом бляхою з острим, кінчастим рогом по серединї.

На стїнах стрїтив Андрійко Горностаї, який збирався йти спати.

— А що там? — спитав його.

— Нічого великого! Тільки Ляшва уже під стїнами. Переплили сучі сини рїв.

— Щож ти на се?

Я нічого! Щож пораджу на потемки?

Андрійко засміявся.

— Іди, іди спати і хай тобі присниться Грета! — сказав нишком так, щоби не почувли ратники. — Спасибі, що не пустив Ляшви й за забороло.

Горностаї збентежився, але не відійшов, а Андрійко велїв сейчас принести кілька околотів соломи. Її запалили і скинули у кількох місцях зі заборода в долину. Солома полетїла в рїв, але заки погасла, освітила товпу Поляків, яка успїла перекинути три плаваючі мости. З обох боків мостів стрїмили вже палї, які не допускали, щоби помїст

не пересунувся в право, чи в ліво, або не відчалив від берега.

— Запалить бочки! — приказав Андрійко, — лучники сюди!

Приказ передано в мить і по хвилині заблмали три огоньки: один над брамою, другий між брамою а полудневою вежею, а третій на північній вежі. Вони більшали, наче розцвіталися у темряві у великі червоні квітки, аж бухнули в небо полум'ям та обдали кривавим сяввом стіни, рів, мости та товпу челяди, яка носила дошки, пруття, тягла драбини, бальки, очепи. Три бочки догтю розгорілися з палахкотінням, а вслід за сим зазвеніли тятиви і сотки стріл стали низати повітря. Освітлення було слабке і непевне, але все-таки стріли попадали в ціль. Проймаючі зойки, проклони, крики ранених та вміраючих залунали здовж рова і товпа польських робітників відхлинула. Польські лучники стали відповідати, одначе їх стріли безсильно відбивалися від луцьких стін. Зовні не видко було людей на стінах, тож і годі було когось поцілити.

За кілька хвиль опустіли мости, але в шопах на березі чатували ратники й лучники, так що годі було вийти крізь ворота та понищити мости. Андрійко велів тоді осадити на довжезних жердках великі очепи і порозривати вязки пруття та дошки на мості. Але й се не вдалося, бо будова була вже за сильна й за важка. Оттак вовгузилися вартові до ранку, перекликаючись з Поляками прозвищами, проклонями та глузуванням.

— Го! го! — реготалася челядь зі шопи, коли очепи по раз може десятити вирвала з моста тільки один пруттик місто цілої вязки, — го, го! то не сніпок на стрісі! Не твоя хамська голова вигадала, не твоя рука й розкине!

— Вгеж! — відповідали зі стіни, — се як панське мясо. Ухопиш за карчило, а в жмені тільки клопоть панської шкіри. Перегнила бач панська сила!

— Пожди! пожди! випоре ще вона тобі кишки!

— Хиба своїм небіщикам, коли з голоду здихатиметь.

— Вонючі кабани!

— Коровячі калюхи!

І справді! Поживи ставало чимраз менче й у польському таборі чистили та приправляли для челяди калюхи. При їх вишкробуванні вітер заносив остру воню аж на стіни луцького замку, де ратники швидко догадалися, що се значить. До своїх наслідків додавали руські ратники ще й докази, що в них голоду нема і кидали при помочі пращ разом з камінням обглодані кістки.

Се озлобило Поляків до крайности і вони відповіли градом стріл. На се кинули ратники кілька огневих стріл, які були обвинені обсмоленим і запаленим ключчям.

— Ось ми вам посвіtimo, щоби краще ціляли! — гукали.

— Прямо в пекло! — докидали другі.

Світало. На сході зарожевіло небо, а шпилі луцьких веж заблестіли мідяними рефlekсами. В замковій каплиці задзвонили на Утреню і все, що жило, стало навколiшки. Вслід за сим надійшли з кухні парубки з горячим борщем та величезними бохонцями хліба. Ратники, з яких кождий мав пре поясі власне горня, показували паруючу страву Полякам та вимахували у повітрі бохонцями, застромленими на списи. Один розмахнувся і перекинув такий бохонець через рiв. Вмить кинулося кількох відважніших піднімати хліб. Але щож? Се був тільки кусень кори, зігнений у виді бохонця, а наповнений піском. Зареготалися ратники з ласком, чи тільки голодних Поляків і вже навіть не стріляли на них. Сі, пізнавши свою ошибку, чим дуж тікали під ослоу шпi і аж відси засипали противників грубою лайкою. Та ратники не відповідали, тільки їли сніданок, раді й веселі.

Нарівні з другими снідав і Андрійко після спільної молитви та разураз поглядав на сонце, яке підіймалося над овидом і золотило увесь світ. З над ріки почувлися покрики журавлів та иншої птиці, а у польським таборі залунав знечезя рiг. Сього не бувало звичайно ранком, бо шляхта не любила, щоби її будити надто вчасно. Тому звернув Андрійко зір на табор і... нагло зірвався, так що порожній горщик покотився під забороло. Над табором стелилися ще дими огнищ, при яких варено снідання, але зпоміж синявих його полос виходили барвисті товпи ратників та лицарів пішком без коний та без довгих одягів, у зброях або шкіряних кубраках, у шоломах та чепцях з коротким оружжям в руках.

— Приступ! — мелькнуло Андрійкові крізь голову і він післав по воеводу. Юрша прийшов швидко, допинаючи на собі нашийницю. За ним ступав Горностаї у повній збруї, з павиними перами на шоломі, Воевода дав тихим голосом кілька приказів і вмить заріївся майдан від ратників. Одні, запасні, оставали біля палати і середущої брами, другі сходили майданом у долину до стін й ділилися так, як учера поділив їх воевода.

А тимчасом товпи Поляків дійшли до шпi і стали порядкуватися під їх ословою. Попереду йшли найдужчі парубки з довгими драбинами, на кінцях яких були великі, сильні гаки. До кождої драбини було до двацять носіїв. Безпосередно за ними поступали панцирні лицарі та скартабеляти, які спромоглися були на броню, шолом та щит. На кінці йшли ратники й оружжя челядь. Панцирні мужі мали вдертися на стіни замку й ослонити собою дальші

ряди, які мали доконати відпертого від стін противника. Три штурмові відділи вистроїлися у подовгасті, сильно зтиснені товпи. Про їх суцільність та порядок дбали уставлені по боках лицарі. З окликами та співами, при звуках труб, з прапорами на чолі, підходили вони до мостів.

Та ось загуділо, загреміло, бовдур гризкого диму окурив стіни і дві великі кулі зі свистом та гуком понеслися понад головами напасників. Хвилька очікування, відтак тріск, ломіт, крик і одна зі середущих шіп завалилася під тягаром двопудової кулі. Друга попала просто між челядь середущого відділу та звалила її поторощила кількох. Проймаючі стони та зойки, крик переляку потрясли повітрям і юрба розскочилася. Лави станули. Рівночасно почали метавки та луки свою роботу: кінчасті бальки, каміння, стріли низали повітря в усіх напрямках; труп падав густо і здавалося зразу, що напасники не дійдуть до стін. Та ось, мов один муж закричали вовводи: „Вперед! Вперед!“ Роги загуділи знову, лицарство пігнало поперед себе носіїв із драбинами й само поперло на мости... приступ пішов далі.

Ось він уже під стінами. Червоні від втоми та розгорячені від бою лица носіїв підіймаються горі, а вслід за сим звільна підносяться і довжезне, зубате чудовище, підпирана з долу руками, жердками, списами — драбина. Бризнув дощ стріл. Одна драбина впала, друга захиталася й лише третя наближалася до верхків заборолу. Та ось понад заборолом показалися голови оборонців, які аж досі крилися за стрільницями, а вслід за сим висунулася, наче довжезна рука у сторону драбини — очеп. Вона зачепила собою об гаки драбини і сіпнула нею з усієї сили. З бризком та хлопотом упала драбина у воду.

Двічі не вдалося Полякам приставити драбин до заборолу при брамі, але за третім разом зачепили такі залізні зуби за стіну. Біля першої станула вскорі друга, третя, четверта й утворили широкий, похилений поміст, по якому сейчас стали спинатися польські лицарі. Так само наступали Поляки на північну вежу, де верховодив Горностаї і на частину стін біля південної вежі, якою управляв Андрійко. Одначе успіх був неоднакий. Горностаєвим ратникам удалося повалити драбини і то вже тоді, коли на них було повно лицарства. То Коструба полонив молотом повбивані у стіни гаки драбин, а опісля залізними вилами попідважував драбини й поскидав у воду. Повстав страшний заколот, Обтяжені зброєю лицарі потопали, як каменюки в болотнистому рові, а дощ стріл та каміння не допускав челяди рятувати панів. Вкінці сталося таке, що у найбільшій метавці підчас стрілу пукла гужева пружина. Важений, заострений бальок, який мав торощити по тім боці

рова уставлені шопи, вилетів через се з нерівно менчою силою і звинувшись у повітрі, з усім розгоном упав на міст. Пукло вязання моста, вода вмить позабирала вязки пруття і міст був зірваний. Закричали в оден голос Поляки й оставивши потопаючих їх власній судьбі, подалися. Тимчасом стріли летіли дальше, разураз падали мужі, а з їх уст бухала кров. Тоді ясно побачили всі, що їм нема рятунку, ні побіди на стінах замку і в дикому переполюсі стали тікати на той бік, скачучи через прогалину в мості.

Не так гладко пішло Андрійкові. На його крилі Поляки не устремилися на вежу, звідкіля о много легше було боронитися, тільки на само забороло, яке було багато низче і доступніше. До верхків стіни приставлено пять драбин, а по них стали вилазити на стіни обложники. Поміж гербами на їх щитах та назбруйниках видко було і непольські, бо тут було чимало лицарських гостей із заходу. Тому було менче крику, а більше холодної розваги та справжньої, лицарської погорди смерті і ран. То хотяй на сьому крилі може найбільше ворогів впало від стріл, то таки може найшвидче найшлися напасники око з оборонцями.

Андрійко знав, що в рукопашному бою не достоять його ратники вправному лицарству. Тому не гаючись ні хвилини, гукнув на запасних з довгими списами та топорами, а сам кинувся з мечем, щитом, та спущеною кратою на ворога. Міжтим лицарі наче з горячої купелі вискакували на забороло та з вправою воєнних людей робили собі довкола місце мечем, топором та молотом. Кількох ратників з розчерепленими головами упало зі забороло, інші мимохить подалися, бо бачили, що їх шоломи та щити не опруть ся страшенним ударам західніх борців. З ними міг боротися тільки рівний їм силою та вправою лицар, або ціла товпа ратників з довгими списами. А сеї ось під рукою не було...

Все таки відступаючі мужики ослонювали себе щитом і гуртувалися біля Андрійка, який сміло виступив у біт з переможнім ворогом. Одним метом чекана розбив перше всього шолом на голові якогось велетня з Великопольщі, що вирвався був надто вперед, а коли оторопілий і приголомшений лицар подався в зад, відправив його могутнім ударом меча на той світ. Радісно гукнули ратники Андрійка, побачивши побіду і по трупі вбитого кинулися за Андрійком вперед. Завязалася січа. Градом летіли удари на щит Андрійка, але молодець, ведений дивним інстинктом воєнних людей, умів його завжди підставити задалегідь, так що ніодин з мечів не досягнув шолома. Зате стародавній меч Юршів нагадав собі колишні часи геройської слави, а його дамасковане вістря миготіло довкола голови Андрійка, разураз спадало на шолом, плече, або щит ворога, а тоді

звеніло наче удар молота об сталеву штабу. Розступилися перед напором лицарі і ослонюючись щитами, ждали спосібної хвилі, щоби повалити дружнім напором загонистого борця, а за сей час перелазили через забороло нові ратники і перед Андрійком ставало тісно і глітно. Його ратники не відступали вже ні кроком, але гинули у нерівному бою один по другому. Він сам з невеликим гуртком здержував напір властивого лицарства, але чув, що довго йому не опреся. Беріг його щита наче повикусувала собака, усю поверхню порили мечі та топори противників і Андрійко-появ, що щит ось-ось розпадеться, а тоді він сам один упаде під ударами многих. Та проте ні жаль молодого життя, ні тривога не здавили його серця. Противно: усе його ество огорнуло дике завзяття, властиве вояничим душам навіть у останню хвилю. Зуби зціпилися, лице прибідло, тільки очі горіли якимись ніби вовчими огоньками; молодець відступив крок в зад і зібрався весь у собі, ладячися до скоку. Та саме в сю мить згукнулися лицарі і рванулися за ним усі враз. Одним скоком був Андрійко між ними і всім своїм тілом ударив об залізну стіну. Кинув щит, а ухопивши меч в обі руки, закрутив ним над головою та спустив на нашийницю найблизчого.

— Згину, — погадав, — та вперед дам знати про себе і вєводі і всім! — Во ім'я Отця і Сина...

Не сподівалися лицарі пападу, тим більше, що гурток, який ослоював боки Андрійка, зтаяв уже зовсім. Вони ладилися вже зійти зі стін на майдан, щоби зломити головну браму та спустити зводжений міст. Безумне героїство молодця спинило їх у першій хвилі, а в другій положення змінилося зовсім. Кільканацять мечів та топорів мірило в Андрійка, який останками сил увихався у хаосі, зложеним з мечів, щитів, збруї, рамен та голов, серед лому, брязку, крику та сопіння. Але сим разом кілька ударів упало вже на збрую, яка позагиналася від них тут і там, а на тілі множилися болючі сипяки. Він слаб з кожною хвилиною, аж нагло поховзнувся і впав...

Його упадок повітав голосний оклик радості між польськими ратниками, але з другої сторони відповів йому наче якийсь нелюдський рев скажених звірів. Лежачи у крові та поросі, побачив Андрійко, як найблизчих лицарів відкинула наче якась нелюдська сила під забороло, а вслід за сим затупотіли на східцях, що вели на забороло, кроки оружних мужів.

— Се запасні! — погадав собі молодець, зірвався і сів. Сівши, побачив, що довгі списи запасних зробили своє і відперли напасників аж під забороло, на якому роїли ся Поляки. Довкола нього не було нікого, тільки над

ним сюди й туди колибалися списи дещо нижче стоячих ратників.

Вмить визнався у положенні і збираючи всі сили, устав. Підняв над головою меч, якого ні на хвилину не випустив був з руки і гукнув:

— Ану хлопці! Топорами всі враз за Миколу!

Ратникам, які вважали Андрійка вбитим, наче сонце засвітило. З нечуванним захватом пустилися всі східцями в гору, на оторопілих, бо певних уже побіди польських лицарів стали градом падати непереможні удари сяжневих топорів. Також копійники згуртувалися довкола вожда і наче снопи вилами, стали скидати Поляків зі забороло. З вежі летіли міжтим на напасників стріли й каміння та робили між непокритими зброєю ратниками чимале знищення. По першій відділі запасних, прийшов другий. Тоді останній лицар, якийсь Француз з вежею та львом на щиті переліз з поворотом забороло й ослонював відворот прочих. Але ще не зійшов до половини, коли камінь поцілів його в голову, а драбину перевернули андрійкові запасні. Він упав у рів та вже не показався на верха.

Оттак приступ був відбитий також і на полудневому крилі замку.

Найтяжчою одначе була боротьба на брамі, де проводив сам воєвода. Тут напір ворога був найбільший, найзавзятіший. Одні за другими вступали польські ратники на щаблі драбин і лізли витревало в гору на головне забороло вежі та на сусідню частину стіни. Сотками летіли їм на стрічу стріли та олов'яні кулі, а з горішніх галерій везь каміння та бальки. Нераз торощив бальок драбину, а всі, що були на ній, падали коміть головою у рів. Та на місце поломаної вмить притягала челядь другу, а польське лицарство, сповне вином, не бачило небезпеки, не зважало на рани та смерть, тільки відважно дерлося на стіни та забороло. Вкінці до двацять драбин стояло рядком на вузькій полосі землі між ровом а стіною, а громада наступаючих зросла до трьох тисяч, у чому було до двісті самого лицарства. Рук не ставало людям Юрпі, щоби здрулювати всіх, кому повелосся долізти до кінця драбини. Сам воєвода відкинув остаточно непридатний задля близькості лук і топором торощив шоломи та щити нападаючих. Але й він пізнав швидко, що не остоїться на вежі перед напором. Чимало його ратників упало в нерівному бою, тож коли нова сила противника нахлинула на перше забороло вежі та зі свіжими силами стала спиватися на ослизлі від крові та мізку драбини, Юрша відступив з забороло у ну-тро прибрамної вежі.

Перший поверх сеї вежі вискакував понад властиві ворота мурованим заборолом у виді вичілка-балькону, на

який саме устремилися Поляки. Сей балькон треба було тепер опорожнити. Одначе за ним була властива стіна і залізні ворота, що вели у нутро критого хідника, з якого виходили на забороло стрільниці. Оттут у холоді тьмавого, мурованого хідника спочили борці, а Поляки серед гучних окликів радості заволоділи заборолом. Трупні, повідрубвані руки, голови, обломки збруї, щитів, мечів, спис, топорів, каміння, стріли укривали долівку, а кров спливала кризь отвори у долівці, т. зв. „носи“, якими звичайно виливано кипятю або смолу на ворога, коли здобував саму браму. Настала передишка.

На частині стіни біля вежі, ішов тимчасом бітй дальше, завдяки помочі, яка наспіла від третьої запасної сотні. Оттут змагалися зі собою на більше отвертому місці, майже рівні сили. Видко було, що головний напір був звернений на вежу. Не минуло й часу потрібного на два „Отченаші“, коли загримали топори та підойми польської челяди о залізні ворота критого хідника. Кризь стрільниці летіли знову стріли, але польські ратники стали вбивати у тісні віконця деревляні клини і рубали дальше. Забороло розлетілося вмить під їх ударами, а його кусні полетіли у рів. За ними покидали Поляки і трупи і стали рубати підлогу. Вони бажали дібратися до ланцюхів, якими підтягано в гору зводжений міст і попроривати їх. Тоді міст упавби вділ і відслонивби ворота до кріпости, так що тоді можнаб було дібратися до них топором.

Не судилося одначе Полякам достигнути своєї ціли. На другому поверсі прибрамної вежі показалися кризь ширші вікна людські голови, а вслід за сям висунувся на залізному дрючкові величезний казан. Його перекинули і на маленьку площу вичілка хлюснуло так з пів бочки кипучого догтю...

Зверещали нелюдськими голосами ратники, лицарі та челядь і кинулися тікати, серед ненастаннього зойку та скавуління попарених. Та дарма. За першим казаном показався другий, третій, десятій, але сям разом були вони наповнені тільки кипятком. Привитані догтем та водою Поляки, тікали мов зайці, бо знали, що і сей, хто з життям уйде, не уйде смерті, якщо занадто попариться. Тому за коротку хвилину, опустів увесь простір перед брамою аж по міст. Тікаючих супровожав голосний регіт оборонців. Кількагодиння завзята боротьба грудь о грудь, падучі довокола трупи, нудка воця крові, яка обильно обмила забороло, долівку, стіни, помазала лиця й руки, а часто заливала й очі, упоїла всіх і відібрала їм останки людських почувань. Ратник бачив тільки кров і смерть ворога, а про свою думав аж тоді, коли з його власною кровю тікало й життя. Усі ратники були п'яні кровю, як польське лицар-

ство вином і дика радість охоплювала їх, коли бачили попарених ворогів.

— Вдирають як чорти перед свяченою водою! — гукали одні.

— Або як таргани від огню! — кричали другі.

— Куди там! Се точнісінько безроги у кориті!

І справді! У їх очах не був ворог нічим більше як безрогою, а вони самі різниками.

Але не довго тишилися ратники Юрші побідною. Взяння мосту затріщало знову під стопами наступаючого полку. Виглянув воєвода крізь повідтикані стрільниці і задув у ріг.

— Чехи йдуть! — сказав. — Хто живе, до мене! Що з Андрійком і Горностаєм?

— Оборонилися, але Горностаї мусить пильнувати стіни, бо Поляки не покидають берега, а Андрійко сильно побитий! — відповів Грицько.

Чи ранений? — спитав воєвода і бистро глянув у очі Грицькові.

— Ні, воєводо! тільки втомився.

— Іди і приведи тут усіх його зайвих людей і пішли до Монтова.

Грицько побіг до Андрійка, а Кострубу післав до горішнього замку за підмогою. Воєвода остав сам зі своїми.

А Чехи спокійно спиналися по драбинах на вичілок. Були вони усі в довгих, грубих кольчугах з великими щитами, які держали над головами. Поверх щитів накинули ще волові шкури, які покривали увесь відділ наче дахом. Небогато лиха заподіяли їм і стріли та каміння. Всього кількох упало, прочі лізли далі.

Аж дійшли до залізних дверей критого хідника і заgrimали в них топорами. Даремні були зусилля Юршевих ратників. Зрідка тільки вдавалося влучити декого стрілою або ратищем. Раненого або вбитого відсували товариші взад, а на їх місце ставали другі. Струю догтю та кипятку привітали тільки сміхом і рубали дальше долівку і двері.

— Марне вапек, словутні панове! — гукали. — Виливайте увесь кипяток швидко, бо як вас досягнемо, то викупаємо у ньому всіх бранців!

Занепокоївся воєвода дещо, та проте згуртувавши своїх ратників, ждав, аж упадуть двері вичілка. Вони гнулися чимраз більше, аж трррах!... упали, а по них з брязком та тупотом вбігли у тьмавий хідник Чехи.

Будь се в отвертому полі, то певно не видержалиби мало ще вправні ратники напору ворогів, які звикли були до постійних воєн та змагань з лицарством. У тісноті місця не було спромоги відступити і тут у сутіни критої галерії почалася різня, страшна різня серед глоти, пільми, го-

рячі, сопоту, харчіння та зойків. Ломіт топорів глушав, оклики та стони важко працюючих грудий, не було часто й місця на розмах, а тоді противники боронилися самою вагою свого тіла та збруй. Посеред сеї товпи широко розставивши ноги, стояв воєвода і відпірав усі зусилля переможнього ворога заволодіти галерією. Довкола нього швидко виріс вал трупів, який служив заборолом йому та ратникам, одначе він знав, що при усій хоробрости, відвазі та добрій ролі мужиків у сій боротьбі вони не дадуть собі ради. До сього треба було воєнних людей з душею героїв, зі серцем диких звірів. І тоді пожалів, що визбувся усіх бояр зі замку...

Ні хвилі одначе не подумав Юрша про втечу або піддачу. Не було вдачі воєнних людей у його підвласних, але була вона у нього, а з ним достоювали місця й вони.

— Один крок взад, а з моїх героїв поробляться заяці! — мелькнула гадка у воєводи і він не вагаючись ні хвилі, ладився до останнього бою.

— Чи погром буде, Бог знає, але я бачити його не буду! — рішив і зі свіжими силами ударив на чимраз більше напіраючих Чехів.

Деяку полекшу принесли йому помічні відділи Монтота та Андрійка, але сили руських ратників зуживалися у такому скаженому дужанні о много швидче, чим у привичних противників і воєвода не мав ні хвильки віддиху. Його очі стала звільна заслонювати мрака смертельної втоми...

Що ратники воєводи потомлені, те бачив і Грицько, який вернувши від Андрійка, приглядався боротьбі здалека. Він подався у саму галерію, де шалів бій, та швидко вийшов відсіля блідий і наляканий.

— Пробі! — сказав до Коструби шепотом, — радьмо щось, бо вони не видержать, а тоді пропаде брама і весь долішній замок.

— Ба, але як? — сплеснув у долоні Коструба.

Хвильку надумував ся Грицько.

— Води вони не боять ся, — міркував півголосом, — догту також ні... ага! — крикнув і вдарив себе рукою по чолі. — Коструба, давай соломи. Бігом!

Сам Грицько побіг сходами на другий поверх, де кипіли доготь на огнищі.

— Маєте доготь?

— Е! — відповіли слуги, які топили під казанами, — тільки що ся собача віра понакриває себе шкурлатами, а по них спливе усе гладко.

— Се нічо! — гукнув Грацько, — Лий на вичілок! Приказ воєводи!

По хвилі показався Коструба та кілька слуг зі со-
ломою.

Чотири казани один по другому випорожнилися над вичілкою і утворили доволі велику калюжу на прорубаній долівці. Не зробило се великого вражіння на Чехів, бо тільки горяч збільшилася. Але ось вслід за догтем надлетіли величезні околоти горючої соломи і вмиць увесь доготь станув у огні...

Дармо силкувалися Чехи затоптати його окутими чоботами. Смола горіла сама собою і вмиць нагріла збрυї та залізну обув. Серед мовчаливих і спокійних борців стали почувати ся прокляти, крики, сикання, які швидко перемінювалися в рев та вереск. Стіна огню перегородила усіх, що були в ґалерії, від прочих на драбинах та мості. Вичілок опустів у друге. Кинулися тікати і сі, що були у ґалерії, та ніхто з них не відважився вступити у огонь, який розгорівся без перешкоди. А в сії хвилі Юршеві ратники налягли на них товпою...

З другого поверха вежі лилися міжтим доготь та смола струями у огонь і вскорі стала огняна річка переливатися через останки заборолы й обхоплювати драбини. Тоді побачили і прочі Чехи над ровом та на мості, що для їх товаришів нема вже рятунку.

І тоді спокійним кроком, відкинувши непридатні вже волові шкури, подалися Чехи назад у табор. У ту саму хвилю вивели ратники блідого і до смерти втомленого воєводу з вежі та подали йому чарку меду. Але він не прийняв її, тільки вбив свій червоний аж по ручку лицарський меч у землю і підняв очі на небо у тихій молитві. Уставши, велів завести себе до Андрійка.

Наступ був відбитий.

XXIII.

Зі спіжевих гирл замкових гармат полетіли знову велитенські кулі, а громовий гук звістив світу, що хвиля наїзників відхлинула. Застогнали гужі в метавках, а каміння знову впало на проріджені ряди обложників по тім боці рова. У відповіді відізвалися роги з Підзамча як знак до відвороту. Окрівавлені, поранені та попарені Поляки бігом подалися назад.

Аж тепер почувла замкова залага втому. Аж тепер заболіли синці, запекли рани, аж тепер озвався голод. Найсильнішою одначе показала ся втома і як тільки люди Монтовта прийшли заступити товаришів з долішнього замку, сі останні покотом лягли, де попало, спати. Одні лежали під заборогами, другі на майдані, у критих ґалеріях стін

та веж, на східцях, то що. Грицько, який бажав під ослоною метавок і гармат понищити польські мости, мусів до сього вжити ратників Монтовта. Заосмотрившись в сокири й очеви, грицькові люди порубали вязання мостів та порозривали сніпки пруття та очерету. Балки повиловлювано і занесено до замку, а пруття остало в воді рова, у якому аж води не було видко від мерців. Юрша не велів їх витягати, бо знав, що між ними є знатні Поляки, за якими мусіли прийти відпоручники від ворога. Тоді гадав воєвода вичистити рів за одним заходом.

Оборону замку віддав воєвода Монтовтові на весь слідуючий день, щоби відшкодувати його за се, що не допустив його до чинної участі в відбиванню польського наступу. Старий вельми зрадив, бо йому здавалося, що його вважають не зайвим, а противно, навіть рівновартним з Юршею. Аж до вечера старий заходився біля очищування стін, миття східців з крові та мізку, прятання та числення трупів, перевязки ран. Він велів Андрійка віднести до його кімнатки при задній фірті долишнього замку та післяв йому до товариства Горностая.

Втрати залоги були чималі. Двісті ратників було вбитих, головню Чехами при головній брамі; ранених було в двоє стільки, то значить, що третина залоги стала неспосібною до боротьби. Одначе Монтовт не журився сим, бо бачив безліч трупів ратників, лицарів та челяди по боках рова, у воді та під заборолами. Польські втрати в убитих були пять, шість разів більші, а ран та ушкоджень було певно й у десятеро стільки.

— Не швидко заблагнеться шляхті в друге такого прочухана! — сказав голосно до Горностая, коли сей збірався до відходу на задню фірту.

Андрійко спав, а на блідому його лиці пізнать було смертельну втому. Зі завистю глядів Горностаї на подряпані руки та покервавлену зброю товариша.

— Коли поспитають, що я робив у Луцьку, — сказав про себе, — то відповім хиба, що мацяв замкові кури!

Він сів біля сплячого та взяв його меч і став старанно витирати його з крові, мізку, товщу та волосся, яким був обліплений аж по рукоятку. Він знав, що тільки крайне обезсилення не дало Андрійкові зайнятися сим перед спочивом. По мечі прийшла черга на шолом, броню та щит, але тут аж ахнув Горностаї. В багато місцях удари противників позагинали бляху нашійниці так, що тут треба було аж молотка умілого оружника. Щит був порубаний та попуканий і подобав радше на якийсь насильно від цілости відірваний кляпоть шкіри й заліза.

Горностаї узяв нашійницю та шолом і поніс до старого Сави, який знався найкраще на оружницькій роботі.

Старий розглянув точно кожне ушкодження та сейчас узявся за молоток.

— Сокіл се ясний, — сказав, — сей відчиток роду Юршів! Він рубається вже тепер не гірше дядька. Бачиш ось там на столі нашійницю воеводи! Точнісінько рідня сестра ось тої. Щит кажеш порубаний?

— Мало того! пошматований як ганчірка, що нею баби змивають долівку! — відповів Горностаї.

— Ха! ха! То вже два щити такі наїплися в Луцьку. Стоялоб так труду оба сі щити післать королеві. Можеб отямився і пішов собі геть, колиб погадав, кільки то таких щитів треба пошматовувати, заки впаде замок.

Він сейчас прийнявся за роботу, бо мовляв, воевода старший, то може ще кілька годин видержати без бійки, а молодий не те.

— Коби тільки на ногах устояв, сейчас пічне крутитися та пхатися, чорт зна куди. Тому треба йому збруї, а то з гаку побіжить голісінький.

Горностаї лишився при старому Саві, який любив розказувати про бої Юршів, їх мандрівки та подвиги. Старий приніс меду і так пробалакали останні години дня, доки шолом та нашійниця не повернули до первісного стану.

— Не будь се медіолянська робота та не Юршівські плечі і щит, то певно треба булоб перекувати зброю на цяхи або підкови! А так ще може нераз понадобиться.

Горностаї поніс зброю Андрійкові. При брязку заліза розплющив молодець очі і вмить зірвався з ліжка.

— Пробі! — кликнув — я проспав увесь день!

Заточився, як п'яний і скривився раз і другий, почував плече та бік, аж вкінці оправився зовсім.

— Спасибі, тобі, товаришу, що подбав про мене, бо я бігме не в силі се вчинити.

— Волівби я був возитися так з моєю зброєю, та вона наче виїшла нині від оружника, гладка, лискуча, — відповів Горностаї. — Ні один удар не діткнув героїського щита. Видко Грета наврочила мене, чи що!

— Ха, ха, ха! — засміявся Андрійко і підкотив на лівій руці сорочку. — Ось гляди і не завидуй!

І справді. Усе передрамя, на якому молодець держав щит, було вкрите синіми полосами так, що не було навіть видко з під синців білого тіла. Під деякими аж позапікалася кров. Усе те мусіло страшно боліти, та Андрійко не давав сього по собі пізнати. З подивом глядів на нього товариш.

— Воно бачиш конечно, нема чого побиватися за синцями! — сказав, — а я більше люблю вигоду ніж синці. Але ось я ні кіт, ні піп, ні городський барипівник, а лицар.

— Не бійся! — потішав його Андрійко, — ще не один синець та не одну рану лизатимеш, заки доховаєшся сина, який тебе буде міг заступити в службі.

Дальшу розмову перервав пахолок воеводи, який просив на вечеру.

При столі застали старого Монтовта і ще якогось чужого лицаря у довгому тапперті з волоссям зібраним у сітку. Обгислі штанки були ясно червоної краски, а золотом нашиваний, зелений жупан разураз виглядав із під синього жупана. Був се посол короля Ягайла, Ян зі Сєнна, присланий у справі перемиря, якого потребували Поляки, щоби позбирати небіщиків та справити похорони знатнішим.

По воеводі зовсім не було пізнати, що мало не всю днину махав мечем, наче молотільник ціпом. Його рухи були свободні, тільки може дещо повільніші ніж звичайно. Також Андрійко не показував втомити по собі, а Монтовт і Горностаф не потребували надробляти веселістю. Після вечері підняв Юрша чарку й устав зі свого місця.

— По во славу нинішньої днини, яка Божим допустом стала першою дниною взаїмного порозуміння обох сторін. Аж по сьогоднішній день знали ми себе тільки з листів, посольств, митарств, каверз та брехень і аж нині виписали наші мечі та топори правду на спині противника. І ось уже являєтьсє перемиря. Радо вітаю його, як першу ластівку мира і годжуся на нього. Достойний посол, пан Ян зі Сєнна занесе нашу добру згоду королеві з бажанням, щоб він пізнавши нас, поглядів з нами радше злагоди, чим спору, а тоді і по сеї і по той бік границі заживемо тим самим мирним побутом, як літ тому сто.

Ян зі Сєнна випив чарку, обтер вуса і поклонився воеводі.

— Завтра з розсвітом паредам слова вашої достоїнности його милости королеві, а покищо позвольте, що скажу кілька слів та про дещо розпитаю.

— Питай, ваша достоїнносте, — згодився воевода, — тільки вважай, що не на кожде питання буває в часі війни відповідь.

Посол кивнув головою.

— Розумію! — сказав, — тим краще, що й я не з приклонників короля. Наш король не має ні половини сього розуміння великодержавних справ, що Свигригайло. Він не хоче бути зависимим від нас, панів і віддає себе і корону на поталу дрібній шляхті, якої в нас тільки що псів. Вони дістають від нього привілеї, свободи, надання, він на силу рівняє їх з нами, панами. Тому не дивуйтеся, достойні бояри, що миліший нам Свигригайло, ніж Ягайло і хто знає, чи по Ягайлі...

— Я знаю, що ви, достойний пане, були завжди прихильником нашого князя, — вмшався Монтовт — і тому сідаємо навіть до одного стола з вами, до чого ми з огляду на близькість вашого табору, не були обов'язані.

Посол подякував уклоном, а Юрша усміхнувся.

— Бачите прецінь, ваша достоїнство, що між нами з тільки двох панів, сі два молодці, се наші свояки і старшини над ратниками, а всі ратники... хлопи.

Се сказавши, кинув значучий погляд на молодців, щоби котрий із них не вирвався з яким непотрібним словом. Андрійко зрозумів і штовхнув попід стіл Горностая, який саме збирався замітити дещо до слів посла й оба мовчали далі.

Посол усміхнувся.

— Тішить мене, що так є, — сказав, — бо певно прийдемо до порозуміння. У нас, бачите, є два окремі гурти у королівській раді. Один, се шляхта та її сторонники між панами. На її чолі стоїть канцлер і Заремба. Вони бажають війни і інкорпорації Поділля і Волині, бо шляхті треба земель. Ми, то єсть я, Вінкентій Шамотульський, Кердєвич та другі бажаємо згоди і злагоди зі Свитригайлом, щоби як давніше, користувалися князі і пани своїми волостями без ніяких інкорпорацій, воєн, спорів. Чи хлоп та боярин Русин, Поляк, Литовець, Німець, Татарин, Волох, чи який инший біс, се батдуже! Грунт, щоби хлоп робив панщину і давав подушне, а боярин, чи шляхтич робив службу панові. Ось де наша статистика і гадаю, що і паноре є тої самої гадки. Вправді Заремба розказує, що деякі руські вельможі піднімають народ до боротьби за відбудову окремої руської держави, але гадаю, що се брехня. Вам треба ратників, се понятне, а що ви воліли мужиків від бояр, се також вповні зрозуміле. Бачити у сьому бунт руського хлопства проти польської шляхти, се глупо і погано, бо доводить до розливу крові та ось до чого!

Тут посол ударив рукою по грамоті, яку привіз зі собою від короля. Бистро глянув воєвода на посла.

— Достойний пане, — спитав, — а чи король знає про сі сторонництва у раді?

— Певно, що знає, але він не всилі їх прикоротити! Се може потрапивби Свитригайло, але Ягайло вже ні...

— Гей! чи знаєш ти, пане старосто, що сталобся, якби так Свитригайло справді станув на чолі народу, а зірвав не тільки з боярами, але і з вельможами? Якби він так замість бояр узяв собі тільки сто, двісті орударів й ударив на вас сірою масою хлопства?

Ян зі Сенна оторопів і через хвильку глядів недвижно у лискучі, грізні очі Юрші.

— Тоді — пробурмотів — тоді... перевернувсяб весь світ! Але... але до сього не дійде, бо Свитригайло князь із князів і він завсіди волітиме польську корону з Литвою та Руссю, чим славу Джінгісхана...

Юрша понурив голову.

— Так! він волівби її безумовно! — признав — і певно найшлися такі, що ратуючи волости, надання, панщину, далиб йому її хочби по трупі Ягайла...

— Звісно! Близчі міні ви, воеводо, від мазурського кметя, або велико-чи малопольського „сцерчалки“¹⁾. Чомуб мало бути інакше між польськими, руськими та литовськими папами?

— Настала мовчанка. З острахом слухав Андрійко слів Поляка, з яких догадувався, що польські маґнати віддадуть радше Свитригайлові польську корону, чим допустять до повстання окремішньої руської держави. Значить і на великого князя годі надіятися самостійникам.

— Навіщож ведеться війна? — спитав вкінці Монтовт, який, хоч і не все, то таки дещо розумів із усеї розмови, — нехай король признає великого князя, поїде на Русь та Литву, а верне у Польщу на чолі панів, які волею, чи неволею доведуть до послуху усе, що не хоче коритися маєстатові.

— Війну веде шляхта, а не пани — вельможі, ні князі, ні король. Може бути ви, достойний боярине, сього не розумієте, але воно так є.

— То значить, — змішався нагло Андрійко, — король веде війну з сими, що моглиби його поперти у змаганні до власти.

— Мовчи, момсику! — гукнув воевода на братанича напів жартом. — Не твоє діло!

— Не гримайте, воеводо на хлопця, — боронив Андрійка посол. — Сеї, як кажете, момсик сказав правду! Король окружений ворогами королівської власти веде війну з сими, що попірають якраз самодержавність князів.

— Не забувайте достойні, що королівська влада, а самостійність князів, се також не рідні сестри! — не згодився Монтовт.

— Як звав, так звав! — відповів Юрша Монтовтові. — Все таки ні ви, достойний, ні вельможний пан староста не доцінюєте справи неродности. Не розуміє її і Свитригайло, а не хочуть розуміти король і пани. Зате добре її зрозуміли польські шляхтичі, розуміють і деякі наші, а хто знає, чи й литовське боярство і хлопство не скаже ще свого слова до речі.

Старий Сава налив грецького вина у срібні чарки і розмова поплила другим руслом. Невдовзі посол удався на супочинок, а відходячи скартабелята, неповноправного шляхтича відтягнув Андрійка на бік і сказав:

¹⁾ Скартабелята, неповноправного шляхтича.

— А ти, хлопче. коли помітив, що король окружений своїми ворогами, то уважай тепер, щоби сі вороги не заповали його приятелів неприготованими, бо бачиш, се вороги і їх може не обов'язувати королівський договір.

Хвильку глядів Андрійко у очі посла, але швидко порозумів, про що йде річ.

— Розумію, ваша достоїнство, — сказав півголосом. — Король підписав угоду, а шляхта заняла Камянець. Тепер король заключив перемир'я, а шляхта..

— Тсс! Не все говориться, що думаємо.

— Я нічого! Я кажу тільки, що король дістане підпис і печать, а шляхта.. прочухана!

Посол зареготався і поклепав по плечі молодця.

— Голова в тебе, синку, не від паради! — сказав.

Перед сном Андрійко розказав вєводі свою розмову з послом. Юрша аж у долоні сплеснув.

— Дивно міні, що тобі молодякові судилося так глибоко увійти в суть найважніщих справ. Може се добре для справи, але не знать, чи і для тебе. Скороспілість, се небезпечно, а часто її утрїтне зілля. Якже ти зрозумів слова посла, кажи!

— Я гадаю, дядьку, що на мойому уділі дотепер незле виїшла справа боротьби з Польщею, та що її міні краще буде жити, якщо пізнаю в час усі основи нашого побуту і то при жерелі подій і випадків. Міні видїтсья, що ні король, ні маг'яти не бажать упадку Свитригаїла і радї з сього, що шляхта крївавиться коло Луцька. Коли ослабне зовсім, тоді сенат возме її за чуб і вернуться часи необмеженої влади панів у державі і шляхта і хлопи підуть в службу, а король стане куклоу в руках панів. Покищо треба пильнувати стїн, бо шляхта задумує зраду, хоча король і сенат не бажать собі упадку Луцька. Щож, чи добре порозумів я положення?

— Сам канцлер не виложивби його краще! — зрадїв Юрша — і бачу, що тільки на тебе можу числити при переведенні моїх намірів. Моятвот за старий, Горностаї за молодий, а міні треба молодого, тугого, витревалого чоловіка, який одначе мавби відвагу навіть князеві сказати в очі правду, а що важніше, вмів її як слід виложити, де і кому треба.

— Щож ви задумуєте, дядечку? — спитав Андрійко. — Якщо я вам до чого придатний, приказуйте тільки, послухаю!

— покищо, — сказав Юрша, — мусимо переждати, аж начнуться осінні слоти та волинська пропасниця у польському таборі, а тоді треба буде тобі поїхати у Степань і просити великого князя йти з військом під Луцьк. Одною по-

«Бідою знищить він пляхту, а зі сенатом та королем згода не трудна. Зрозумів? Поїдеш?»

— Так, дядьку, зрозумів і поїду! — відповів Андрійко — добраніч вам!

— З Богом, дитинко!

Усю ніч горіли огні на стінах по приказу Монтовта, який відповідав за безпеку замку, а і при польських шопах усю ніч суятилися вартові з обави перед випадом.

На другий день відїхав посол з грамотою Юрші, яку написав у ранішніх годинах Андрійко, а вслід за сим береги рова заройлися від челяди, яка розшукувала мерців. Одначе хотяй польські ратники прикликували замкових до себе на гутірку і показували з далека фляшки з вином, які заграбили в луцьких пивницях, ніодии мужик не покинув стін. Вони тільки відгукувалися насмішками і пильно направляли порубані та поруйновані приступом забороло, а Андрійко пильнував лично безпеки замку і кождої хвилі був готов дати опір навіть правильному наступові. Так минув один день, другий, а третьої днини спустили Поляки в рів сплав, на якому була челядь із гаками. Сими гаками мала вона перешукувати за потоцувшими тілами. Увагу Андрійка звернула на себе чимала громада ратників, які стоячи на краю рова, вигукували грімко, коли челядь видобувала з болотнистого дна чорні, грязюкою обліплені, до непізнання змінені, воночі звертки залізива, скір та лахів, які ще перед трїома днями звалися лицарями чи ратниками. Вкінці підплила дараба якраз проти сього місця, де стояв Андрійко. Він перехилився через забороло, щоби розглянути краще, що саме видобули з рова дарабники, коли нагло зір його впав на поміст дараби, на якому складано мерців. Складався він з драбин, таких самих, як сі, що їх уже Андрійко бачив при наступі. Вмить збіг Андрійко зі забороло і крикнув на вартовий відділ при воротах. Три сотні оружніх ратників стояло там завсіди на готові і з ними вернув молодець на стіну.

А сплав плив швидко якраз у се місце між полудневою вежею а головною брамою, напроти якого зібралася згадана товпа. Один кінець дараби причалив до внїшнього берега рова, а другий ніби ненароком дїткнув внутрішнього. Мерців повиношено, за ними подалася і челядь, але дараба остала вклинена між оба береги рова, наче міст...

В тій хвилі, наче на перегони зі смертю, грянула уся товпа на дарабу, вмить підхопила шість драбин з її два і підбігла до стін. Але о диво! Зелізні вили не допустили гаків до забороло, а з гори сипнулася на наступаючих така валява стріл, ратищ, каміння та колод, що товпа завернула

з дороги і заховалася за шопами. Але сим разом не волюлилася залога відпором. Засвистіли стріли, забурчало каміння, загуділи гармати й усе, що лежало у обсягу стрілу, улягло знищенню і смерті. А зі заборола зліз Горностаї з вибраним відділом ратників і підпалив на тому боці рова польські облогові шопи. Другий се раз від початку облоги загорілися будівлі огнем, а вона диму та горючих шкір через кілька годин затроювала повітря.

Про дальше перемиря годі було й думати, тому Юрша велів спустити воду з рова. Вона і так засмерділася була від мерців, яких все таки ще не всіх видобуто з води і воевода боявся пошести. Після сеї невдачі упав дух у польському таборі і устали всі спроби добути замок силою. Зате часто прибували послы від короля, або й від Земовіта, який заявляв себе союзником Свитригайла і прохав віддати йому замок по добрій волі, за ціну помочі проти короля. Юрша на переговори годився і ще двічі заключав перемиря, але замку віддати не хотів.

При кінці серпня почалися дощі, сі страшні, безвинні, осінні дощі, що падаючи маленькими крапельками, перемочують сильніше й основніше, ніж літня злива, а все ество людини проймають дрежею. Від сього дощу здригається тіло, а й душа наче заскляплюється у собі, відмежовується від других якимсь холодом, недовірям, непривітливостю. Сіро нависало над головами склепіння небес, вагітне дальшою негодою, дальшим, безконечнім дощем. Сірі занавіси, зложені з тоненьких ниточок дрібненького дощу закривали овид, наче сказати бажали людині: „Поза нами нема нічого для тебе, крім сірини осіннього неба. Не гляди минулого, бо воно не вернеться, не жди будучого, бо воно сіре, як і ми!“ Особливо прикро було Полякам без даху над головою на Луцькому пожарищі. Млава облога, величезні втрати в людях підчас випадку та при наступі, дрятували шляхту вельми й вона зразу нишком, а відтак все голосніше обвинувачувала короля, що він щадить волость Свитригайла. Відпоручники шляхти ходили по таборі й заохочували шляхту до прилюдного виступу. Одначе Заремба спинив її у спілці з канцлером, бо справді боявся, що король у скруті пожертує радше побіду, чим власть і злучившися зі Свитригайлом та великопанською партією, візьме під ноги неслухняну шляхту. Натомість сам заговорив на королівській раді про невдоволення і радив королеві віддати провід над вітськом кому другому. На превелике зачудування Заремби, король без спротиву згодився, а заки канцлер міг виступити з пропозиціям нового полководця, сам віддав провід над вітськом Земовітові, князеві Мазовії. З сього пізнав Заремба, що його перехитрили та що король і великі пани виреклися тим самим великодержавних замислів канцлера і шляхти.

З гнучкістю, властивою статистам, став сам усею душею попірати скриті змагання короля до помирення зі Свитригайлом, а шляхта занепокоєна його відступством, притихла сама собою. Тимчасом надоспіли зпід Володимира гармати, які швидко уставлено в критих соломою шіпчинах на земляних насипах. Почався обстріл, одначе наслідку не було ніякого. Кам'яні кулі розбивалися о стіни замку та замкових будівель. Усього кілька синяків мали на совісти польські пушкарі, коли окрух розбитої кулі влучував переходячого ратника. Часами поцілила куля кришу палати, або зірвала верхок кінчастого даху на вежі, але сі шкоди направляли обложенці що ночі, а для наруги махали ще шапками з дахів веж на польських пушкарів.

Коли почалися дощі на добре, положення стало просто невиносиме. Одної ночі згинуло кількадесять цінних лицарських коний від непригожої папі. Віса не було, бо увесь висипався або зігнів на полі, мужики покинули околицю, тож не було ні иншого збіжа, ні готового сіна. Натомість ватаги, які придавлено дещо з початку облоги у Холмщині, на Волині та Поділлі й у Галичині, стали показуватися знову, наче вовки довкола здохаючого бика. Вони не пускали польських ратників, які виїздили з табору у дальші околиці глядіти для себе поживи, а папі для коний. Дехто зі шляхти мусів навіть прохати поживи та ліків, а менше відпорні на недугу ратники з простолюддя вмірали десятками що днини. Облога зближалася ід кінцеві.

Замкова залага не терпіла зате зовсім від невзгодин облоги. Замок був просторий, припасу було доволі і для двічі так численної залаги; тепло, сито, вигідно і безпечно джилося ратникам та боярам. Ранені і потовчені приходили во себе, тільки тяжчі рани не хотіли швидко гоїтися від тогкости повітря, але сих було мало. Пропасниці не було еж, одно тільки дошкулювало замкненим серед стін мужам: скука. Вона родила ся у серцях від сеї сірини, від одноманітного шороху то хлюпоту падучих крапельок дощу, від оловяних важких хмарок, що непроглядніми товпами гнали по небосклоні на схід. У памяти-уяві ратників являлися тоді низенькі, курні хати лісистого Підгір'я та розмоклі смуги чорної оранини серед окутаного дощовою мракою ялинового ліса, нагадувалися лица свояків, батьків-матерей, братів-сестер, а може ще чийсь... і місце нудьги займала туга та її посестра: невдоволення з теперішности. Не довго одначе вітали сі картини в уяві мужиків. В слід за ними прийшли другі: панський тіун, що виганяє все село на панщину, залитий пан, або одичілий серед безпросвітньої самоти села панич, що у своїх підданих з якоюсь дивною злобою, для вдоволення похоти тіла,

рве найсвятіші звязи родинного життя. Заремба, боярин Микола, повстання, усе те перевивалося через уяву-пам'ять мужиків і туга счезала знову.

Терпів від нудьги й Андрійко. Він сам, Горностаї, Грицько і Коструба поділили між себе нагляд над вартою і чергою виходили на стіну долішнього змму глядіти у польський табор. Відколи до Поляків завітали голод і смерть, табор наче запав у просоння. Бували дні, що крім годинних панських собак ні жива душа не показувалася над ровом. Надармо питав себе Андрійко, пощо властиво король чепить під Луцьком, коли мігби так само добре вести переговори з Володимира або Люблина. Не міг прецінь сподіватися, що голодом примусить залогу до здачі, а тим менше, що возме замок приступом. Юрша поясняв се стидом, але Андрійкові здавалося, що король жде на прихід великого князя, щоб з упадку злуки Литви з Польщею віднести хоч одну користь: Покорити шляхту в користь королівської та княжої влади. Одного дня пізнім вечером якраз думав про се, закутавшись у довгу, вовняну гуню на заборолі прибрамної вежі, коли ратник прибіг з вісткою, що біля задньої фірти стоїть чотирох мужів, які прохають впустити їх у замок.

— Вони самі? — спитав.

— Самісінькі!

— А певно?

— Зовсім! Стежина там вузенька. Та сама, що нею князь Олександр...

— Ну гаразд! вже йду!

І Андрійко побіг на фірту. Серед вечірньої пітьми стояли під фіртою чотири постаті, одна побіч другої.

— Хто ви? — гукнув.

— Ми з Поділля, від князя Несвизького, — була відповідь.

— Зачим?

— Добровольці!

— На біса нам добровольців! У нас власного люду доволі, а й у вас певно є діла немало.

— Діло є, та не тільки що тут, а тут у вас, кажуть бояри, такий сам лад, як у ордені в Пруссії, то ми й приїшли привчитися.

— А що ви за одні будете?

— Двох братів Зарубських, Судислав і Давид та Онуфрій Курцевич з челядником. Змидайте ся, не питайте, тільки пустіть, бо йй Богу, поздыхаємо під воротами!

— Хвильку заждіть тільки, славетні бояри! Я не знав, що аж таких знатних гостей прислав нам Бог у замок. Ось ми вам спустимо драбину, бо фірта заложена камінням.

По хвилі чотири отікаючі водою плечисті, тугі постаті станули під склепінням критого хідника на фірті. Вони були тільки в легких кольчугах та острокінчастих, звичайних шоломах з мечами та чеканами, бо іншої зброї годі було укрити при собі підчас нічного переходу через польський табор. Всі були вельми потомлені, тому Андрійко післав за Грицьком, щоби він обняв за нього варту, бо він сам бажав завести приходнів до вєводи.

Коли надійшов покликаний, Андрійко завів обох братів та молодого князя Курцевича до себе, де перемоклі гості передяглися в суху одежу. Опісля привіс пахолок грітого меду з корінням і аж випивши по чарці, прийшли гості до себе. Молодий Курцевич був се русявий, може трицятьтїтний кремезний муж з величезними вусищами та гладко обголеною бородою. Судислав, двацятьпятьлітній молодець, подвижний та балакучий, говорив до всіх та підповідав князеві, що сказати; Давид понурий, чорнявий парубок, ровесник Горностая глядів на світ лискучими, чорними очима, а чоло раз-у-раз зтягало ся в брижки. Та проте й він не говорив багато. Зате Судислав не вмовкав.

— Питаєшся, товаришу, відкіля ми взялися? — говорив швидко, не запинюючись. — Зі світа, братчику, зі світа, вісточку вам принести, біденьким затвірникам у луцькій пустельні. Ви тут нічого не знаєте, не відаєте, а там багато всіляких подій скоїлося на славу нашу та великого князя, а деякі й нам на сум, на глум, на горе! Так, так...

— Так, так! — пробубонів Курцевич, а молодий Давид зморщив брови.

— Ось ми й погадали собі: Там у Луцьку остало всього двоох бояр з товпою ратників, точнісінько як у Пруссії: Один або два лицарі а кількасот кнехтів, що на даний знак ідуть, стають, стріляють наче кукли, що їх показують скоморохи. Ось там лад! — погадали ми собі, — не те, що в нас, правда, Курцевич?..

— Правда! — обізвалося басом ехо.

— ...Тоді я кажу: ходім до них! Але Загоровські, Бабинські, Воловичі, Семашки закричали, що ви з боярами поступаєте, як тїун зі смердом-каланником, та що вони всі мусіли покинути Луцьк ще перед облогою, бо ви хотіли порізати їх усі пси та коні й насолити на поживу.

— Се неправда! пояснив Горностаї, — а тільки в нас нема папі для коний, ані місця. У мирному часі коні стоять на Підзамчі, а тут тільки пять-шість вєводських та службових під післанців.

— Неправда? то шкода, бо ми якраз бажали побачити такий лад. „Саме тому, — кажу, — треба нам у Луцьк. Ім

придається кількох бояр, хочби на зміну при мужицьких ратниках". І ми пішли, а йшло нас вісьмох...

— Деж тамтих п'ять? — спитав Андрійко, якому на-доїло дещо балакання гостя.

— Вони в лісах, тут недалеко. Вели брате, завтра ніччю запалити на вежі огонь, то се буде для них знак і вони прийдуть. Над рікою вправді є варті, але вартових човнів нема, то можна ніччю підплисти під саму фірту...

Андрійко зірвався.

— Дуже радо вітаємо вас, достойні бояри, у нашії кріпости, бо нам справді тяжко без помочі боярських лю-дий. Тямте тільки, що в нас безумовний послух конче-на річ. У нас не вільно спорити ні розпитувати, тільки треба сліпо слухати приказу. Для непослушних у нас нема місця, як нема його й для трусів. Ось і тепер, славетні бояри, нага-дав я собі, що є приказ усякі вісти доносити сейчас во-єводі. Тому прошу за мною!

— Якто? не послухаєте самі вперед вістий із Поділля та Київщини? — чудував ся Судислав.

— Звісно, що ні! — відповів Горностаї, беручи плащ, — воевода має перший право до сього. Ходім!

Юрша прийняв приходнів поважно і суворо, але був рад із їх помочі. З їх приходу видко було, що вони не бояться війни та військової карности, так осоружньою бо-ярям, та що вони люди відважні. Не довго одначе радів Юрша. В міру сього, як балакучий Судислав розказував свої вістки, чоло воеводи захмарювалося сумом та гнівом.

З початком війни став скрізь по Поділлі підійматися нарід на польських панів, а їх погана слава притягала й із Київщини чимало добровольців. Князь Федько Несвизь-кий та кількох інших бояр стануло на чолі ватаг і вскорі усе східне Поділля було чисте від ляцької сарани. Одначе боярство, яке зразу залюбки забірало маєтки польської шляхти або перевертнів зі стороництва Кердеєвичів та Бучацьких, згодом утратило охоту до боротьби, бо великий князь велів їм ждати на молдавського воеводу та татарські чамбули, які мали йому помагати в боротьбі з Ягайлом. Відпоручники князів Чорторийських, Жигимонта Кейстуто-вича та Гольшанського заявили нам, що великий князь не ба-жає собі участи хлопів у війні, а закликає тільки бояр, які обов'язані до служби, йшли на рать зі своїх надань. Курце-вич, Судислав, Давид та кількох других поїхали домів, а по дорозі стрілили вже тікачів з полудня. Вони розка-зували страшні річі про се, як гуляли по руських селах Свиртригаїлові союзники. „Ні даху, ні товарини, ні жінки, ні дівчини не остало від Бакоти та Браслава по Київ“! — говорили вони. Хлопи пішли в неволю, жінки й дівчата між молдавську таборову челядь, або в татарські гареми.

Після їх переходу остала Браславщина та полуднева Київщина одною пустинею, а окрадений, побитий народ заривав одним голосом, заплакав на свого князя, називаючи його вовчим батьком, а старі люди згадували, що уже колись раз у давнину, тікав нарід зпід власних князів під татарський присуд, бо краще мати володарем могучого ворога, чим безсильного співплемінника. Аж на Волині стрітили Зарубські бояр, вигнаних з Луцька Юршею і рішилися йти до нього.

— Несвизький багато говорив нам про віднову держави святого Володимира. — кінчив Судислав — і ми зрозуміли, що така держава не повстане без волі-свободи народу. Ти один, воеводо, проводиш ратникам з простолюдня, ти один борешся за нього і тому ми прийшли до тебе!

— Ая! до тебе! — повторив Курцевич і впялив свої великі, рибячі очі в темне лице Юрші.

XXIV.

Пізно в ніч на столі воеводи догаряли свічки у свіжених свічниках, а їх полум'я холіталосся у подуві нічного леготу. На столі не видно було вже збанів та чарок, тільки всілякі більші та менші звертки пергаменту, великий срібний, італійського виробу каламар, кілька тростинових пер, віск, печатку та мотузок до привязування печатий. При столі сидів Андрійко, а його довгі кучері спадали на жовтяву карту, над якою похилився. Поруч сидів воевода з сумним та суворим виразом лица і диктував письмо до великого князя, в якому вьяснював причини, задля яких покинули бояри замок. Швидко бігала вправна рука хлопця по пергаменті, ставляючи один під другим рівненькі рядки. На готовому листі поклав воевода підпис і привісив печать.

— Оттак! — сказав, — з оповідань Судислава та Давида виходить, що бояри обвинувачують мене перед усім світом, немов то я прогнав їх відсіля. Невелике се нещастя, бо облога скінчить ся відступленням Поляків, а якщо наспіє великий князь із яким небудь військом, то навіть розбиттям усеї оружної сили короля. Та річ у сьому, щоби великий князь бачив наглядно, як підпірає його змагання мужицький ратник під проводом простого боярина. Сей мужик не бажає від нього за се нічого поза личною свободою, яку давало йому руське право. Ти розкажеш великому князеві про облогу і докажеш йому, що примхуваті бояри та великоможні князі та вельможі добрі лишень тоді, коли великокняжа власть опирається на свободньому, оружному мужикові. Бо мужик слухає великого князя безу-

мовно, не розпитує „чому“ і „навіщо“, а йде сміло за провідником, хочби й на смерть. У ньому є велитенська, невгчерпана сила, якій не опреться ніхто й ніколи, а яка не дасться повалити нікому.

Андрійко підняв голову.

— Я розумію вас, дядечку, доволі добре, — відповів. — Я молодий, молодший від вас і чую се дуже добре, що наш старий лад не відновить держави святого Володимира. За мала сила в князях та боярстві, за велика в народі. В Італії, Швайцарії, як розказують очевидці та послухи, увесь парід гуртується під руководством панів та князів; у нас намість люду є тільки ратники і челядь. Їх сили вистагнуть на се, щоби загірити усе, що ще осталося з золоті давнини, але нема сили збудувати щось нове. Якщо великий князь не опре своїх змагань на народі, пропаде окремішність, самостійність та свобода нашої землі та віри!

— Іменно се бажав я від тебе, хлопче, почути. Давби Всевишній, щоби великий князь зволив приклонити ухо до твоїх слів, боюся одначе, що так не буде.

Андрійко бистро глянув у сумні очі воеводи.

— Боюся і я! — відповів, — але я вірю ще у ласку Божу над ними, нашим народом та над князем.

— Блаженні віруючі! Віруй, кільки хочеш, але на сіт вірі не будуй нічого...

Андрійко затиснув зуби. Він розумів, що бажав сказати воевода, але не було ще в нього холодної крові та досвіду, якого не заступить ніяка поука. Гадки й побоювання, які висказував Юрша, бурили одним ударом увесь світ, подвигнений уявою молодця, заперечували його зміст, відбирали йому ціль ествування. Він не розумів, як можна не бачити очевидної правди, не знав, що в старшому віці міряться правда та лож рахунком, а не почуваннями. А де не годиться рахунок, там нераз стане очевидність ложню, а лож очевидністю, а інакше думають тільки діти і праведники...

— Блаженні віруючі! — повторив Юрша по хвилі. — У сьому то й біда, що великий князь не дасть себе пірвати у незвісний собі світ та ще й тобі. Він прецінь володар, а як такий, не має ні друзів, ні ворогів, тільки счоти...

У лісах над Стиром обізвався пугач. Протяжно, сумно відбивався звук щораз то тихшим відгомоном і замовкав у віддалі:

— Ранок недалеко! — сказав Юрша, встаючи. — Іди спати, сиңу, виспись гаразд, а завтра вечером з Богом у дорогу!

Довго молився Андрійко у своїй келії над фіртою та довго не міг заснути опісля. Перед його очима пересувалися картини з останнього року, але кожда з них кінчилася

якоюсь сумною, прикрою подією. У кожній вказувало ще на безнадійність піднятих змагань і скрізь ставали на перешкоді сповненню мрії молодця люди, від яких він міг сподіватися радше піддержки, чим ворожнечі: Сви́тригайло, Литовець Ягайло, волинське, подільське та галицьке боярство, усе те були наче вчорашні люди... Невжеж не хто не бачить сеї нової сили, у яку вірять Юрші, Несви́зькі, Рогатинські, Носи? Усе меркне, темніє, розпадається. Невжеж нам не удасться визвати розсвіт нової доби, нам які віримо у ясну будучину народу? А як таки судилося, то чи особа великого князя є невідлучна від сеї будучини?...

Ясно було вже на дворі, коли сон склеїв очі молодця. Він проспав день аж до полудня, відтак помагав Горноставі опроваджувати трійох прибувших по замку та причувати їх до служби на стінах. Вправді табор ворогів лежав як і давніше на Підзамчі, але над ровом не видно було ні живого духа. Тільки вороння налітало хмарами, щоби поживитися стервом панських собак, які тікали від голоду в таборі та гинули нераз від стріл зі замку. Юрша велів бач стріляти на кожного чоловіка, чи звіря, які підходили до рова, а ратники слухали радо, кажучи:

— Собачий Лях, чи ляцька собака, се одно!

Бояри вельми чудувалися, коли побачили лад та точність у службі. Нікому з ратників і на гадку не приходило питатися про щонебудь. Раз видані прикази оставали в силі аж до відклику, а нароком іменовані десятники та сотники пильнували їх виповнення без ніякого нагляду. Тільки деколи появилася Горностаї, Грицько, або Андрійко з запитанням:

— Хто на черзі?

Вмить появлявся черговий сотник.

— Варти при заставах змінені? — питали його, — бо рошно змелене? Смола на нічні вогні занесена на вежу?

А на всі питання почувалася невідмінно відповідь: „Так, боярине!“ Днина була мрачна, непривітна. Сіре небо нависло над землею оловяними хмарюками, а хвилями попадавав дрібненький дощик. Було одначе темно, бо похолодних днях серпня заповідався теплий вересень.

Вечером, коли похолоділо повітря, з ріки та бережних мочарів піднялися густі опари і закрили собою табор, ліси та ріку. Вартові на стінах бачили тільки на кілька кроків перед собою. Воевода велів Грицькові подвоїти варти, та вислати на той бік рова стежі, чи під ослоною мраки не збираються Поляки, а Андрійка велів покликати до себе. Молодець знав, що се значить і приготувавшись до дороги, пішов у палату.

Вовода прийняв його наче ріднього сина, поцілував у голову та сказав на прощання :

— Хай проведе тебе Свята Пречиста та чудотворець Мир-Лікійських, Святий отець Николаї! Хай Божа Премудрість наставить тебе, синочку, на путь благоразумія! Іди в Степань та перекажи великому князеві все, що знаєш, тільки, на милість Біг, говори обережно і міркуйся в словах! Бо Свитригаїло швидкий та загонистий чоловік, а глуздів у нього небагато. Зате в нього чимало підступности та підзорливости, але є й велика благородність у сповнюванні раз даного слова, чи приречення. Се благородство ріжнить його від прочих Олегердовичів та Кейстутовичів і удержує при ньому наших людей. Тому старайся спонукати його до походу на Луцьк. Як тобі се вдасться, то поволи втягнемо його між себе, а тоді може й позискаємо для справи окремишности та самостійности нашого народу. Якщо не вдасться, то іди у Руду або в Юршівку, а я тебе в своїйому часі покличу, коли буде треба. А не забудь узяти зі собою лука та меча. Зброю остав тут, гроші також. А теї пер бувай здоров, синочку, до побачення в чистому полпри сурмах під прапором свободної Русі та її князя; З Богом!

Викрастися з Луцька було неважко. Андрійко знав, що польське лицарство, яке не вмiло допильнувати власного табору, певно не сторожить на стежках та на ріці. Мужицькі варти вмiлиби се вчинити, лицарські ні. Все таки не міг іти просто через табор, тільки мусів укриватися у прибережньому очереті та верболозах. На жаль і одно і друге вирубали Поляки підчас облоги на криші до колиб, на пашу для коней, на пруття до плаваючих мостів. У перших днях облоги можна було перейти попри польський табор і цілим військом, але тепер було се немислиме. Андрійко мусів перекрадатися поуз берега, або бристи водою.

Він спустився по мотузї тою самою дорогою, якою вчора прибули гості з Поділля, й у мить найшовся у підніжжя високого берега Стиру над самою водою. Тільки легкий шум та тихе хлюпання зраджували, що він над рікою і то підбувшою наслідком дощів, бо у звичайний час Стир не шумів, ні спішився. Густа мрака закривала від його очей замкові стіни, як і той бік ріки. Тут пришло йому на гадку, що десь при березі повинен знаходитися човен, яким приїхали гості. На нещастя було дуже темно, а ходити понад сам беріг не дуже безпечно, тому залишив глядіти човна, тільки пішов скорою ходою поуз берега. Зразу разураз чорніли по лівій стороні корчі лозини та вільхові гушавини, відтак не стало й їх, а привикле до темряви око, розріжнювало тільки лінію, у якій вода ріки стикалася зі стрімким берегом. Тому що підбувша вода

заливала всі низчі частини склону, тяжко було ступати по узбіччі й уся увага молодця збиралася у змаганні заховати рівновагу. Нагло нога його ступила в порожню. Він замахав руками в повітрі, як потопаючий та усім тілом кинувся в зад. Завдяки повільному ступанню, розгін його ходи був малий і йому вдалося сісти в грязюку над якимсь темним ровом, що перетинав стежку півперек. Що се було? Хвилику подумав Андрійко, аж догадався, що се підземний відплив замкового рова саме у цьому місці вливається в ріку.

Біда! Як тут перебрести рівчак, у якому певно болота на локоть, або й більше... Як можна було, йдучи, не взяти зі собою хочби весла, або дрючка?... Ба, але дрючок чи весло страшно ненаручні, як оленеві роги у пралісі... Щож! Чоботи в нього високі, води в рівчаку нема, треба скакати! Устав, відступив, розігнався... раз... два... три... скочив... і з ломотом та брязком гепнув усім тілом у грязюку. Його чоботи зачепили о щось тверде, шапка злетіла з голови, а руки аж по лікті пірнули в мастку грязюку. Боже! Що се таке? Витяг руку з болота, а опираючись на одній, простяг другу за сям твердим предметом, який довів його до упадку. І тут мало не закричав з радости. Намацяв беріг човна, яким гості приїхали до замку та заховали перед ляцьким оком у рівчаку.

Не зважаючи нінащо, викарабався з болота й одним махом посунув човен по рідкому болоті до ріки. Коли почув, що зад човна спочив на воді, сам ускочив туди й утомлений сів на задню лавочку. Тягар його тіла підважив заритий у болото ніс човна, воно сплило й у сю мить підхопила його течія.

У човні не було ні весла, ні жердки і молодець пізнав швидко, що зробив не найкращу заміну, всідаючи в човен. Вода крутила ним, як гріскою. Раз повертала його кермою, раз чердаком проти течії, але найгірше було, коли човно стало півперек і починало по бурхливим філям скаженого гопака. При першій прибережній колоді або міліні мусів човен перевернутися, або набрати води й потонути, а тоді горе Андрійкові!

Найгірше було се, що течія віддалилася від берега й винесла човен на середину ріки, так що не видно було нід одного, ні другого берега, а швидкість більшала раз-у-раз. Пізнати було се по повітрі, яке зі щораз то більшою силою вдаряло об лице пловця. Андрійко зрозумів нарешті, що йому грозить погуба або опізнення і тому видобувши ніж, став виломлювати з човна середущу лавочку, яка була найдовша. По кількох даремних зусиллях опинився в посіданні доски, якою від біди міг покермувати човном. Холітання устало, як тільки човен звернувся чердаком наперед,

але зате збільшилася швидкість. Стрілою мчався човен крізь мраку, а Андрійко радів, що під її покровом переїде поуз табору без перешкоди. Дорога у Степань стояла отвором перед ним і сейчас почала працювати його уява та укладати хід майбутньої розмови зі Свитригайлом.

Година за годиною минала, а човен плив усе даліше й даліше. Деся над раном зійшов місяць і хочай не видно його було зпоза хмар, то все таки мрака побіліла, а серед неї наче привиди показувалися ліси то по сей, то по той бік русла. Зі сходу потягав холодний ранішній вітрець, який кріпшав звільна, а під його папором переливалися бовдурі мраки, наче клуби диму. Промоклий та втомлений Андрійко став відчувати холод та голод, тому скористав з хвилини, коли човен вплив на спокійнішу воду і посягнув до сумки з харчами, яка висіла йому через плече.

Одначе на превелике зачудування на плечі не висіло нічо крім малого клаптика насильно відірваного полотна. Видко при переправі через рівчак або при всіданні в човен сумка обірвалася й упала в воду. Андрійко злякався, бо в виду сього мусів покидати човен та глядіти поживи в якомусь селі і то не над рікою, тільки даліше в лісах, бо всі оселі над рікою були спалені та пограблені Поляками, або покинені самим населенням.

З тугою та нетерплячкою ждав Андрійко розсвіту й укінці діждався його. Тоді став поволі кермувати човном до правого берега і причалив якраз напроти якогось опустілого села, що стояло над рікою. Він привязав човен до верби, а сам пішов у село, де надіявся роздобути сухих дров на вогонь та якої поживи. Прикре вражіння робило безлюдне, пусте село. Повідчиняні двері хат, поломані плоти та погоріла хата над самою рікою, свідчили про се, що ворог таки справді був тут і господарював по своєму. У хатах остала тільки поломана й понівечена утвар, подерті вовняні ліжники, потовчена посуда, то що; на гнєвищах ту і там гнила шкіра корови, теляти або голова безроги. Видко ворог найшов ще дещо в селі та на місці із сим справився. Затє в городах найшов Андрійко чісник, редьку, петрушку, цибулю та намікав доволі ярини, з якої загадав зварити юшку. Ниппорив також по хатах за хлібом та сіллю, одначе ні одного, ні другого не найшов.

Вкінці побачив на невеличкому підвипщенні поземелля церковцю та боярське дворище. У церкві було повно кінського та людського гною, видко польські ратники нароком зробили з неї хлів. На церковній ограді висів на мотузі старенький піп з білою бородою, але лица не було видно в нього, бо його склювало вороння. Невиносимий сопух наповняв повітря, але видко недавно гостювали тут грабіжники, бо члени ще держалися, а тіло не відпадало ще

від костий. Впрочім не стрітив Андрійко ні одного трупа в селі і було очевидне, що мужики задалегідь покинули оселі, а остав тільки при церкві старенький піп...

Перехрестився молодець, увійшовши в опоганену, збезчещену церков, бо осоромлена святість видалася йому чомусьто подвійно святою. Він укляк і став півголосом відмовляти молитву.

— Молитвами святих Отець наших, Господи, Ісусе Христе, Боже наш, помилуй нас!

— Помилуй нас! — повторив хтось рядом, наче відгомін, а вслід за сим почулося тихе хлипання. Вмить зірвався молодець з колін і оглянувся. З кута притвора гляділо на нього двоє очий, великих, горючих недугою чи божевіллям, діточих очий.

— Хто ти? — спитав, підходячи.

— З кута вилізло може десятьлітнє дівча, нечувано брудне, розхрістане, просто страшне.

— Я... хто я... не знаю, нічого не знаю! — заговорило швидко, — але ти... хто ти будеш? правда, що ти не Лях?...

І дитина станула на порозі, готова кожної хвили тікати.

— Ні, дитинко, я світ! — відповів Андрійко зі здавленим серцем.

— Я так і гадала, бо ти клякав, як колись і я і люди і дідо... Та людий нема, мене нема, тільки дідо осталися...

— Дідо? Деж вони?

Дівчатко підняло руки горі, а померклі очі засвітили знову дивним огнем.

— Дідо? Дідо тут!... Гойдається...

Сплеснула руками і зареготалася, що Андрійкові аж мороз пішов по шкірі. Він порозумів усе. Се дівча було онукою попа...

— Ходи, дитинко, за мною, будемо варити їсти! — сказав ніжно, узявши її за руку.

— Ходім! Ходім! — прошептала дитина і нагло здригнулася усім тілом.

— Я боюся... бою... тут нераз ніччю приходили вони... Ляхи... з рогами на голові, з огнем у роті... ух! я боюся... Вони гойдають діда на ограді... ходи!

Узявши оберемок ярини, пішов Андрійко з дитиною, яка повела його просто у боярське дворище, у стайню. Тут найшов молодець на превелике диво під берлогом пастиха, в старій, соломяній кошілі чимало житніх сухарів. Яким чудом зацілили вони від очий голодних наїздників, Бог знає! Молодець полунав двері, розвів огонь та зварив походну юшку з сухарями у старім горщику, який найшов у жолобі. Жадно накинуплася дитина на теплу страву, якої не бачила від двох неділь, а відтак заснула на мерві берлога. Тимчасом сонце зішло, розігнало мрак у перве

від кількох днів виглянуло на світ. На Андрійкові висохала одіж, а тепло огня та страва розслаблювали його тіло та клеїли очі до сну. Якийсь час опірався спокусі, та зкінці перемогла втома. Заснув.

Далекий тупіт кількох коней збудив його. Прожогом кинувся, протираючи заспані очі, до дверей.

— Що се? Ще рано?... Ба ні! Червоне зарево заливало обістя дворища. Се вечір!

Він проспав увесь день.

Тимчасом тупіт наближався й Андрійко погадав собі, що се можуть бути вороги. Відвернув ся за дитиною і... скамянів на місці.

На гнилій мерві лежало її маленьке, мов скипка висохле тільце з худими кістлявими ручками, піднятими в гору та отвертими очима. Воно було мертве. На личку застигла усмішка якоїсь тихої, неземної радості. Неначе останнім поглядом мертвіючих очий побачила дитинка щастя, якого не бачила в життю: може Ангела хранителя, а може... маму...

— Що се таке? — питав себе Андрійко, мов неприємний. — за віщож се?

Обухом вдарило в нього страшно, нечуване горе дитини. Мов п'яний вийшов зі стайні, не зважаючи на се, що тупіт замовк, а на обістю два голоси говорили зі собою.

— То тут! — казав один.

— Егеж, тут недалеко їх біжниця! — відповів другий.

— Хахаха! хіба стайня та хлів!

Зареготалися.

— А там, далєбі, ще висить піп, що повісили.

— То й краще! Буде кому поблагословити нас на рать.

— Коби лише решта в час приїхала, а то вернуть люди... Га! А се хто?

Побачили Андрійка, який повільною ходою зближався до них.

— Хто ти? — спитали в один голос.

— Кажіть радше, хто ви? — відповів Андрійко, а його уста дрожали. — То ви повісили попа?

— Ага! се один із них! — догадався вмить один з приїзших — а нуко, Войтек, бий!

Підняв обух, який держав у руці. Але швидче, чим оком кліпнути, свиснуло вістря Юрпівського меча і без стону повалився парубок на землю. Другий побіг до коня, але як тигр, що скаженіє, втративши молоді, кинувся за ним Андрійко і з усієї сили хляснув його мечем через ухо. Кілька судорожних рухів кінчин, струя крови, щось наче крєктання п'яної людини і не стало обох приходнів. Були се видко пахолки, або і служебні, неповноправні шляхтичі,

що украли прегарного лицарського коня зі зброєю, сідлом та всілякими достатками якогось пана, а тепер змовившись ще з другими, вибіралися грабити по Волині. З їх бесіди догадався Андрійко, що вони тут не вперше та що сей малий труп на берлозі, се живо божевілля та смерти, яке посіяли вони.

Довгу хвилю стояв Андрійко над обома Ляхами і звільна втихала хуртовина почувань у його нутрі.

Обтер меч, а відтак найшовши заступ, при останніх блесках заходячого сонця став біля церковних дверей копати маленький діточий гробик...

Другої днини обшукав бесаги їздців і найшов у них се, чого йому не доставало, то єсть поживу. Тому не гаючись, сів на лицарського коня, два другі узав для зміни на аркан і поїхав уже простою дорогою у Степань. Їхав день і ніч, причім одначе найбільше піклувався лицарським жеребцем, заїздив до боярських дворинц, де підмінював потомлені запасні коні на нові. Письмо Юрші до великого князя давало йому право й основу ставляти жадання і ніхто не противився їм. Напроти! Всі вітали його, як героя тим більше, що бачили на девятнадцятьлітньому молодцеві лицарський пояс. Бояри подивлялися також лицарську зброю, яку Андрійко вважав військовою добичею. Вона була, як на те варта чималу суму і довала поваги молодому та поважному висланцеві воеводи.

Шестої днини станув перед великим князем, який прийняв його весело й ласкаво. Невеселий одначе був настрій Андрійка при вході у кімнату великого князя. Степань роїлася щоправда від людей, але між ними більше було служби, жінок та скоморохів, ніж оружних людей. Особливо мало було литовських ратників, а з руських тільки Чорторийські привели по кількасот ковий. Боярство приїздило щоправда раз-у-раз, але й раз-у-раз розїздилися сі, яким надоїло сидіти у холоді та вогкості під шатрами. Інші князі посилали намість себе та своїх ратників листи та посланців, які торгувалися за надання, почести та гроші. Поминувши прибічників та князів Чорторийських, війська у Свитригайла не було. При ньому був князь Семен Гольшанський, який сейчас пізнав молодого Юршу.

— А ось наше Юршівське вірля! — привітав молодця. Здоров, лицарю!

— Бажаю всього добра та благословенства Божого на його великокняжу милість, а й вам, милостивий князю, приношу належний повлін від воеводи і себе! — сказав Андрійко, передаючи лист великому князеві.

— Славно, молодче! — гукав Свитригайло. — Ось сідай, напиїся, а я прочитаю письмо. Се ти його писав, правда?

— Я, ваша милость!

— Ну, як так, то напийся, а там і прочитаєш сам!

Андрійко насилу проковтнув напиток, а відтак прочитав написане. Хвилюк мовчали оба князі, аж Свитригайло вдарив кулаком об стіл.

— Диви, диви! — гукнув, — я гадав, що Юрша помочи просить, а він сам задумав доїхати кінця Ляхам! Се добре, що? Ха, ха, ха! Шож ти на те, Семене? — спитав.

— Гадка добра і влучна! — відповів запитаний. — Якщо се правда, що Ляхи голодні та недужі, а коні гинуть ночами, то справді можнаби їх на завсіди примістити під Луцьком.

— Се правда, милостивий князю! — вмішався Андрійко, — тому саме мене вислав воевода, бо я зумію перевести великокняже військо хочби й під кімнату короля...

— Військо, військо, та де воно є? — розлютився нагло Свитригайло. — Острозький торгується, наче Анзельмус за реліквії, Монтовта нема, Жигимовт ніби жде приказів, а то чорт знає, якої мари сидить у Овручі. Певно знову якусь дівку заповнав. Ігі! В мене молода жінка, а й то остала в Опшмянї, а я тут. Війна більше яла ся мужеві ніж баба. Та ось у мене через таких бабійв нема війська. Коби я так спустився на своїх велебних бояр та князів, чорта з два зібравби на рать, не військо. Ігі, ігі та ще раз ігі! Хиба скоморохів поведу, чи як? Тьфу!... На щастя і молдавські воеводичі і Татари і орден за мною...

Тут замовк, бо замітив, що говорять за богато. Попив вина і звернувся до Андрійка.

— Ти сам бачив, хлопче, що в мене війська нема, але я другим способом зумію наклонити Поляків відступити від облоги. А заки вони у друге зберуться на рать, то з трійох боків нападуть на них вороги... Поляки стануть проганяти Татар, Молдаван, Німців, а ми за сей час позбіраємося і викинемо їх і з Волині, і з Холмщини і з Поділля, відберемо усі наші волости: Львів, Перемишль, а навіть Ряшів. Але покищо годі...

Глумливий усміх блукав по устах князя Семена. Замітив се Андрійко і не знав чому, видалося йому, що Гольшанський глумиться з нього: „Бачиш, мовляв, я знаю, що ти гадаєш, та проте не ти, а я держу душу князя у мойй жменї!“

— Милостивий князю! — заговорив нагло, почерво-нівши мов грань. — Позволь і мині, сказати слово!

— Ну?

— У нас у замку всього чотирох бояр, а дві тисячі мужиків...

— Яж посилав вам бояр, — перервав князь, — але вони, як пише Юрша, не хотіли повинуватися і пішли собі. Вони так само неслухняні, як тут.

— Саме про се я й говорю, ваша милость! — відповів Андрійко. — Наші мужики слухають без спротиву і несуть воєнну службу нарівні з боярством, або й ще краще...

— За се поселю їх у Київщині на боярських службах! — заявив великодушно Свитригайло. — А ти розкажи мені децю про облогу!

Андрійко поклонився і став розказувати, що бачив і пережив, а в кінці спитав, наче витягаючи висновок зі свого опису.

— Чомуж, ваша милость не звелите зібрати у великих землях своєї могутчої держави так з двацять тисяч таких ратників? Татари, Молдавани, Поляки нищать села й хутори, а так ратники одним махом викинулиб Ляхів під Краків, а ні Татарва, ні Молдавани не ссалиб нашої крові...

— Пусте балакання! — вмішався князь Семен. — Тут були вже такі, що бажали підняти на Ляхів увесь народ, та опісля вони перш усього звернулисяб на нас, природжених своїх панів і не князювати нам тоді на землі наших батьків! Вельми мудро вчинив його милость великий князь, що заборонив смердам хапати за зброю. Боярин Юрша...

— Я за себе говорю, не за воеводу! — застерігся Андрійко.

Князь Семен усмінувся солодко.

— Ах, як так, то й мені не дивно, що по твоїй головці ходять усілякі лицарські замисли, як ось у блаженної палати боярина Миколи з Рудник. Гарні се замисли, висока ціль. Свобода всіх людей, се євангельська мрія, так щож! Ні небіжчик, ні ти хоробрий молодче, не знаєте світа з його поганню, злобою, ложню. Вчорашні приятелі, стають нагло ворогами і мечем, яким під твоїм проводом вибороли вчора побіду над ворогом, нині відрубують голову тобі. Невдячна є песя хамська кров. Там се і не зводи благородної та лицарської душі великого князя ложніми картинами неєствующої величі!

— Се чорт боронить ангелам приступу до душі! — погадав Андрійко і страшна злість ухопила його за горло. Він поблід як стіна і ледви по хвилі здобувся на відповідь.

— Не я зводжу його величність, великого князя Литви й Руси! — відповів позірно спокійним голосом. — Не я! Не зводжу його, бо він на те за розумний і сам знає, що вяже вас усіх до його особи. Не любов, ні вірність, а жадоба значіння, впливу, землі, гроша...

Навіть такий вироблений статист, як князь Семен, повстав з лави, а на чолі Свитригайла стала набігати жила гніву.

— ...Вам треба, щоби він зависів від вас і тільки від вас, так як Янові зі Сенна та Вінкентієві Шамотульському хочеться взяти в магнацькі руки Ягайла, а здавити боярство та люд. Але й моя молодеца голова зрозуміла, що князі се непаче весняні криги на воді, що ніби вкривають воду, а перейти по них годі! Бо вони раз туди, раз сюди, куди їх поверне княжа гордість чи користолобивість. Тільки народ, простий народ дає опору великому князеві...

— То ти волівби, хлопче, щоби великий князь зависів від хлопа, чим від рівного йому степенем князя? — спитав глумливо Гольшанський, удаючи, наче все те його вельми бавить.

Але ось Свитригайло простяг руку.

— Розумієш, хлопче, статистику, се правда, але забувавш про одно, а не знаєш другого...

Устав з крісла.

— Забувавш, що небіщик боярин Микола дістав від мене заборону бунтувати хлопство. Невжеж ти гадаєш, що я нині зроблю те, чого не бажав зробити вчора? А не знаєш про се, що між королем а мною станув уже мировий договір...

Андрійкові потемніло в очах.

— Що за злодій наустив вашу великокняжу милость на таке безглуздя?... закричав не своїм голосом Андрійко підіймаючи руки, наче взивав грому на прокляту голову злого дорадника.

А Свитригайло посинів. Здавалося, що дрожача від гніву рука вхопить важкий срібний збанок з вином і розчерепить голову молодця. Але по хвилині тяжкої, душної мовчанки князь сів ізнову.

— Я тобі був винен життя, хлопче, — сказав, — тепер ось я розплатився з тобою, а той сам чоловік є нам свідком. Від нині ти мій боярин, а я твій князь!... Там се! Там се і не забувай! Ти питав мене передше і я відповів тобі, бо ти був мій друг. Тепер ти обидив мене, я прощаю тобі, але кажу тобі і приказую: Іди геть від мене! Не ти моїм суддею!

— Князю! батьку! — благав крізь сльози навколішках Андрійко.

— Проч! — гукнув Свитригайло.

Проходом кинувся молодець до дверей, скочив на коая і за хвилину счез у пралісі дорогою, яка вела у Овруцьке.

XXV.

Проч! коротке маленьке слівце кинув йому великий князь, наче копнув ногою собаку, яка лизалася та скавуділа біля його колін. Проч!... Страшна сила у цьому слові! Вона прогнала його з близьости володаря, вона нагородила його за вірну службу народові, вона й розтяла усі вузли, які вязали народ, князя і його. Наче хто продер занавісу, яка закривала собою святую ікону і показалося, що се тільки олійною краскою помазана доска...

Наче привиди мелькали по боках дороги велитенські дерева. Опалілий від болю кінь, поклавши по собі уха, рвав що сили вперед, витягнувшись як струна. Давно злетіла шапка з голови Андрійка і повисла на мотузку, а вітер звивав ясні кучері з розпаленого чола. Зуби молодця стискалися наче від болю, а в його голові шаліла буря.

— Злодій, злодій! — кричало щось у глибині, — зрадник, поганець! Хаїт кров та сльози замучених тисячів упадуть проклоном на тебе, на твій рід до десятого коліна! Хаїт тебе свята земля твою прокляту голову, щоб ти до суду — віку не найшов мира ні на цьому, ні на тому світі... Хаїт твої кости на вічні віки валиються по землі, як кости Каїна!... Згинув батько, згинув у страшних муках боярин Микола, тільки крові, святої, рідної крові оросило сірі стіни Луцька та сю вже тільки разів переповну ріками крові галицьку землю і навіщо? На се, щоби проміняти сю освячену землю, сей многострадальний народ за згоду і злагоду з найтяжчим ворогом саме тої землі й саме сього народу! Горе! Мова не найде слова на се, груди не найде віддиху се слово висказати. Темніє в очах від дикої злости, люти, скажености...

— Стій! — чому я його не вбив? — крикнув голосно Андрійко і спинив коня. — Побивав я Ляхів, перевертнів, чужинців, заливав кровю опришків-наїздників волинські та подільські села, не боявся ні смерти, ні ран, ні жорстокостий... Чому я його не вбив?

Темніло. Криваве зарево заливало овид горою, а сподом стелилися синяві тіни. Мрачні опари підіймалися з вогкого ліса й обсновували його великанів наче серпанком. Праліє укладався до сну. Кінь Андрійка важко стогнав від дикої їзди по вибоях та пісчастих або болотнистих стежках. Він оглядався разураз на їздця, який міжтим несвідомо найшов рукою шапку та наложив її на голову, але сам сидів недвижно в сідлі і глядів на кривавим заревом залитий шлях та на сірі тіни.

— Чому я його не вбив? — питав себе Андрійко. — Гей, пімстивби я одним ударом усе лихо, всю погань, зраду,

смерть тисячів, сльози мільонів, а все те одним ударом, одною маленькою струєю густої, чорної крові піяка... Так! не треба було розпинатися за ним, коли отруя Заремби мало усунути сього шкідника зі світа. Не треба було обвинувачувати Ляхів! Вони краще послужили були справі руського народу одною чаркою смертельника, чим він усім життям. Його життя! Змарноване, нещасне життя! Навіщо викався він усього, що наділо його товаришів, навіщо тинявся по світі, збирав синці та рани, мордував людей? Для слави й наживи піяка, а ще до сього й ворога, ворога народу, за яким побивався він, якому віддав усю будуччину, усі цвіти молодости? Він не старий ще, молодець, мало не дитина, та душа його затроєна зневірою, злістю, жадою мести мов отруйницею. Цвіт його молодости се цвіт, який росте на гробі, на багні, на стервиці. Він виріс із гнилі-погані, а його овочі трігло.

— Гей, чи добре се для тебе сину, що так глибоко увійшов ти в суть великодержавніх затій нашого часу? — сумнівався дядько і сумнів сей оправданий. Лож, самолюбство, злоба вбили його душу, подерли, розірвали на ганчірки його довіря до Бога, світа, людей, та віру у власні сили, вчинили неподатливим на чар любовних мрій та почувань, бо навчили і поза красою та любим усміхом глядіти вираховання, злоби та ложі. Ах!

Андрійко збудився. Се кінь, утомлений, знесилений та змучений довгим стоянням, щипнув його зубами в коліно.

— Ах, правда, ти втомився, друже! — сказав Андрійко в голос і зіскочив з коня. Аж тепер побачив, що з подертих острогами боків звірини стікає кров. Жаль невинної тварини проняв його серце. Він пестив рукою теплі храпи та маленьку голову коня, пригорнув її до свого лица і нагло заплакав...

Йому було прецінь усього вісімнадцять років...

Довго не міг заспокоїтися, аж вкінці запанував над зворушенням. Розсідлав коня, напоїв його в поблизкому струмочку, яких безліч пропливало через пралі і привязав коневі до голови торбу з вівсом. Сам швидко назбирав сухих гіляк, яких цілі стоси валялися під деревами і в коротці веселий огонь палахкотів при дорозі. Кінь ізів овес, Андрійко спутав його та пустив пастися над струмочок, а сам поклався біля вогню у понурій задумі. Але перерва у гадках та сльози перепинили її. Він ще раз переживав душею ті самі зриви й почування, та вони були вже інакші. Холодна, хоча й гірка розвага піддавала їх йому та розчленовувала усі гадки, наміри, підозріння, бажання.

— Я твій князь! — казав Свитригаїло і се була правда. Свитригаїло був його князем, власником землі, яку орали

батьки Юрші і мав орати він сам. Не хочеш слухати, то йди собі геть! Не будеш ти, буде другий! Не вжеж князь мав слухати боярина? Хтож сьому винен, що сей боярин глядить святощів у князеві? Якщо за церковнею заправісою є тільки помальована доска, то чого можна надіятись по великокняжій багряниці на п'якові? Ха, ха! Він думає своєю головою, почував своїм серцем, а робить тільки те, до чого виріс змалку, чим насякла його душа, чого бажає серце.

Ні замисли, ні почування, ні бажання молодого Юрші йому не закон. Завіщож ненависть? Завіщож месть? Князь збурих усю будівлю так жмудно ставляню самостійниками, то правда! Але чи були вони йому тим самим, чим був такий Чорторійський, Монивидович, Гольшанський? У нього инша душа, серце, замисли, ціли, бажання, він не самостійник, а князь. Його ціль, піднесення княжої влади, а не воля й велич народу. Одно і друге, сеж вороги! Гей! чому не вірив він дядькові, коли сей остерігав його при виході з Луцька?

...Але ба, якби був повірив, то намість у Степань поїхавби був на Дніпро, до своїх попалених сіл, будувати. орати, сіяти здалека від Ляхів, Литовців, Молдаван, Німців,

— Пропало все! — сказав собі вкінці, та тупо, вперто дивлявся в полумя.

— Усе що було, то сон, страшний, важкий сон-змора! Усі самостійницькі змагання, се дим, се ся сива мрака, що укриває ліс. Гадавбись, що під нею церква, палата, город, а в ранці засвітить сонце й покажеться, що се тільки дерева, покриті жовтіючим листям. Хто вже справу народа з князем, чи паном, той пропав, як пропав сей, що йде молитися з грабіжником. Він бачить у святій іконі святця, Богородицю, Спасителя, а грабіжник тільки золоту ризу... У Свитригайла власть, керма світа, усі нитки державности в його руках і в руках других князів та боярства. І вони не віддадуть їх народові, бо парід для них се тільки робуча, мужицька сила та песя кров... Гей! не привикли ми жити без володарів, та прийдеться привикнути і до сього! А покищо п'ятьма обдав будуччину непробитою стіною. Іде ніч...

Тихе ірзання коня розбудило знову Андрійка зі задуми. Він сів і став вслухуватись у темряву.

— Туп, туп, туп! — доходив десь з полудня тупіт коня.

— Хтось їде! — погадав молодець і витягнув руку за мечем. Наче сонний привид промайнули перед очима його духа картини нічлігів серед праліса, коли треба було наглим, нечаяним нападом заскочити та розгромити ляцьку

ватагу в якомусь селі на пограниччі. І тоді спочивали його ратники серед пітьми, а він з рукою на мечі дрімав при огні, сторожкий, уважний та готов кожної хвили зірватися до походу та будити товаришів. Як різним був тоді його настрій, як відмінно тоді стелився перед ним шлях життя, як ясно присвічувала висока ціль його змагання! А тепер?

— Туп, туп, туп! — почувався чимраз ближче гомін копит, аж на обрїю освіченого круга зачорнів їздець.

— Слава Богу! — сказав, здіймаючи шапку перед лежачим молодцем. — Приймете огріться при вашій ватрі?

— На віки слава! — відповів Андрійко. — Про мене, сідайте!

Та в сю мить прийшло йому на гадку, що се лице йому не чуже. Він десь уже його бачив. Вправді воно було тоді...

— Скобенко! Се ти? — спитав, коли гість, добувши поживу, сів вечеряти при огні.

Гість стрепенувся й аж тепер приглянувся краще Андрійкові.

— Ах, се ти, достойний боярине! — закликав і нагло почервоніло його гарне лице, дрогнули уста, а в очах засклилися сльози. — Гей, де то сі часи, коли ми в Луцьку...

Андрійко усміхнувся.

— Так, добрі були часи, але й тепер несогірші, як бачу. І бекеша на тобі боярська і ковпак бачу гідний і шабля при боці. Ти в бояри ускочив, чи що?

— У бояри. Я Скобейко, дворянин князя Жигимонта Кейстутовича. Чував я і про вас, достойний лицарю, про ваші заслуги та подвиги, але я гадав, що ви ще в Луцьку.

— Я був у Луцьку, та тепер їздив з листами до великого князя.

— Ах! то Луцьк упав?

— Борони Боже! Оборонився.

Замовкли оба. Скобенко докинув до огню сухого ріща і він розгорівся наново. Опісла став прохати Андрійка по-вечеряти разом із ним і молодець послухав. Природа ввімнулася про свої права. Одначе розмова не клеїлася і палахкотіння ватри стало невдовзі одиноким гомоном, який переривав тишину ночі.

Бачу, — сказав вкінці Скобенко, — що ви, лицарю, вельми згорділи за сей рік. Нізвідки до вас приступу нема. Гадав я було в дечому вас порадитись, про дещо поспитати. а тут як з каменя! Скажеш два три слова та вже гов! А найшлюбся неодно...

— Не згордів я, Скобенку, — відповів м'яко молодець, — не гордість замкнула моє серце і уста, а горе і злоба людий...

Скобенко засміявся сухо, поривисто.

— Гей! що ви ще, лицарю, бачили з людської злости? — зітхнув. — Вас певно ніхто не скривдив так, як мене, бо не жити б йому на білому світі. Яж знаю, яку славу мають Юрші. А я...

Знову очі Скобенка зайшли сльозами.

— Мене ні, то правда! сказав Андрійко з притиском. — але се, чому віддав я тіло, душу, будуччину, а віддав би її спасіння: мою землю, парід, державу святого Володимира...

— Ах!

— Так, усі великі сього світа знехтували мої святощі, підтяли мене, наче дубчака сокирою. Прийдеться гнити серед торічного листя на вогкій землі. Вона породить усіляке зілля весною, та не воскресить погибшого дуба...

— Князі, кажете лицарю, князі! — крикнув Скобенко. — А чогож ви, лицарю, надіялися по них? Вони дбають тільки про себе, про свої роди, свої втіхи та потреби, а все проче топчуть безпощадно ногами. Володар, не володар, боярин не боярин, раб не раб, усе те саме! Для них немає усього того, чим живі прочі люди. Є тільки вони... Ха, ха! Свитригайло зробив вас лицарем, а вашого дядька вовводом, бо ви йому потрібні й хосенні. А на мужиків, які обожали свого князя і гинули за нього, напустив Татар, Волохів, Поляків. Одні за ним, другі проти нього, а всі проти мужика, усі пасуться його кровю та добром. Та проте вони хами тай годі! Ось і мене зробили боярином. Не дуже то й мудре те боярство, але все таки боярський каптан та шапка, шабля й кінь, земельне надання, то що. А за що се? Може я хоробрістю визначився, спас князя від смерті, вистежив ворога у засідці? Куди бо! Я просто вженився...

— Вженився? Ти прецінь любив Марину...

— Іменно з Мариною я й вівчався не далше як позавчера.

— А? Якже то?

— Звісно як! У Овруцького попа є дочка. Чудо не дівчина! А тут міжгим Марину привіз Жигимонт, аж із Аятоколлі, то вона йому заваджала.

— Нічого не понимаю! — зацікавився дещо Андрійко.

Тут Скобенко сказав усе про Марину, Офку, Грицька та князя Жигимонта. Дещо з сього знав уже Андрійко, дечого догадувався, та зовсім новими були для нього дальші події.

— Я присяг мечь князеві, — говорив Скобенко, а його гарне лице вкривалося наче маскою скаженої злости — і хай проклятими будуть кости мої та моїх батьків, хай побе зараза діти мої та діти дітей моїх, якщо не випорю отсими руками тенес із його плюгавого черева...

Голос Скобенка сичав мов гадюка, круглі очі запливали кровю, а уста кривилися, наче передсмертними судорогами.

— ...Та все те говорення нінащо, бо вся сила і власть у руках князів. Боярство служить їм, якщо йому за се є нагорода, а якщо нема, то викручується від служби, так що ні князь їх, ні вони князя не всілі повалити. Нарід по селах мовчить, борониться проти слабих, кориться могучим, а про повстання на бояр та князів навіть і не думає. Не ті ще часи, не ті люди!... Покищо князі лишень мають владу і силу, тому я рішився послужити їм. Проти князя стане тільки князь, а я завжди буду за сим, хто буде проти Жигимонта. Я стану братом і рабом ворога Кейстutowича, стану його мечем, а навіть і катом...

— Брр! — здригнувся Андрійко. — Се негідне боярського стану!

— Ха, ха, ха, ха! — зареготався Скобенко, — негідне, негідне! Який я там боярин? Я боярин куплений за.... Тьфу на таке боярство! Негідне кажете? А ніби се гідне князя, що він вчинив із Мариною та мною? Пождіть, розкажу!

Замок на хвилю, потер чоло рукою і так розказував далі:

Князь Олександр Нос упхав мене між службу Жигимонта, одначе не вдалося мені ні разу бачити Марини. Її відіслали сейчас у Вильно на Антоколлю, а й ми поїхали туди слідком сейчас після луцької гостини. Нароком крутився я біля великокняжої кватири. Разураз зустрічав я товаришів із челяди, що підходили до Жигимонтових вислужених наложниць. Чиста Содома і Гомора діялася в городі на Антоколлі. Ходив і я і неодна бажала мене зловити. Але я не дався, бо ні раз не міг призабути Марини. Аж ось прийшла вістка, що великий князь збирає друге вітсько на Ляхів. Жигимонт якби вжалений злою мухою, кількома днями майнув у Овруч. Тікав, чи що! Тут стали до нього підїздити всілякі посланці з листами, був двічі князь Семен Гольшанський та всілякі литовські вайдельоти, що то їх ніби нема, а на ділі є ще доволі скрізь. Я знав, що князь привіз зі собою Марину і держав її при собі у двірці і туга не давала мині просвітку ні в день, ні в ночі. Ніхто на дворі не знав про мою любку, ні про мої замисли, зате я вмить вислідив, де скривається дівчина і одної ночі, коли Жигимонт поїхав на вечерю до якогось там боярина, виломив я вікно й увіз у терем. Вона страшно злякалася й бажала було підняти тривогу, та я сказав їй, хто я й вона прийняла мене. Ах, лицарю, за сей прієм, за сю ніч віддави я себе на віки вічні в рабство-неволю, в татарський ясир,

у пруську тюрму, усе віддави, усе... крім мести. Марина мліла в моїх раменах, оплітала мене мов хмелина дуба усім своїм тілом, мов на цвіті роса повисала у моїх уст... А ранком, коли засіріло на сході, вона вирвалася від мене і як не вдарить у плач, у ридання! Здавалося мені, що серце пукне її мені... „Не плач, Марино“, кажу їй, „я знаю, що проклята тварюка знасилувала тебе, знаю се. Мене се болить і дратує, але ти не побивайся! Я за се візьму його життя у слухний час, а ось тепер ти не горюй! Я не віночка твого бажую, тільки кохання, обіймів, роскоші та щастя“. Одначе Марина плакала дальше, аж коли вже був крайній час відходити, сказала мені: „Я... така!“ Я вибіг як божевільний геть у ліс та ледви над вечір заспокоївся дещо. Бо щож вона винна сьому? Вонаж не мусіла казати мені сього, а дитина прийшлаб і так на мій рахунок. Тут був винен тільки князь. Вечером був я в неї і ми порадилися, що робити.

— Щож ви рішили? — спитав Андрійко. — Не вжеж ти взяв жінку з дитинкою Жигимонта?

— Узяв лицарю, як бере мужик поле з перстенцем-сплігачкою. Поле задержить, заховає, справить, засіє, а з вином звісно, що робиться.

— Якто! ти зваявсяб на так погане діло? Щож винна усьому дитинка?

— А що винні Марина або я? — відрізав Скобенко, якого очі знову заблестіли злим огнем. — Миж не волосінки, щоб годувати зозулення... Так, то так, лицарю! Я другої днини пішов до попа. Піп був з Білорусинів, але хитра, прехитра штука, така, яких на Білоруси нема. Як я сказав йому, що його дочка впала в око князеві, він як не скорчить до мене! „Ти, сякий, такий, гадаєш, що моя дочка повія? Хай тебе з твоїм князем проказа сточить, а я дочки не дам!“ На се я: „Ба, тебе ніякий чортяка й не питається, чи даси дочку, чи ні, бо князь возьме її й так. Ти, попе, май розум, то розбогатієш і сам і дочку видаш, хоча й із другої руки!“ Піп у плач, я у регіт, вкінці піп виніс меду, а вечером при роздяганні кажу я князеві: „Так і так, єв попа дочка та вельми припала мені до вподоби, женитись, мовляв, збіраюся. Прохав би тільки від нього якої нетяжкої, „служби“, то й при князеві оставби і взявби жінку“. А він, старий грішник, почервонів мов рак, сіпав бороду, бігав по кімнаті, пихтів як піюняна каша, а далі каже:

— „Я тобі, Скобейку, боярську службу дам, якщо возьмеш собі жінку, але не попівну, а другу, ще кращу за неї і з приданим, тільки що...“

— Не порожню! — підхопив я.

— Так! — каже князь, — але вона вагітна зі мною, Кейстutowичем. Ти розумієш мене?

Тут потріпав мене сучій син своєю товстою рукою по хребті, а я бух йому до колін.

— Я завсіди слухаю вашої княжої милости! — кажу.

Покликали Марину, вона буцім то не хотіла, але князь уговорив її та погладив по голові... чортиб його шкреблом по кишках гладили!... вона розплакалася, а далі каже: „Про мене, піду!“ На другий день піп звічав мене з Мариною, а чорт князя з попівною і ось кінець усеї погані...

Андрійко задумався й розбірав поволі точку за точкою оповідання Скобенка. Чи ж не те саме вчинили князі з ним? Потопав Свитригайло усі його святощі, а дав йому за се мішок гроша і лицарство... ха, ха, ха! за згоду і злагоду з Ляшвою, за волости, признання своєї влади продав добро краю, віри, народа, як продавали її Ягайло та Витовт, а продаватимуть певно ще не раз, не два його наслідники... Рівночасно намагався Андрійко зрозуміти Скобенка, як він міг погодитись зі сим, що було з Мариною.

— Невжеж і любов буває ріжця: одна, що боготворить, а друга, що бажає тільки вдоволення пристрасти за всяку ціну, не оглядаючись на ніщо й на нікого?

— Чи ти гадаєш, — спитав Скобенка, — що зумієш забути минувшину Марини?

Скобенко усміхнувся якимсь дивним, неземним усміхом і Андрійко погадав собі, що саме таке лице, як у Скобенка, повинні мати ангели в небі.

— Ах! лицарю, ви не знаєте, що се любов жінки, не знаєте, як вона упоює й підносить. Бо заразом дає тобі силу велетня, а блаженство Бога. Гей, коби ви не були ставали навспинячки там... у Луцьку, зналиб ви се...

— У Луцьку? Що таке було у Луцьку? — спитав живо Андрійко, а мимохіть румянець зацвів на його лиці.

— Звісно, що! Панія моєї Марини, Офка! Вона аж пищала до вас, Марина розказувала міні, як вона надила вас словом, поглядом, ніжкою, пахоцями, а ви пустили її з Олександром. Ха, ха, ха! Щось то ми насміялися зі сього. Таке бач розказує піп про Йосифа з Єгипту та про Пентефрію...

Андрійко не відповів нічого.

Справді! Оттут був сумнів. Може бути, що й він не гинувби тепер наче розбитий човен при березі, будь у нього щось друге, не тільки боротьба, небостежні полети на заворотну висоту неба. Хто високо літає, той може тільки впасти, бо в небо не попадеш розмахом земних крил... А горе сьому, хто впавши на землю, не найде на ній нічого, у що заглядівсяб його з висоти скинений дух...

— Щож теперечки з Офкою діється? — спитав Скобенка, а його ягоди покрасніли ще більше.

Легкий усміх промайнув по чертах Скобенка.

— І не догадалисяб самі, що вона таки на Русі... У Кердеєвича є на Поліссі біля Мозиря, серед багон та недоступних нетрів посілля, Незвище. Оттам осадив він її, бо не бажав, щоби вона їхала в Польщу, а на пограниччі війна. Він сам мав уже вернути із під Луцька...

— Якто? — заперечив живо Андрійко, — прецінь я сам бачив його на польському боці.

Скобенко засміявся.

— Молоді ви ще, лицарю, та не бачите видючими очима. Щож із сього, що він по тому боці? У нього знакомі скрізь. Князь Гольшпанський, якого надання звідусіль оточують Незвище, певно знає про се. Кердеєвич тільки чомусьто не любить молодих Носів, але сих тут нема. Марина знає се найкраще, бо до неї нераз посилав посланців Заремба.

— Заремба! — скрикнув Андрійко, та вмиг погамувався і замовк.

Яке діло міг мати він зі Зарембою по сьому, що сталося? Ось перед очима його духа зарисовувався новий плян прехитрого орудника польських вельмож, так се було йому байдуже! Тут ходило про владу, волости, надання, а не про нарід, віру, волю. А чи сей продасть ворогові усі ті святощі, чи той, чия се не одно?

Розмова покінчилася, бо погружений у міркуваннях Андрійко не відповідав на всілякі питання цікавого Скобенка. Сказав йому тільки, що полишив у Степані свої коні та прохав його забрати їх зі собою до Овруча, коли вертатиме від великого князя. Опісля оба принагідні товариші поклялися спати під склепінням праліса. Скобенко захропів таки сейчас, а Андрійко довго перевертався з боку на бік доки благодатніт божок не склеїв його повік кам'яним сном,

XXVI.

З розсвітом розсталися. Скобенко віз із Овруча лист до великого князя у Степань, а Андрійко загадав поїхати до Руди, а там і вернути у посілля небіщика батька у Юршівку. Один рік війни отворив йому очі на весь безмежній праліс осіб та подій, у якому губилися другі. Хвилями здавалося йому, що се якісь злобні демони перерубують лід на ріці невидимо, незаметно. Колись ступить на сей лід одно з грядучих поколінь і... провалиться у безодню, а холодна хвиля високо вибухне в гору і погрузить усе...

— А як так, то навіщо тинятися по світі, безпросвітно, безрозрадно, навіщо каляти душу нечистою та нечестю других? Чоку не покушати солодошів життя, якими упиваються другі?

Намість їхати просто па схід у Овруч, де під той час перебував Жигимонт Кейстатович, Андрійко подався в ліво у область Уборті та невдовзі засірили перед ним великанські багна Прип'яті. Вправді дорога на Чорнобиль була суха та вела поуз Ужа, одначе Андрійка тягла якась непереможна сила у Мозирщину. Безмежно рівнину перерізувало безліч рік, річок, потоків, нетечий, які спливалися й перехрещувалися зі собою, наче якась по мистецьки в'язана сітка. Численні озера, озерця, стави, а то й просто баюри лучилися з текучими водами постійно, або тільки у дощеву пору. Береги усіх сих вод покривали комиші, троца та шувар густо посплітаною стіною, наче зберігали у собі якусь тайну. І справді, тайни були у сії безмежі вод, тайни великі, страшні — се поліські вікна. Андрійко чував уже нераз про чортів та топельників, які в них пробували і тому боявся вечерами оставати без даху над головою. Нечиста сила усякого зведе зі світа без труду, бо немає людини, якаб хоч у ряди-годи не відвернула своїй гадки від Бога. А якщо тільки таке станеться, зза найблизчого корча лозини, з таємничої глубини вільшини виповзе чудовище й утягне необережного під сю ярко-зелену наполому мохів, ряски та шувару. На щасте була осінь, та ще не пізня, дощі на добре ще не зачалися, то і доступ до людських осель був легкий. На невеличких, дещо понад рівень багна піднесених пісчастих або глинястих валах стояли щітинкою соснові ліси, а в них села. У сих селах жив тихий, добрячий, ясноволосий люд, який більшу половину життя проводив у човнах та на сплавах, данину платив рибю та дегтем, а землі управляв небагато, бо йі не мав. Білоруські мужики радо приймали під стріху лицаря, але не розуміли його оповідань про великого князя, Поляків та Татар!

— Татари до нас не прийдуть! — відповідали, — а великий князь та Поляки не лакомі на наші піскуваті нивки та на наших вюнів. А як вони до нас не прийдуть, то йі яке діло нам до них?

Коли Андрійко питав про Незвище, Полішуки кивали головами і казали:

— Се хіба тамошні люди знають, куди до нього дорога. Се над самою Прип'яттю, а доступу туди нема, хіба човном. Та йі то не кождий туди вас повезе, бо там кажуть несамовито. Там один боярин запроторив раз свою невірну жінку, а вона з розпуки тікала йі утонула у багні. З того часу ходить нічю по багнах і надить до себе молодих та втягає у безодню. А як хто не дасться на підмову, то йі так введе човен на корняк або колоду йі молодяк йіде пасти соми у пучину.

Мимохіть іздрігався Андрійко, чуючи се, та проте не гаявся. День і ніч їхав перед себе, доки не сказали йому, що тої самої днини добеться до Прип'яті. Останню ніч перебув у хаті тіуна князя Гольшанського у Вільшині. Тіун вельми чудувався, що Андрійко бажає дістатися у Незвище, куди ніхто ще з сеї сторони не їхав.

— У Незвище ідуть тільки рікою! — пояснював, — а туди буде нелегко. Але ось я вам дам провідника, то він і доведе вас, куди треба.

І справді! Як тільки відійшов від посілля тіуна на тонів два, перед його очима розвернулося безмежне, безкрає болото, вкрите тонким шаром баговиння та гниючих рослин, на яких ярко світилася нездорова, ясна зелень. Один крок на єю зрадливу почву грозив неминучою загиб'ллю, а провідник мовчки вказав рукою на чорний ліс, який рисувався на овиді.

— Ось там за багом ліс, великий ліс, а посеред нього Незвище. Ми туди їздимо тільки зимою, а тепер хиба тільки пішому можна перейти. Тому оставте, будь ласка, коня у тіуна, або вертайте та їдьте в село човном довкола у Прип'ять, а Прип'яттю заїде у Незвище без труду.

— Кількиж на се треба часу? — питав Андрійко.

— Ріжно! Якщо буде верем'я, то чотири до п'ять днів. Через хвилину вагався Андрійко, бо і щож йому за діло до Офки? Одначе з другої сторони тягнула його туди якась непоборима сила. Збудилися бач в ньому зрив молодечих почувань, бажання незвичайних пригод, переживав, трудів, а все для любимої жінки, яка усміхом рожевих уст мала нагородити його за се.

— Невжеж я люблю Офку? — питав себе Андрійко, але не находив відповіді на се питання.

Та якраз сеї сумнів вплинув на його рішення.

— Поїду, там буде видко! — погадав — і віддав коня пахолкові тіуна, який провадив його на край багнюки. Провідник, високий, худощавий парубок у полотняній одежі перехрестився, вдарив земний поклін, а опісля узяв довгу жердку в руки, а другу таку саму подав Андрійкові. Відтак ступив ногою на податливе, гнучке підложе, перейшов швидко кілька кроків і спинився на купині, яка поросла купчаткою. Опіраючись на жердку, оглянувся за Андрійком, а заки сеї за його приміром найшовся на купині, мужик був уже на другій. Оттак скакали оба з купини на купину, місцями находили більші острівці, бивно порослі осокою та ситником, зате деколи брили крізь ріденьку грязюку по коліна. Андрійко вельми дивувався, бо зовсім не міг замітити, по яких знаках відшукує мужик дорогу. Лук та меч прив'язав собі на плечі, щоби не спинювали його в мандрівці й витревало слідкував за провідником. Важка

се була дорога. Уся спина і крижі боліли від постійної напруги більше ніж після чотирогодиннього бою з Поляками. Тому, коли дійшли до більшого острівця вже недалеко берега, ставув сам, обтираючи з чола піт і попрохав провідника спочити.

Перед ними чорнів на гонів десять високий бір, берегом якого бивно росли вільхи, трепети та лозина. Дерева та куці стояли густо і не видно було ні сліду людської оселі. Але ось нагло почувся далекий звук рога.

— Що се? — спитав Андрійко, наслу́уючи.

— Хтось полює! — відповів провідник, отворив берестянку з хлібом та салом і сів снідати, користаючи з передишки. — Видко хтось приїхав з того боку, бо досі не чув я у Незвищі ловецького рога.

Андрійко знову завагався. Як там у Незвищі є хто небудь із рідні Офки, то його положення було б зовсім незavidне. Ба, в такому разі можна не зайти туди, куди бажалося, але поглянути завсіди варто.

Останню частину дороги відбули обо мандрівники також без перешкоди, бо в близкості острова сухої землі підложе ставало твердше. Водяні рослини уступали місця лозині та вербам, а по сплутаних корнях шувару лекше було ступати ногам навіть без помочі жердок.

Хвилю припочав провідник на березі, а відтак з місця завернув у багно, щоби ще перед вечером стати у Вільшині. Боявся бач болотяних чортів та утопленої боярині. Андрійко остав сам.

Перш усього витер чоботи травою та листям, припоясав меч, поправив на собі одежу, а відтак рушив уперід, відшукуючи стежки у лісі. Раз чи два рази почув ще звук рога вже ближче та виразніше, але не бачив ні живої душі. Тільки болотяна птиця кричала на багні, а деколи шелест у корчах та травах зраджував утечу дрібного звіря перед ловецьким рогом. Більше години мандрував Андрійко лісом, вкінці стали дерева та куці рідшати, а на прогалинах росли вересіль та пізноцвіти. Лай собак розлягався у лісі перед ним, а Андрійко вправним ухом пізнав по їх голосі, що вже увиділи звіря і то грубого, медведя або тура. Скочив наперід, аж гульк! опинився на прогалині, поросліт короткою травою. Високий ліс окружав її звідусіль, а саме з цього ліса долітав лай собак. У похилений поставі, з очима зверненими у ліс стояв на поляні муж з рогатиною в руді та з топором при боці, а три кроки за ним у темній вишневіт, футром обшитій сукні, прегарна жінка. При її виді живо забилося серце Андрійка, а кров хвилею вдарила йому до голови. Пізнав Офку.

В першій хвилині бажав підбігти до неї та звітатися, коли нечайно угледів на шапці мужа з рогатиною кармазинову стяжку. Ах, і в нього була така стяжка...

Скрадаючись гушавником, підійшов ближче, щоби пізнати оборонця Офки і побачив спокійні, хоча грізні черти Кердєевича. Відкіля він тут узявся? Що він робив тут серед Свитригайлової займанщини, він, перевертень?

Одначе події, які послідували по собі лискавкою, перепинили його гадки. З ліса викотився на поляну якийсь клуб звірячих тіл серед окликів наганячів та псярів, які бігли звідусіль, підцьковуючи собак, махаючи рогатинами, топорами, дрючками. Був се величезний медвідь, з яким саме ловецькі собаки гуляли „свинського тропака“, тоб то чіплялися його від заду та боків, а справно відскакували в бік перед лабами та страховинною пащею. Вийшовши на вільний простір, звір угледів людей і здержався, заревів з лютости, став на задні лаби й одним махом скинув зі себе собак. Наче спілі грушки з дерева попадали собаки у траву, а звір вискаливши страшні зуби, зближився до Кердєевича. Сей підняв рогатину, розмахнувся і вдарив звіря в груди. Але вістря видко осунулося по кости, бо староста похилився нагло вперед, а в слідуючій хвилі медвідь повалив його одним ударом лаби на землю. Рогатина випала з рук Кердєевича і здавалося, що йому ось і кінець. Але голосний оклик переляку надбігаючої челяді та блискуча поява Офки заставили медведя призабути на лежачого. Він зі ще голоснішим ревом кинувся вперед і ось-ось досягнувши був скамянілої з переляку жінки, — коли нагло наче блискавка кинувся хтось між звіря та Офку. Заки хто зміг отямити ся, вдарив медведя ножем у бік, а сам відскочивши о крок, добув юршівського меча.

Смертельно ранений звір заревів страшенно і усім тілом та останком сил подався вперед. Напоровся що правда на меч Андрійка, але його лаби впали з розмахом на плече та голову молодця. Він упав, а медвідь закрив його своїм важеним тілом та облив власною кровю. У голові Андрійка потемніло. Через хвилину намагався він ще вилізти зпід давлячого тягару, але надармо. Лютий біль у плечі прошиб наче ножем його тіло і він оmlів.

Думка Андрійка стала будитися з безтями наче пізною осінню приходить у п'ятьму днина, поволі, пиняво, незначно та неохітно, нерадо. П'ятьма сіріє, ясніє, та не счезає, як літом від удару меча бога сонця, а розпускається у світлі, мішається з ним, так що на останку не знать, що се, чи се ще п'ятьма, чи вже днина. Оттак то звільна у кромішній п'ятьмі безтями замаячів перший розсвіт: свідомість ествування.

— Я живу! — сказала душа та намагалася з трудом позбирати усе, що знала про себе. Довго ясувала вона собі всілякі речі, аж дійшла до останніх подій і зпинилася у своїх міркуваннях, наче побачивши звіря, ловець подається взад.

— Ні, розібрати подій, які після облоги Луцька молотом ударяли о себе та його свідомість, не в силі вона. Вона живе, то правда, але поза сим довкола неї п'ятьма, а радше сумерк. А після сумерку буває ніч..

— Ніч! Вона обіймає його звідусіль. Тисячами сліпих очий глядять йому у серце з усіх боків та підходить до нього все ближче та ближче. У всьому просторі тільки липень світла, що в ньому, а її воно маліє-маліє, аж уже тільки одна іскорка остала. Невжеж і вона погасне? Але ні! Ось він чує, що до нього доходить якесь инше світло, погляд очий! Блискучих, великих очий, з яких пробивається живуча душа. Він не бачить їх, але чує. Вони, тут близько нього, вони глядять його очий та впиваються в його затиснені повіки, шукають серця, моргають ритмічно від той сам розмір, у якому воно бється. Хто се? що се?

Андрійко розплющив очі.

— Сон се, чи ява? Вона тут? Відки? Яким світом? Чи се вже той світ, чи може... Офка? Сеї звідний образ краси, що Змієм назвала Мартуся?... А він, він бачить її блиск, її понаду, купає душу її тіло у неказаному чарі, який розсіває її поява довкола себе, хоча її і знає про її лож, облуду, злобу.

— Та ба! — заскреготало щось у його душі. Щож вийшло з правди, благородности, вірности, які блестіли мов соняшній світ у його душі? Нічого! Померк блиск, розвіялися високі мрії... благородність, правду, вірність продали за гроші, честолюбивість, наживу, а то й безглуздя... прийшов сумерк... Погань, гниль, самолюбство, безглуздя. А тут остала краса, краса Змія Горинича, краса опявляючої макової цвітки, та все таки краса...

Лискавкою, наче в горячій мелькалі гадки та картини крізь уяву молодця. Рука порушилася, наче бажала розірвати хмари-привиди, у які не хотілося вірити.. а в сій хвилині сильний біль прошиб усе вство лежачого і в сю мить вернув спомин останньої хвилини ловів.

Отямився.

— Що зі мною? Де я? Хто ти? — спитав, глядячи в очі, які збудили його.

У відповіді почув низкий, лагідний мужеський голос, який говорив з докором.

— Бачиш, я казав, що його пробудимо. Але ти, Офко, завжди вперта. Ось ще йому пошкодить.

Очі, у які глядів Андрійко, засвітили якимсь вогким огнем.

— Зашкодить? гадавш, Грицю, ні; не зашкодить. Йому вже час будитися до вечері. Прецінь у нього нема ніякої рани. Ми й не дотикаємо його, а наші очі чейже не пошкодять йому!

— Мої ні, а твої... ти знавш! — відповів з веселістю муж — і в сіт хвилині щось прислонило чарівні очі Офки. Було се брижками пооране, добряче та zarazом грізне лице Кердевича.

— Кердевич! прошептав Андрійко і в сіт хвилині погадав собі, що він у неволі. Одначе ся гадка ні раз не збентежила його, ні дратувала.

— Неволя? Пусте! Чи се не все одно жити в великій, чи малій тюрмі? Чи се не байдуже, чи він буде побивати других, чи почо запроторять у холодну? Або знає він, чи сі, з якими зхрещував він меч, вороги чи приятелі? Хто знає, чи Кердевич та його відступство не таке саме добре, як великопанські затії Свитригайла та великолитовські затії Жигимонта? Усе те ні раз не підходить до його намірів, мрій, стремлїнь. Вони не зі сього світа. Се або вчерашні спомини, або завтрішні затії, а покищо байдуже все...

— Добрий вечір тобі, лицарю! — заговорив міжним Кердевич, — ти пізнав мене, то видко горячки в тебе нема. Ось випий отсе, то полекшає.

І староста простяг до Андрійка чарку з напитком. Молодець узяв чарку і випив її зміст. Було се горяче, грецьке вино з корінням та ще якоюсь приправою. Напиток знаменито покріпив сили потовченого, так що він двигнувся і сів, а першою річю, яку стрінув його погляд, були чорні, лискучі очі Офки та її свіжно біла грудь, до половини відслонена глибоким вирізом сукні.

— Здорові були, достойні панство! -- сказав — і вибачте, що зовсім ненадійно попав у ваше посілля. Я піяк не міг надіятись, що тут серед земель Гольшанських... по сьому боці, під владою Свитригайла...

— А що се одно одному шкодить? — усміхнувся староста. — Війна війною, а волость волостью, чи вона тут, чи там...

— Волость так, але ви...

— Ми волимо спокій. Тут тихо, приютно, безпечно, тут нема ніяких напасників, ні грабіжників, ні капосних причеп, — тут замиготіли огоньки в очах Офки, — то й я нераз покидаю боввище та двір і їду сюди на відпочинок. Тепер мині треба їхати на довше, може на пів року, а може й на рік, тож я мусів ще раз поглянути на мое гніздечко.

Андрійко поблді.

— То ви мене повезете у Польщу? — спитав.

— У Польщу? навіть? — відповів староста, — хіба щоб сам захотів. Але я не радивби тобі туди їхати, бо легше туди дістатися, ніж вернути. Невжеж ти, лицарю, у Польщу вибираєшся?

— Не розумієте мене, достойні! Я в ваших руках як бранець, тому гадаю, що мене заберете у Польщу, але я сам туди ні раз не наважився їхати.

— Ти бранець? — зірвався Кердеєвич і нагло зареготався та кинувся обіймати Андрійка. — Ти, наш спаситель, який спас від смерти мене і Офку, бранцем? Чули ви таке, батечки? Ха, ха, ха!

— Так, ви бранець, лицарю! — заговорила з усміхом старостиха, — але тільки любовою та приязню прикуємо вас до себе. Усім життям не виплатимо вам повинности, бож ви нам се життя дали в друге.

Андрійко не розумів слів старостихи й аж по довшій розмові дізнався, що медвідь згинув сейчас від його меча та що його непритомним принесли у дворище.

— Оттут, — кінчив староста пояснення, — під опікою Офки та моєї старої мамки Горпини подужаєш, лицарю, а там і поїдеш у свою путь. А тепер ходім на вечерю!

Нелегко було Андрійкові піднятися з лежанки. Від довгої та жмудньої мандрівки по багнюці та від боротьби з медведем боліла його кожда кісточка, а лівою рукою годі було взагалі рухати як слід. Шуміло дещо й у голові, та проте настрій Андрійка значно наплавився. На старосту не глядів уже тим самим ворожим оком, що давніше, бо почування нетерпимости ослабли в його душі. Зате при виді Офки плавало його серце в захваті, у якійсь неземній роскоші, а не було уже кривавих привидів племінної ненависти, які передше боронили йому доступу до джерела краси та любови. Напротив! Усе, що досі вязало його до життя, розпалося, пірвалося, счезло, втонуло у зневірі, глибоко запала в серце обида, ся найстрашніша обида, яку можна заподіяти мужеві, кажучи: „Іди геть, ти мині непотрібний!“

Весело проминав час при вечері. Кердеєвич ні словом не згадував про князя Носа, а Андрійко волів теж забути про се у прияві Офки. Зате розказував зі захватом про оборону Луцька, про ратників „боярина Грицька“, про замисли боярина Миколи та свої. Кердеєвич споважнів, замовк і аж по довшій хвилині відповів.

— Справді, видко тепер у світі лицарський стан упадає, коли навіть у нас починають люди думати про мужицьке військо. У хлопах є без сумніву велетенська сила, та проте не віл поводить візником, а візник волом, хотят віл і дужчий за нього. Мужик се велика сила, але сліпа, несвідома своєї величі, як живло. Чи з нього виїде роз-

світ свободи руської землі, не знаю і не вірю, щоби се сталося швидко. Луцькі ратники держаться завдяки Юрші, тобі та Горностаєві. Не будь вас, вони розплинулисяб, наче осінній дощ, що маленькими струмочками зводчує землю, хочай зєдинений мігби могутчою хвилею пірвати зі собою усе живуче. Покищо князі держать верх над світом, а боярство та шляхта беруться відібрати у них сю власть до рівного поділу між усіх. На мужиків нема ще місця.

— Так, достойний пане, — замітив Андрійко, — тільки наше руське право, наша независимість стояла свободою мужика...

— А позаяк мужик не може бути свободним, то й на самостійність ще не час! — усміхнувся Кердевич.

Знову насилу вгамувався молодець і здержався від відповіді.

— Мені се байдуже! — заявив, — бо бачу, що я крушив копів за пропашу справу.

Коли в сій хвилі підняв голову, очі його стрітили погляд Офки, ясний мов сонце, чалкий мов огонь.

— За якунебудь справу крушить копів лицар, завсиди він лицарем, що стоїть понад мужиком, князем, чи боярином! — сказала.

— Так, але упадок справи ломить не раз і лицаря! — відповів Андрійко.

— Без сумніву! — сказав на те Кердевич. — Тому повинен лицар не йти в життю тільки за зривом своїх почувань, лишень розважити добре силу противників та союзників і аж тоді кинути свій меч у сю, чи ту терезку ваги.

— Якто? а рідний край, мова, віра, народ? — противився ще Андрійко.

— Лицар стоїть понад усім тим, як найнищий духовник над найвищим володарем світа! — відповів Кердевич холодно, а Андрійко замовк. Не переконали його слова червертня, але відповісти на них не почував себе в можности. Аж тут вмішалася Офка.

— Забуваєте, лицарі, про се, що повинности лицаря не кінчаться на боротьбах. У нього є ще служба жінкам, чи жінці. Чиж вона не виповнить порожнечі у лицарській душі сього, що боровся за пропашу справу?

Тут знову глянула в очі молодцеві так щиро і так любо, що молодець спаленів як рожа.

— Ха, ха, ха! — засміявся добродушно Кердевич. — Ось пізнати, що моя жіночка грає на струновій бандурі. В сам час ударила струну, яка найголосніше повинна обзиватися в серці молодяка.

XXVII.

На превелике зачудування, Андрійко другої днини дістав сильну горячку. Стара Горпина, яка знала всілякі ліки, заявила, що йому пошкодили духи багна, та що горячка потреває аж до перших морозів. Покищо показалося неможливим, щоби молодець їхав сейчас із Кердевичем, а староста не міг на нього ждати, бо на заході боротьба з Польщею мимо укладу не втихала.

Появилися навіть знову мужицькі ватаги, які нападали на всіх, хто прибував до сіл грабити поживу чи пашу. Але тепер по році сей мужицький рух не мав уже ціли всенароднього повстання. Мужик боронився тільки від ворогів, які дибали на його працю, або бажали накинути йому польське панщинне право. Поодинокі самостійницькі князі тільки використовували сі місцеві вибухи й повертали гнів народу проти Полякам та перевертням. Почалася війна усіх супроти усіх, бо головні польські війська пішли на Прусію та у Наддністрянщину, куди загостили були Волохи. Сама шляхта з невеликою піддержкою Малополян мусіла поборювати повстанців на Поділлі, Волині, в Холмщині та Галичині. Туди мусів їхати Кердевич, бо на чолі одної з ватаг стояв князь Олександр Нос, який накинувся в першій мірі на волости Кердевича. Він глядів Офки або пімсти, а старості грозило його завзяття знищенням майна та значіння. Тому не гаючись, сів Кердевич з прибічною службою на човни та поїхав горі Припятьтю на захід. У Незвищі остав Андрійко сам один під опікою Офки та Горпини, а кільканацять ратників із місцевого селянства та замкових слуг і стая величезних, злучих собак стерегли дворища.

Недуга Андрійка тягнулася недовго. Коли перші осінні дощі наповнили водою усі рівчаки та заглиблення багнистої почви, саміж багна змінила в озера, коли доступ у Незвище став зовсім немислимим, — він устав здоровий та веселий як ніколи.

Аж сам здивувався молодець, чуючи, як огнем переливається в ньому молода, палка кров. Понурі картини минушини та будучини, які тривожили його уяву ще недавно, счезли безслідно й оставили по собі тільки щось ніби стид. Було се почування, яке родиться в серці зрілого мужа на спомин молодечих розчарувань та прикrostий. Людина сміється сама над ними і над собою, хотяй колись уся душа рвалася від них на часті, а сердешня кров топила безпощадно у своїому розшалілому плесі всі свобідніщі зриви молодости. Так не те стало тепер. Мандрівник з деяким зворушенням глядів на щойно перескочену пропасть, але перед ним стелився рівний мов полотно битий шлях і душа всміхалася до нього.

Уставши, Андрійко подякував Богу за рятунок молитвою, а опісля побіг над ріку, щоби розглянутися за човном, який перевізби його в Чорнобиль. Одначе у прибережніх дозах, де звичайно пасся товар, тепер шуміла жовтява філя. Купини ліз творили тільки низенькі, зелені острови, які погиналися та дрожали під напором вод. Дальше за ними, чи то море розлилося? Чи переніся у тьмаві ліси Полісся безмежній Дунай? Величезний простір, якого меж не находило око на замраченому овиді, покривала вода. Не ся лінива, сонна вода Прип'яті, а якесь страшне, розпаліле море без краю, без стриму, злюче та дике. Разураз стрілою проганяла струя грубезні пні дерев з корінням та гиллям, які лівобічні притоки ріки нанесли у русло Прип'яті. Вони слідували по собі одні за другими, наче їх хто нарочно пускав долі струєю, щоби припинити плавбу на ріці. Бо справді, годі було й подумати, щоби хтось відважився повірити свою судьбу слабкій чайці серед сього диковижного круговороту води, бризків, мраки, пнів, кріслатого, чорного гилля та поплутаної, наче рамена топельника гнучкої лозини. Андрійко сперся о низку, головату вербу, яка стояла над водою й мовчки глядів на величню картину розпалілого живла. Він знав, що хотяй і опаде вода в Прип'яті, то осінні дощі перепинять плавбу до грудня або й січня. А по льоду та снігу, санамн..

— Не мізкуй, не мізкуй, лицарю, і не квапся! — почув нагло за собою дрозачий від старости, хриплий голос Горпини. — Не квапся та вертай у хату, а то знов ухоплять тебе злючі духи багон.

— Здорові були, бабусю! — відповів з усміхом Андрійко. — Не бійтеся про мене! Я зовсім здоров! Ні сліду не остало з поганої недуги.

Оперта на ціпок старуха підійшла та кістлявим, заскорузлим пальцем відхилила повіки й уважно приглядалася його очним галинам.

— А не болить у тебе голова та спина? — спитала.

— Зовсім ні!

У безлічі брижок, які укривали все лице старухи, зарисувалося, кілька глибоких зморщків на чолі, а маленькі, безцітні очі устремилися десь у тьмаву віддаль. Нагло рука з кістлявим пальцем піднялася в гору наче при острозі.

— То зле, то дуже зле! — сказала шепотом. — Як так, то ти, лицарю, не мав пропасниці, а тебе вrekла от ся, там!

Тут рукою вказала на дворище Офки. Андрійко споважнів.

— Якто? — спитав, — невжеж молода, гарна жінка може наврочити? Не кажіть, бабусю, пісенітниць! Видко ти не любиш її, тому й верзикаєш.

Старуха потрясла головою.

— Не люблю її, кажеш, — відповіла, — ні, се неправда! Я ненавиджу її, власними руками задавилаб її як сліпе котеня, укинулаб у найбільшу глибінь Чортового болота... ось де правда!

— За віщож ти її ненавидиш? — питав Андрійко, якого мимохить зайняла ся розмова, — вонаж гарна як весна і бачу, добра, бо держить вас, бабусю, у дворищі, хочай певно знає, що ви її не тее... Так, вона добра як божій ангел. Бачив я її на иншому місці, вона була там недобра, злюча, хитра, але тут...

— Правда твоя, сину, — перервала йому стара, — на її устах мід, у руках золото, але в серці... Гей, чи був ти коли на Поліссі у морозний, різдвяний вечір? На небо вийде місяць та обсипує сріблом увесь світ. Мороз зкує драгови-ни її болота у рівнесеньку скатерть, сніжок ніжненьким пухом обмережає усі галузки дерев, усе пруття лоз та вільши-ни, усі стебельця очеретів, комишів та троці, а мережки іскряться наче жемчуг, наче самоцвіти- алмази. Сріблисто сніява габа укриває усе і не чує ні шороху, ні звуку, ні голу-су. Усе спить, дримає, усе зціпеніло, завмерло, тільки над Чортовим болотом, яке не замерзає ніколи, стоїть туман. Він діїймається високо, високо, а його вершок купається у місячному сяві наче лице Ангела, який іде присипляти все, що осмілиться у таку ніч не піддатись сонному царові ночі. Сей Ангел кладе свою руку на чоло заблудившого мандрівника, обіймає рукою сироту, яку прогнали безсердечні люди з рідньої хати і всі вони засипляють серед білих мар смерти, а його ангельська добрість, се холод, байдужність, се усміх помершої жалібниці. Такий то холод, сину, такий приязний усміх гостить у серці Офки.

Говорячи те, стара загляділася в даль, підійняла кі-стляву руку, наче показати бажала Андрійкові, як Ангел смерті йде через замерзле Полісся. Мовчки слухав моло-дець і через хвилину справді наче бачив те, що розказу-вала Горпина. Одначе вона не переконала його. Се, що роз-казував йому про Офку Сташко і що бачив він сам у Луць-ку, говорило щось якраз противне.

— Не так воно, бабусю, є на ділі, — замітив невдово-лено. — Будь Офка таким холодним Ангелом, не прикува-лаб вона до себе старосту!

— Може бути, — сказала на те бабуся, — що її тіло иншим буває у одрині, чим так, але пізнавать людей мене не вчи! Тисячі бачила я на своїому віку, а я не завсіди чепіла у Незвищі... Одначе такої жінки, як Офка, не бачила і не знала я ще ні на Литві, ні на Поділлі, ні на Волині. У неї нема всього того, що повинно бути у жінки, нема благород-ности почування для Божих та людських справ, а є розуміння

тільки честилюбивість, бажання багатства, влади, сили, мести і може бути, бажання роскоші, палких обіймів, любовного шалу, Жінка товаришка чоловікові, вона шафаркою усього, що прикрашує життя, вона провідницею чоловіка у світі, а не навпаки! Так є завжди, так було і буде, доки хрести стоять на наших церковнях. Хотяй на вид рішає чоловік, то на ділі кожда його постанова, кожде слово, кожда гадка виростають наче цвіточки на грядці, яку управляє й обходить жінка. Ти сього ще не знаєш, бо ти молодяк. Ось поглянь на вчинки та гадки Кердевича! Не завжди був він сим, що тепер...

— Я знаю! — докинув Андрійко.

Як знаєш, то добре, бо певно зрозумівши, що бажая сказати. Вона оплела, опутала його своєю зміевою красою й довела його до сього, що він наче злодій крадьки мусить приїздити у своє посілля. Люди пальцями показують у ньому зрадника рідної землі, віри, народу, сміються з польських малюнків на його щиті та глузують зі старого, що взяв молоду жінку. Але біда не в сьому, а в тому, що всі його вчинки, гадки, замисли не ті стали, що передше. Наче хто виполов із його душі рожі та лилеї, а посіяв полинь... За се я ненавиджу її, бо я... — тут стара вдарила себе в висохлу грудь, — бо я виплекала його сама при своїй груді, а з неї виссав він любов до всього того, що тепер оплював.

— Видко тому, що вона чужа, з поміж інших людей та з иншого світа, тому і нема в неї розуміння сього, що любимо і цінимо ми, — відповів молодець.

— Гей! коби так хто узяв її з нашого світа та завів у безвісти, коби вона так вернула туди, відки прийшов до нас Ангел смерти...

— Пек, цур та пек! — аж скрикнув Андрійко, з острахом, дивлячись на старуху, яка з руками витягненими наперед себе, відходила в напрямі малої хатчини, що стояла над самим краєм багна.

На малому рундуці перед дворичем, привітала Андрійка старостиха. На чудовому її лиці стояв вираз задуми і смутку, довкола уст зарисовувалася злегка брижка болю. Глубокомі поклоном, якого колись навчив його Сташко, стрітив її молодець, а вона відповіла ледви помітним рухом голови та вказала йому місце напроти себе, на малій лавочці. Сівши, Андрійко заглядився увесь у прегарну картину жінки на тлі почервонілих листочків дикого вина та жовтого хмелю, які обростали рундук.

— Бачу, лицарю, що ваше здоровля поправилося значно, — начала звичайним, холодним тоном.

— Так, пані, завдяки ласці Бога та вашій допомозі. Тому я після ранішньої молитви тільки вам, пані, винен вдяку

і не забуду її, доки мого життя. Своїми ліками спасли ви моє тіло, але своєю появою рятуйте душу від загибілі у безпутті.

Із під спущених вій на гарне лице молодця упав погляд темних очей, загадковий як і сама жінка.

— Уже раз, — сказала, — ті самі уста обіцювали міні лицарську службу, та серце забуло, що вони казали. ще закн потемніла дарована мною стяжка.

І зза глибокого вирізу золотисто-жовтого ґорсету ви-
добула кармазиново-червону стяжку, ту саму, яку колись
найшов князь Олександр. Вії чорних очей піднялися зов-
сім, а погляд Офки устремився просто в лице молодця. Во-
но злегка поблідло, та Андрійко не дав себе збити з пан-
талику.

— Ви забули, достойна, пані, що ся стяжка мусіла бу-
ти знаком відповіді для князя Носа, раз Сташко подер
свою на ганчірки. Не моя вина, що ви їдучи з князем,
забрали зі собою і стяжку.

На лиці старостихи зацвів румянець.

— Добра відповідь! — усміхалася, — тільки бачите,
я не хотіла прохати вас, тому прохала Сташка, не знаючи,
що він...

— Не знаючи?... — спитав протяжно Андрійко.

— Так! Живучи посеред служби, і не гадаєш, що се
також люди з крові і кости, молоді, палкі...

— Не тільки служба була при вас, пані!

— Ох!... ви?...

Найкращі столісті рожі зацвіли на личку Офки. Вона
відвернула головку в бік та зпід довгих вій стежила за
кожним рухом Андрійка.

— Ви знаєте, лицарю, що лицарська служба, а любов
се не одно!

Андрійко склонив голову.

— О так! знаю. Недармо кажуть люди, що ви гарні,
добрі мов Ангел, та не сей, що купається у сяві вічного
світла, а холодний мов крига, мов Ангел смерті!

Офка засміялася коротко, нервно.

— Ох, лицарю! — заговорила. — Невелика між нами
ріжниця віку, але досвідом я куди старша вас. А досвід
сей добула я на самоті. На самоті, кажу, бо можна бути
самітнім і серед товпи і при боці чоловіка... Поглянеш
довкола себе і бачиш тільки голови, туловища, збруї, ко-
теллі, тапнерти, киреї, шуби, сіраки, та не бачиш людей.

— Одного вечера у Луцьку казали ви міні се, пані!

Офка зірвалася нагло з місця і одним кроком була
при молодцеві. Її ягоди горіли румянцем, наче розрізаний
гранат, червоні уста пашіли вогнем, блестили очі. Її ручки
увзяли руку молодця і стискали сильно, пристрасно.

— Ох, не згадуй міні сього, лицарю, се було тільки слово і більш нічого. Тоді не гляділа я в тобі душі, а нафшовши її, збентежилася тільки. Але тепер, тепер, коли ми самі, а довкола нас тільки розгукані живла та тупоумна служба, не ховаймося від себе за сумніви, недовіря, облуду! Питаєш мене, чому я холодна мов Ангел смерти? Бо я нещасна! Ось чому! Се, що я тобі казала там, при комині, е було тільки слово, се що кажу тепер, се праґда!

Задихавшись, сіла біля Андрійка на лавочці. Зпід розсрізу сукні виглядала розхвильована віддихом грудь, а ті самі опяняючі пахощі обдавали його, що тоді там у одрині в замку...

Але сим разом не стояло на перепоні нічо. Се, що ділило Андрійка від спокус Змія-Горинича, розпалося, розвіялося, між Офкою а ним була тільки ненависть до всього, що їх ділило досі.

Тихо, незначно ліве рамя молодця обійняло стрункий стан жінки, а рука діткнула повного, пружистого тіла.

— Ах! — зітхнула Офка та через хвилину всім тілом пригорталася до геройської груди Андрійка.

— Не вини мене за холод, лицарю, не знаючи мого горя. Пізнаєш його, то її осудиш сам!

Вирвалася з обійму, сіла на своє попереднє місце і стала розказувати про Кердєевича. Зразу не був її понутру підстарший уже та надто поважний муж, одначе незабаром оглядала вона його на турнірах, у яких одержав першу нагороду за тїост. Наче грушки летіли його противники з сідел, а він усім велів рачки лізти до її стїп, де вставали аж за її дозволом. Се дуже її подобалося, а коли батько, знакомі, а навіть король забажали її руки для Кердєевича, вона згодилася. Пізніше стрітила свого колишнього товариша діточих забав, який побачивши її, запалав пристрастю до неї та за всяку ціну бажав розірвати щойно загадане подружжя. За його порадою стала Офка ставляти Кердєєвичеві усякі умови, гадаючи, що він їх не прийме і так розібьється усе. Одначе засліплений красою дівчини боярин готов був за її ласку запродати душу чортові і гондився на все. Він понижувався, просив, жебрав, і тоді втратила вона для нього пошану та прихильність і все ество збунтувалося супроти зненавидженої злуки. Вона відмагалася, гляділа оправдання, викрутів, бажала тікати, та все надармо. Батько стеріг її як ока в голові, а на всі заміти її вагання відповідав невідмінно: „Добре, добре, все те поладнається після вінчання“. Тоді вона в останню ніч перед відданням рішилася на все, але тої самої ночі... віддалася своєму коханкові, щоби зненавиджений чоловік не чванився її віночком. Вона надіялася, що Кердєєвич не видержить.

сього останнього удару й відступити від наміченого подружжя. На диво, сам її коханок прохав її сього не робити, бо мовляв, так як є, краще буде й на будуче. Обманути „божевільного старцюна“ не велика штука, а під широкими полами його боярської киреї доволі буде місця і для двох, не то для одного. Офка вперве скривила тоді душею, обманюючи Кердєевича, а коли по тижневі любовник виїхав і пропав десь на заході, вона поволі привикла до своєї ролі жінки біля нелюбого, та ангельськи доброго чоловіка.

Дальше оповідання перервала служниця, яку Офка держала намість Марини, бліде шіснацятьлітнє дівчатко зі синіми, мов фіялочки очима та сумним личком. Вона доложила, що обід на столі й обоє подалися у кімнату.

Нутро дворища було уладжене вельми виставно. Усі стіни вкривали дорогі узористі обиття, спроваджені з Італії, зарівно як і важкі опони та занавіси при вікнах та дверях. На столі пишалася чудова срібна застава, багато золочена та різблена у всілякі взірці. Наче живі звисали з беріжків підносів та поставників цвіти, виноград, колосся, або мязисті фігури жінок та мужів, сплетені в дивовижні групи. У кожному такому творі західнього мистецтва слідно було любов до краси людського тіла у його найвищому розцвіті, та свобідне бажання зірвати окуви божкарсько-облудного середновіччя. Пророче почування мистців відкидало замарану безліч потайними гріхами, подерту жорстокими вибухами пристрасти, білу пелену брехливої невинности, а зпід неї вискалила до нього зуби bestія. Мистець усміхнувся, погладив її по кудлатій голові і підняв з пониження, порошу, гнилі до висоти людини, а її первісні, живлові пориви до висоти гідного людини стремління. Осьтак повстало відродження штук, яке швидко нашло у невичерпаній скарбниці старинности, взірці та оправдання. Твори сеї нової штуки поволі тільки находили призначання у зіпсутій і варварській Польщі та на византійсько-монгольському сході. Зате нашли вони у декого сильно розвинений змісл для природи та простодушність, властиві руському народові. Ось чому й не завагався Кердєевич прикрасити гніздочка своєї кралі саме сими першими відчитками нового мистецтва.

Підчас обіду старостиха й Андрійко їли небогато, зате живо розмовляли дальше. З природи річи на чергу приїшли великі події, які розгривалися в останніх роках володіння Витовта. У всіх сих подіях брала Офка визначну участь. Вона перетягнула чоловіка поміж перевертнів, вона облекшувала Зарембі його діяльність та звідомлювала польські круги про замисли та затії самостійників. На закид Андрійка, що се не було гарно, потрясла гордо головою, аж розсипалися її кучері по лебединій шії.

— Не гарно? Може бути, та бачиш подружжя чи любов, се боротьба, в якій одно улягає другому. Якби Грицько узявши мене, показав крім доброты, ще хочби якусь волю, якесь хотіння, чи стремління і туди присилував і мене глядіти, якби він показав був яку небудь силу у своїх змаганнях та прогнав на сто вітрів усіх, хто ділив мене від нього, тоді певно не мавби причини твоїй нарід називати його перевертнем. А так... куди хочеш, туди він і погнеться; годіж міні як хмелині оплітатися довкола безсильної биллини. Я жінка! не забувай сього, Андрійку, а як така, вимагаю від молодяка жару, палкосты, крови, безтямної, пяної роскоші, від зрілого мужа поваги, сили волі; бо він голова, не я! Він дуб, я хмелина, моє листячко вкрашає його поперепану кору. Він опора для мене, не я для нього і я певно не кинулаб його, старого дуба задля молодого верболозу.

Також Андрійко висповідався перед Офкою з усіх своїх замислів, змагань та розчаровань. Не замовчав нічого, навіть свого виступу супроти Заремби та відправи у Свигригайла. Офка слухала його пильно, а коли скінчив, налила йому чарку мальвазіського вина.

— Щож гадаєш тепер почати, лицарю?

— Раз на завсіди відчахнутися від пропащої справи!

— Радше від сих, що її запропастили! — не згодилася Офка.

— Все одно!

— Ні, не все одно, лицарю, не одно! Чи нечистий або грішний піп, не піп? Чи не має стійности свята Тайна, якої уділює вірним? Сосуд глиняний, але вино благородне, люди грішні, та справа свята!

З подивом глянув Андрійко на Офку.

— Чи се, що кажеш у сю хвилю, суцця правда, чи тільки слова? — питав себе в душі. — Як се правда, так я глядів правди там, де її не було, а найшов її там, де і глядіти не думав.

— Я гадаю вертати у своє посілля в полудневу Київщину. Там у Юршівці зводитиму давні порахунки з Татарами та князем Кирилом Глинським. Боярин Грицько Кознар, який був колись у мене слугою, привезе міні з Луцька мої гроші та добуте мечем майно; доволі в мене її могого давнього, а зпід ляцької кормити тисячами тікатимуть усі ті, що колись бажали прогнати наїздника з рідньої землі. Тепер вони як пчоли до матки збіжуться до мене, а я при їх помочі садитиму на новинах цілі села. Не можу боротися за волю народу, то можу принайменше трудитися для нього.

Офку видко одушевив його плян. Вона відхилилася всім тілом на опертя крісла і гляділа в гору, наче розмальовувала собі в уяві красу наміченої будуччини Андрійка.

— Усе те гарне! — сказала вквіці тихо. — Та одначе тобі ще недостає жіночої любови, яка прикрасилаб тобі труд рожами роскоші. Ох, бо ти не знаєш ціни сього, що подає тобі своєю любовою кохана людина...

Тут устала з крісла і заки зміг Андрійко відповісти хоч словечко, вибігла з ідальні.

Вийшов і Андрійко на рундук, а опісля тихою ходою попрямував у вкритий густою осінньою мракою ліс. Кров молотом стукала йому в висках, віддих ставав у груди, серце, здавалося, розсадить могутню грудь. Що значили слова Офки? Невжеж вона надить і його, як надила Кердеевича, Носа, Сташка та тільки, тільки інших? Раз уже втвирала вона йому свої рамена там, у Луцьку. Так казав Сташко, а й він сам бачив у неї не холод, не байдужність, а жар невшпеної пристрасти, яка призбиралася в її цвітучому тілі при боці нелюбого чоловіка. Ах! се тіло!...

Андрійкові здавалося хвилями, що велетні праліса погинаються на всі сторони як верболіз, а холодне повітря не могло вгасити внутрішнього вогню. У перве в життю бажання любови, нестримне, живлове обняло його мов пожар, відбирало хвилями тямку й кидало усе тіло в горячку не менчу сеї, яку шойно перебув. Так, вона наврочила його, ся чудова жінка, та не навістила його недугою, а непоборимим зривом невиданої, нечуваної досі пристрасти, сього дикого, первісного похону до наймякшої, найніжнішої роскоші, яку знає людство.

Дрожачи на всьому тілі, напів збожеволівши від помотаних гадок та від напливу розшалілої крові, яка наче полум'я бушувала в його тілі, Андрійко щораз прискіпував кроку. І тоді нагадалися йому його луцькі проходи по багнах, по нетрах, коли вся душа ставляла опір зривові пристрасти. Але тоді здержували його привиди, які заповнювали його уяву геройськими, кривавими подвигами, що мали збурити старий, пережитий світ, а подвигнути другий... Не було місця для любови, роскоші. Та ось тепер нема уже привидів, а є бажання, сильвіше від нього, від людей, Бога, є нове стремління, певно означене, ясне, а перешкоди нема ніякої хіба... хіба опір. Гей! опір Офки! Де нема стриму для його душі, там нема й опору для тіла! А потім... може слова її були словами згоди?... Може не буде й опору?...

І стрілюю побіг Андрійко у дворичце.

Смеркало. Понурий осінній день умирав на заході. У віконцях пекарні світилося, видно служба ладила вечерю. При брамі псар спускав з привязі британів на піч, яка надходила темна, чорна, й непривітна. Таємничо лежав перед Андрійком рундук та неосвітлені кімнати Офки й його власні. Наче злодій, крадьки увійшов у свою кімнатку.

Зі стільчика при дверях піднялася біла стать і заговорила тихим голосом.

— Пані жде з вечерою у себе, — вказала рукою на двері у протилежній стіні і счезла наче привид. Була се покоївка Офки. Андрійко остав сам.

Його очі звернулися у вказаному напрямі і на превелике диво у темряві побачив червонявий відблеск далекого вогню, або прислоненої оливної лямпади. З бючим серцем подався туди.

У стіні, у якій досі не завважав був ніякого отвору, тепер указалися відчинені двері. А в сей мент щось ніби кліщами здавило серце перед останнім рішучим боєм і відібрало йому всю силу, все завзяття, всю певність себе. Насилу переступив поріг... і завмер у подиві-захваті.

При червонявому сяві ватри, яка палахкотіла на комині, на низкому, подушками та коврами вистеленому тапчані напів лежала, напів сиділа Офка, вдивляючись у полумя розміряним зором. Ніжненький нарис її носика та уст зазначувався на темному фоні сутини, наче найкращий малюнок італійських мистців. На ній була легенька, напів прозора мусселінова нагортка, зпід якої виглядала коротенька, від половини грудий до колін сягаюча кармазинова туніка, без рукавів, з глибоким вирізом на груди та з розрізами по боках. Осліплений казочною появою красавиці, Андрійко стояв як укопаний і вхопив себе руками за груди, яким забракло повітря до віддиху.

Та ось підняла краля головку і звернула очі на молодця.

— Добрий вечір, Андрійку, — сказала тихо, — ти вернув уже? Ходи! Вечеря жде!

І протягла до нього повну, білу мов алябастер, амброю пахучу руку.

— Офко! — заговорив швидко, задихуючись та запилюючись від нечуваного подражнення. — Офко! серце моє! Здивуєшся, або й лякатимешся нахабности твого гостя, але вибачай! Не під силу міні боротьба з твоєю красою, понадою і з огнем, який бушує в моєму нутрі. Ти одна, одна зможеш втипити бажання моєї груди, одна ти даси міні цвітку любови, до якої молюся, молитися буду та до якої молився вже там, у Луцьку, коли я як божевільний відпихав руками від себе щастя. Моєю стань Офко, якщо не захочеш побачити мене мертвим або божевільним!

Він обняв її білі, круглі коліна та цілував їх у безтямі упою. А на устах Офки зацвів неземний усміх. Її рука ніжно обняла шию Андрійка й намагалася підняти його горі.

— Устань, коханий! — казала, — устань, я стидаюся, мої коліна обнажені, мій одяг у пеладі, служба пішла спати, ми самі! Невжеж ти користати бажавш зі своєї переваги?

— Якто? — закликав молодець — чи тільки те відповідавш міні на мої слова, які є лишень тінню почувань?

Але ні! Так не було! Усміх на устах став жартівливим, рука відкинула муселінову нагортку, а біла наче слонява кість, повна, роскішна грудь плінула зір молодця.

— Чи знавш, Андрійку, що се я викликала у тебе штуюко горячку, щоб ти не поїхав? — спитала голосом розпеченої дитини. — Так! бо я хотіла тебе мати при собі, у моєї груди, у моїх уст.

— Ах!

Наглим рухом оплела шию Андрійка і потягла його до себе, а уста обоїх злучилися в довгому, першому поцідуї. Усе тіло Офки, наче виїнята з води риба погиналося, корчилося, дрожало. Туніка розпахнулася на шиї, білі, пружисті півкулі грудий, дрожачі від бажання та жару любови виглянули з під золотої борти і п'яні уста Андрійка прилягли до них, наче спрагнений мандрівник до спілої сунці.

А тоді закрутилося усе довкола них у якомусь шаленому вирі безтямної розкоші...

XXVII.

З усім жаром молодої, палкої та сильної людини віддавався Андрійко новій для нього розкоші. І Офка переживала аж тепер весну свого життя. Наче викликана творами мистців ренесансу старинна богиня Венус прилетіла з Пифосу у засніжене, замерзле Полісся і розсілася при огні у кімнатці Офки, звязала двох молодих зі собою своїм божеским поясом, а тямку закрила своїм серпанком. Одно тільки бажання було в обоїх, одно стремління, одна ціль: насититися самому і дати другому зглубити усю безодню розкоші, яку розвертає перед молодими любов.

Неначе гарні, зоряні сні минали дні та ночі, тижні, місяці. Більше досвідня Офка вміла у любовну гру вводити щораз то інші переміни, була невичерпана у дотепках, оповіданнях, пестоцах, одним словом не допускала у буйний цвітник своїх любовіщ найтяжчого ворога любовної страсти: нудьги-переситу. Вічно нових тонів добірала птичка любовної ласки; її трелі та переливи завсіди пліяли уху чудовою та все новою гармонією, складом, висотою, красою. Вічно шаліла молода кров, а винахідчивість любовниці знала її завсіди наче підтяти батогом до дальшого безтямного бакхічного танцю.

Аж десь по Йордані звільнили морози, а околичні селяни стали навідуватись у Незвище. Вони приносили вісти про вітну Поляків із німецьким орденом, про перемиря зі

Свиригаїлом та про завзяту війву на Поділлі та в Галичині. На Стрітення мав відбутися зїзд для обговорення умов вічного мира.

Десь у марті вперше відізналося в серці Андрійка щось ніби докір освіти, ніби жаль за сим, що покинув був осінню. Правда! Його змагання, як і змагання багато, багато других мужів розбилися об холодну стїну великокняжої тупости та злої волі його дорадників, але все таки... чи людина живе тільки любовю? Не втерпів і запитав Офку про її гадку.

— О так! — відповіла з поспіхом, наче бояла ся, що коханкові прийде якась друга гадка, — так, людина живе тільки любовю... і надією...

— Надією? — спитав молодець, — якеж добро жде нас після сеї чари нескazanого блага, яку випиваємо що дня обоє?

Офка всміхнулася якось загадково, на її личку зацїв сильний румянець, а очі чомусьто устремилися в землю.

— Так, Андрію! Зразу надіємось усміху, ніжної ласки, відтак безтямної роскоші любовних ночей, а вкінці... материнства...

— Офко! — закликав Андрійко, зриваючися із місця.

З тихим хлипанням припала жінка до його груди.

— Я вже від осені знаю, що... та я боялася, що ти мене перестанеш любити. Аж тепер кажу тобі се, щоби ти знав, що в мені під серцем застав від тебе... та щоби ти не кинув мене.

— Я, тебе? Зірничко моя! То ти справді гадаєш, що я мігби се вчинити?

— Він обняв її, мов мати обіймає розжалену дитинку та пригорнув до груди, наче могутніми раменами бажав закрити її від горя та небезпек. А вона підняла поблідле личко горі і прошептала:

— Ох, ти будеш мусів те вчинити, бо прецінь ми вже не самі, нам треба власної хати та посілля. Кердеєвич...

— Так, се правда! — сказав, — їхати треба, та тільки не надовго. Заки пожовкне листячко осінню, верву та заберу вас відсіля, ген у степи на південь, у круті балки в зелені байраки в широкій, вольний світ!

Одначе легше було пообіцяти ніж справді покинути Незвище. В кілька днів опісля надійшов від Кердеєвича лист, у якому сповіщував Офку, що важко ранений у боротьбі з князем Олександром, якого ватага напала на нього в Лопатині. Лист привіз із Пинська купець, який доставляв разом у Незвище потрібні Офці харчі, вино, футра та прочу куплю. Він розказував про бої на Волині, про завзяту обох сторін та про невдоволення литовського бо-

ярства і деяких панів зі Свитригайла. Про прибуття Кердевича в літі не було й мови, аж пізною осінню або зимою могла надіятися чи обавлятися Офка його приїзду. У виду сього Андрійко припинив свій виїзд о тиждень, а за сей час нечаяна відлега унеможливила взагалі всяку подорож. Над землею розшалів західній вихор, якого ніхто не затамив на Поліссі. Він ніс зі собою дощі, які повинню зливалися на відтаялий сніг та перемінювали його у непроходиму, зимну грязюку. Вмить порябів, почорнів непропорочно білий, хрустальний світ, а разом із ним змінилося неодно і в Незвищі.

Мужики-ратники покинули дворище, бо по розмерзлих мокляках не міг уже пробратися ніякий ворог, а служба заходилася біля розчищування та навоження огороду. Офка виходила на рундук, та вже не покидала дворища. Широка спідниця на обручах скривала її вагітність перед оком служби, та ходити все таки не наважувалася Офка у днину. Хиба вечером виходила, сперта на рамени Андрійка, слухати журчання весняних вод, покрику звіря в пущі та голосів перелетньої птиці у повітрі або на багні.

Позеленіли жовті пупянки на деревині, опав цвіт із овочевих дерев, надходив травень зі своїми пахощами та трелями соловія, але вигоріле багаття пристрасти не бухнуло новим огнем. Поважний настрій, наче очікування чогось великого, заставляв Офку з довірям клонити голову на плече Андрійка, а він піддержував її могунім раменем, і наче додавав їй сили та певности, що будучина поверне їм ще сі гарні хвилі, коли то у Незвищі намість Ангела смерті вітала богиня Венус.

Та все таки не раз і не два ходив Андрійко сам один у ліс над мокляки, які пишалися новим ярко-зеленим одягом свіжого очерету та шувару. А тоді, коли у місячному сяєві заводив пісню соловейко, коли над водами гомоніли покрики чапель, а озерця обзивалися хорами жаб, тоді чув молодець у серці якусь невияснену тугу за чимсь, що колись йому снилося, а чого не зазнав досі. Хвилями здавалося йому, що він будиться з похмілля, що все пережите, се тільки гарний але горячковий сон. Чи се, що пережив він із Офкою, се любов? Деж ділися сі оспівувані ніжності, зітхання, де пісні, розмови, прохання, де очікування та радощі задля одного усміху, поцілуя? Невжеж усе те згоріло в пожарі нестримної похоті?

І мимовільній сумнів став мучити Андрійка: Або любовні заходи молодих літ се брехня, або його пожиття з Офкою не любов, а щось друге, щось ніби любові Грети з Горностаєм. Але у наскрізь правій душі молодця почуття повинности-обовязку взяло верх над усіма сумнівами. —

Раз вона стає матір'ю моєї... о Боже!... моєї дитинки, так вона мині всім у світі і нема добра ні краси поза нею!

Так щож? Хотяй навіть тіни не було у його пожитті з Офкою, то все таки щораз то голосніше обзивалися в ньому давні змагання та стремління. Жар любовної страсти прислонив їх тільки на хвилю, а коли опав туман, поза ним не було нічого... Офка розуміла особисті бажання людини, якій вони її не були, бо світ, із якого виїшла, поклав собі був Богом якраз особисту користь. Одначе поза се не сягала вона гадкою і не розуміла, що поза користю одиниці є ще щось вище. Король, Заремба, його свояки, канцлер, сенати, князі, пани, бояри, вона сама та опутаний нею Кердеевич, всі вони одно тільки мали на умі: заспокоєння себе самих. Тож коли тільки Андрійко заговорив про садження на новинах свіжих сіл у понуревій Київщині для оборони земель перед Татарами, вона мовчала, а опісля радила йому побіч боярських слобід садити і села для неперехожих мужиків, щоби розбогатити у дозвіллі та безпеці, збудувати замок та виторгувати від великого князя чи короля нові надання або й княжий титул.

Гірше стріли Татарина вдарили сі слова Андрійка, але він бачив, що тільки любов до нього піддає Офці такі самолюбні гадки. Вонаж не була винна сьому, що її ніхто не навчив думати й почувати інакше, а пізніше життя поперло ще науку самолюбства незбитими примірами досвіду.

І знову сидів він раз вечером у червні на виверті серед ліса, а враз із хмарою комарів, які звеніли довкола нього, обсіли його сумніви. Опер чоло на долоні та глядів у червоні рефлекси світла на лискучій поверхні лісного озера. Нагло чиясь рука доторкнула його плеча. Підняв голову. Над ним стояла Горпина.

— Задумався, лицарю? — питала. — засумував? Чого? Навіщо? Лихом об землю! Жіночка цвіте мов маків цвіт, вроди-краси тобі не брак. срібла-злата хіба теж ні, відкіляж узявся смуток?

Андрійко зморщив брови.

— Жіночка? — заговорив суворо, — хто дав тобі право?...

— Хто? мій сивий волос та досвід. Залюблені завсіди гадають, що світ не бачить їх любови, як не бачать світа вони. Та проте не я стану тобі за се дорікати. Рівний глядить рівного. Нерівняж чорним кучерям Офки сива грива Грицька. Гей! Минула молодість, а на старости літ, хто у виборі не поспитає розуму, той доложить честю... Не твоя вина, ні її... се вина крови, яку Бог улив у ваше мо-лоде тіло. Чомуж сумуєш, лицарю?

Андрійко не відповідав. Він справді сумував, та не знав, що відповісти Горпині. Тому відвернувся знову від

неї та поглядів на воді кривавих відблисків, якими займався передше.

Через хвилину приглядалася йому старуха та стежила зором, за чим глядять його очі у красвиді і легкий сміх промайнує по зів'ялих губах.

— Гей! — знаю я, молодче, чого тобі захотілося, знаю, знаю! Коли бачу, як гуляють твої очі по просторах, то так начеб ти сказав мині: „Туди, ген, у даль песеться моя думка, не задержить мене пахуча молодим тілом тепла постіль!“ Тобі діла захочується, може ні?

Андрійко зі зачудування аж зірвався. Справді, Горпина відгадала найтайніші його гадки швидче, чим він сам міг собі їх усвідомити. А старуха говорила далі:

— Ніхто, не стане орати мечем, сіяти шитом, у шоломі сажать курий, ніхто жеребцем не возить води, а лицар не на те носить пояс, щоби бабіти при жінці.

— Ох! — вирвалося в Андрійка. — Яб давно уже поїхав зладити домівку для неї у своєму посіллі, та тепер годі!

— Годі?

Бистро глянула старуха на молодця, наче не розуміючи гаразд його слів... Нагло якийсь огоньок засвітив у її мутних очах.

— Чому годі? Ти їдь, лицарю, — казала, — я сама збережу твою кралу від гніву Кердєвича, якби знечевя появився, я збершу, уїм у два місяці, вигадаю недугу й не допушу, щоби він забрав її відсіля. Вона твоя тілом і душею і я збережу тобі її, хочби тому, що ти освободиш мого Грицька від неї...

Андрійко наче в сонце глянув. Кинувся дякувати бабусі, але вона покректуючи, пошкандибала домів, а за нею пішов і він.

Першим, що помітив при повороті був невеличкий човен, який холітався на водах пристані.

— Хтоб то міг бути? — питав себе і прожогом ускочив у хату. У ідальній кімнаті сиділа Офка зі заплаканими очима, а біля неї гарно одітий, невеличкий собою, худощавий муж у півпанцирі, з мечем при боці, — Грицько Кознар.

Звіталися, а вслід за сим Офка вийшла.

— Ти говорив із нею? — спитав Андрійко.

— Так, говорив і з дива зійти не могу, як могли ви так змінити за пів року сю преславну Офку з Луцька. Все таки не надіявся я, щоби Юрша...

— Ах, я не Юрша, я звичайний собі когут, який брався літати, гадаючи, що він орел. А він міжтим тільки когут і в курнику йому місце при курочці та курятах.

— Бачу, що й ти зневірився, а се не гарно. Мої люди ждуть на Юршу. Невжеж маю поїхати сказати їм, що найшов тільки когута?

Андрійко потер чоло рукою.

— Не бітсья за мене, Грицьку, я зневірився, то правда, але справи не покину! Я не Кердевич, ні Нос!

— Те саме казала мені й Офка. Завтра, боярине, їдемо разом, у Юршівку!

Подали вечерю. При столі розказував Грицько про перемиря та про спори Свитригайла з Поляками за пограничні волости. Розказував і про піжмурки Кердевича з Носом та про їх двобій під Лопатином, вкінці про збутки Федька кн. Несвизького на Поділлі. Молдавські вєводичі Ілля та Степан, татарські мурзакі, збунтоване хлопство і боярська рать оказувалися куди сильнішими від польської шляхти. Також Богдан Рогатинський підняв голову, а в Луцьку місце Михайла Юрші, який засідав у прибічній раді Свитригайла нарівні з князями Чорторитськими та Івашком Монивидовичем, заняв князь Олександр. Зате на Литві дещо змінилося. Литовські пани та бояри вельми спорикали на Свитригайла за се, що опірався головно на Русинах і з них набірав здебільшого ратників та орударів. Вони розказували, що він прогнавши патра Анзельма, вибірається знову вернутися до православної віри та поневолити католицьку Литву, як колись київські та Турово-пинські князі неволити поганську.

Як на місці зрубаної тополі виростають десятки молодих гонів, так на місці одноцільної визвольної війни народу, вибухли десятки дрібних, а зі сього користали всі, що не бажали сидіти дома та гляділи легкого зарібку в багатій, медом та молоком пливучій країні.

Усі західні та північні землі роїлися від княжих, боярських, а навіть мужицьких ватаг, але дати опір польським придвірним полкам, татарським грабіжникам або „союзникам“ із Молдави, на те сили не було. Звичайне собі безголовя правління, яке не виросло з народу, тільки на народі. Ось чому і Грицько вивів своїх ратників із Волині у Галиччину і туди всілякими дорогами за поміччю Юрші та Рогатинського, спровадив сі рідні своїх ратників, які бажали покинути кровю та пожежею залиту перемиську землю. Добутою на Ляхах збруєю зоружив свій ще до півтора тисячки мужів числячий полк і помандрував на Дубно. Кременець, Збараж, Межибоже, звідкіля ратники вже як великокняжі служебники-бояри попрямували з Кострубою в Юршівку на Поросся. Грицько поїхав ще з початком мая відпитувати Андрійка у Степань. Довго глядів надармо, вкінці завдяки Овруцькому попові, з яким стрітився слуцатию

з Олевську, попав на слід Скобенка, а сей справив його у Незвище.

До пізна в ніч сиділи всі троє при столі, аж коли на сході стало ясніти літнє небо, розсталися на супочинок. Останній се раз спільна кривля та спільний намет укрив їх любов та щастя перед заздрою судьбою. У останнє пригорталася Офка до груди одинокого мужа, який зумів пірвати за собою її горду, палку та самолюбну душу. Але радості, щастя не дала обоім ся ніч, тільки сльози, жаль, розпуку. Одно словечко Офки: „остань!“, а Андрійко не оперсяб спокусі. Та вона не висказала його, хочай серце стискалося в груди, наче передчуттям чогось страшного, а до недавна рожевою надією оповинена будуччина видалася нагло чорною безоднею Чортового болота. Важку боротьбу зводив і він зі собою, та конечність виїзду була леминуча. Перед зимою мусіло Незвище опустіти, а краса Офки мусіла заховатися у безвістях віддалі.

Аж останнє „прощай“ з трудом проказали уста і пірваній течією Прип'яті човен поплив долі водою.

XXVIII.

Плили доволі швидко, а що в човні мали потрібну поживу, а ночами світив місяць, то й не приставали до берега аж у Київі.

Мати руських городів була тоді вже сильно підупала. Поза Печерською Лаврою не було властиво в ній нічого, що моглоби притягати до себе очі руського народу. Державне та суспільне життя збиралося наче притоки в головному руслі, на дворах князів, вельмож, знатніщих бояр. Зате доволі швидким живчиком було міщанське життя, головно торговля. Татарські купці приїздили туди цілими валками та привозили арабську, перську, та малоазійську куплю, бували зрідка Вірмени та Греки, але головно був тут осередок обміну плодів усієї Київщини, Полісся та Задніпров'я. Тут Андрійко і Грицько купили коні і поїхали осілим краєм за Рось, де кінчилися густіще заселені волости, а тільки зрідка в балках та густих байтраках крилася від татарських набігів нечисленна людність. Оттут правобіч Росі лежало у глибокій балці, крізь яку пропливав доволі значний потік, село Юршівка.

До нього належала уся полоса краю поміж долишнім закрутом Росі а горішнім бігом гірського Тикича, а й дальше над Синюхою землі стояли пустою.

Черкаси, Канів та округи над Вореклою мали державцями князів Глинських зі стародавнього татарського, давно одначе зрученого роду.

Уже в Києві зачували Андрійко й Грицько, що князі Глинські беруться насильно займати опорознені наслідком воєнних подій та татарських набігів княжі й боярські волости. Живучи здебільшого на Задніпрянщині, вони не брали участі в боротьбі Литво-Руси з Польщею та радше оглядалися на Москву, чим на Вільно або Краків. Молдавські та татарські союзники Свитригайла вельми облекшували їм роботу, руйнуючи двори та села, забіраючи людність в ясир. Незначні останки населення доповнювали князі Глинські переселенцями зі Задніпров'я, втікачами з Литви, Підляшя, Волині, Поділля. Нечисленні та безсильні власники не сміли оспорювати протизаконної грабіжкі оружною рукою, а відкликатися не було до кого.

Усе те занепокоїло Андрійка тим більше, що знав дуже добре про ворожнечу між небіщиком батьком а молодими князями. Вправді в Юршівці та околиці мусіли вже бути Грицькові ратники, все таки й вони не зумілиб собі дати ради без нього. Тому спішив день і ніч на південь, аж на зорі п'ятої днини після виїзду з Києва переправився вплав через Рось, якраз напротив Юршівської балки.

Усе спало ще в селі, навіть собаки не перебріхувалися, видно всі були перетомлені попередньою дниною. І справді, всюди стояли свіжі зруби нових хат, виведені під дах та оббиті вже досками. На превелике диво при зрубках не видно було робітників, які звичайно люблять просипляти коротку літню ніч на гиблівках біля розпочатої роботи. Інших праць у сьому часі не було, бо до жнив було ще дві неділі. Усе те немало чудувало Андрійка, а Грицько покрутив головою і сказав:

— Се щось несамовите! Ідьмо далі!

Аж ось у сирині ранку зачорніла старенька церковня, поівство, а за ним велике, тому двісті літ із модрини побудоване дворище Юршів. І тут мимохить скрикнув Грицько.

— А що? не казав?

У дворинці світилося, весь майдан був повний коний та возів, а брама стояла отвором... Здержалися, Грицько попривязував коні до найблизшого плота, а сам став лічити верхові коні. Було їх трицять два, а поверх сього дванацять возів, біля яких спали на розстелених кожухах, сінниках та перинах мужики, жінки, діти. Біля брами лежали воли, корови, вівці.

— Се переселенці! — замітив Грицько.

— Ба, але не наші! — відповів Андрійко. — Наші певно гостують по хатах в селі, та по околичних хуторах, доки не поставиться потрібне число хат!

— Такий був наказ, така умова і так є на ділі! — сказав по надумі Грицько, — і тутешні мужики і бувші луцькі

ратники навикли слухати й панувати слово Юрші... се чу-жі люди!

— Певно князя Глинського! — догадувався Андрійко.

— Нічії більше вони й не можуть бути! — підтвердив Кознар. — Значить позір! Треба перш усього відшукати Кострубу.

Позабірали коні і поїхали на повіводство. Підчас коли Грицько будив попа та розпитував про Кострубу, Андрійко глядів на хати селища, які чимраз ясніше виступали з ранньої сутіни, а ціла хуртовина гадок пролітала крізь його голову. Ось перед ним дворище його батьків, а він його отчич та дідич стоїть перед ним і вагається, увійти туди, чи ні! Не так уявляв він собі несповна два роки сьому поворот під рідну стріху, не так! Ось із ним прийшли люди — поселенці, які мають збільшити значіння його роду, імени, звеличити його славу... та се не побідники супроводжують побідника, а побиті, покнані, зломані, прогнані з рідної землі втікачі рятують свої пропащі голови у безвістях далекого Сходу. І жаль і глум, бож побила їх не сила й насила, а каверзи, самолюбство, тупоумність, брехня. На полі слави перемога завсіди ішла з ними, та проте саме на них упало горе побіджених. Гей! видко з дежавною самостійницькою гадкою, зі сонцем волі зайшло і світило справдливості. А він сам? Виїхав хлопцем, вертає мужем, а за ним Офка, перед якою небіщик боярин остерігав Носа у Смотричі, а дядько Михайло його в Луцьку...

Боярине! Коструба тут, і твоє добро на повістві! — штовхнув його в бік Грицько й Андрійко прочуняв.

Вельми зрадів, побачивши Кострубу, який мимо вивіщення до боярського стану, не змінив ні свого вигляду, ні вдачі. Від нього дізнався Андрійко, що попередньої днини вечером прибули в Юршівку оба князі Глинські Семен та Кирило з трицятьма ратниками та замковою службою і туном, якого бажали осадити у дворищі. Андрійків тул покликався на свого боярина, але князь Кирило зареготався і відповів, що на могилі власника давно поросла мурава, а нема тепер на Русі нікого, хтоби надавав землю. Тому вони як найблизчі сусіди беруть її по стародавньому праву. На се заявив Коструба, що на Юршівських землях, або на нових займанщинах під покровом Юршів має осісти ще з півтора тисячки ратників, які прийшли сюди з Волині, Поділля та Галиччини. Дуже не по нутру князям була ся заява, тим більше, що до п'ятидесять нових хат збудовано таки в самій Юршівці. Вкінці сказав Семен, що вельми рад новим поселенцям і не заборонить їм осідати, де захотять, коби тільки згодилися на провід князів Глинських. Воеводи Монивидовича і так ще нема, а молодий

Юрша згинув десь від року, а хочби й жив, то нема в нього права на землю.

— Нема його й у вас! — відповів на те Коструба.

— Нема права, то є сила! — засміявся князь Кирило.

— Не знать, чия більша! — не згодився Коструба, — чи Юршівського імени, чи трицятки ратників князя, від якого несе баранячим левм.

Страшенно озлобився князь на Кострубу, але сей не ждав, аж дійде до бійки, бо в селі справді було тільки кількадесят мужа та й то при будові. Тому покинув дворище і пішов до попа, у якого гостював від приїзду, бо дворище було за сі два роки сильно підупало. На ніч розіслав гонців по околичних хуторах, щобі всі верхом та зі зброєю прибували виручати посілля від напасти. На перші години дня сподівався Коструба помочі і ладився ще перед обідом прогнати князів із Юршівки.

Андрійко обняв і поцілував вірного Кострубу мов брата і дякував йому за обстоювання прав законного власника. Та тепер, коли власник сам появився, провід переходив до нього.

— Де моя збруя? Де кінь? — спитав гордо у свідомости, що їде у бій за добро своєї жінки і... дитини.

Коли сонце заглянуло в Юршівську балку, головною дорогою їхала у дворище чимала ватага ратників у шоломах, дехто в латах або півпанцирях, а всі з копіями, луками, топорами, мечами. За ними мужики з косами, вилами та бардишами, у які прозорливий Коструба велів заосмотрити всіх мужиків у Юршівській волости.

З хат стежили старці, жінки й діти за походом, доки не скрився за частоколом дворища. Попереду їхав на лицарському жеребці Андрійко у повній збруї зі спушеною кратною на лице та струсиними перами на шоломі. При мечі висів йому синьо мальований щит із трираменним хрестом, а копіє віз за ним Коструба.

У дворищі запанувало замішання, крик, гамір. Приведені князями замкові слуги виганяли наосліп товар за ворота та тягли за собою жінки й діти. Але Юршівські мужики не пустили їх.

— У нас, — казали, — до вас діло, а ми з часів небіщика боярина Василя навикли всі справи рішати копним судом, громадою.

— Але ми неперехожі каланники! звинялися наполохані пришелці.

— В Юршівці нема каланників. Є тільки бояри і кметі. Ходіть!

Перед дворищем розгривалася міжтим цікава дія.

Двох середнього росту мужів, один у кінчастому шоломі, карацелі та панцирі зі щитом та мечем при боці, а другий в шапці-місюрці та визолочуваних на східній спосіб латах з кривою шаблюкою та круглим щитом вийшли напротив Андрійка, який зіскочив з коня і підходив до них певним, міровим кроком.

— Що ви тут дієте під моєю стріхою? — спитав гордо, а відтак, удаючи, що пізнає обох аж тепер, додав: — Князі Глинські бачу! Давно не бачили ми себе з так близька, правда? Там де ми, — тут вказав рукою на дружину, — боролися за свободу нашої землі, не видко було ваших лиць, хоробрі герої! Тому будь ласка, їдьте за своїми баранами на Ворсклу, а до нас не пхайтеся!

Злавалося, що кров залле мужа у шоломі. Його кругле лице посиніло, а малі скісні очі сипали іскрами. Він скочив до Андрійка мов тигр та може прийшлоб було вже тепер до розливу крові, якби не Коструба, який опустив копіє і вістрям діткнув груди надбігаючого князя.

— Хто ти, проклятий стерваку? — прохрипів, подаючись у зад. — Гадаєш, що налякаєш нас своїм собачим хвостом на голові? Гей! рата!

З брязком та тупотом вибігли зі стаєн та з дворища ратники і стали товпитися біля князів, пятаючи тятиви на луки та напинаючи самостріли.

Але в тієї хвилині лицар одним движком підняв на личник шолома й усім явилося гарне хочай бліде лице молодого Юрші.

— Се той, що пропав від року, — пояснив зібраним мужикам Коструба та не має права на свою землю.

— Я Андрій Юрша! — сказав тимчасом Андрійко до князів, і ти, князю Кириле, добре мене знаєш.

— Ха! ха! ще краще ти мене! — зареготався князь Кирило.

Хвильку гляділи собі в очі оба і нагло вхопився Андрійко за серце.

— Ах! то се таки ти!... — погадав, а його гарне лице одичіло в мить, налилося кровю. Поступив крок вперед.

— Геть відсіля! — гукнув, аж коні найблизчих ратників присіли на задах. — Геть ви всі, а ти, — тут вказав рукою на князя Кирила, — добудь меча, щоби нинішнім днем закінчилося наше знаомство!

І швидким рухом вирвав із піхви меч. Та в сю мить Коструба, Грицько та юршівські мужики перегородили його від князя Кирила.

— Не забудь, достойний боярине, заговорив найстарший у громаді кметь, — що ти на копному суді, а не в степу. Тут про нашу шкіру йде річ, то і ми мусимо знати, хто

нам голова. Знаємо і ми, що в вас є свої рахунки і радо-поможемо вам звести їх як слід. Ми всі будемо свідками правосильности божого суду. Але покищо викажися своїм правом на волость небіщика боярина Василя Юрші!

На се закричали ратники як один муж:

— Ми всі поручимо за його право, та грамоту випишемо на спинях сих заволок!

Андрійко успокоївся дещо і склонив голову перед громадою.

— Вибачайте, громадо, слова та вчинки воякові, який навик перше бити, а аж опісля доказувати своїх прав. У мене є потрійня порука. Перша, се сила моя і моїх ратників. Вона так само добра, як управління князів Глинських, або й ще краща, бо моїх ратників більше чим їхніх. Друга, се ось те дворнище, яке вже більше чим двісті літ є в посіданні роду Юршів. А третя ось се:

Тут Андрійко видобув ізза пояса завінену у платок грамоту великого князя Свитригайла.

— Грамота, єсть грамота! — гукали ратники й мужики та сейчас метнулися за попом, щоби її прочитав. По хвилі старенький піп вволив бажання громади, коли одначе прочитав, князь Кирило зареготався голосно.

— Бачу, справді, що ти, лицарю Андрію, сказився зо-всім, коли слухавш смердів. Ім яке діло до тебе та нас? Також і ся грамота, се клопоть телячої шкіри, більше нічого. Нема у Свитригайла сили припильнувати виконання заряджень та піякий біс і не пчихне на його писанину. Є в тебе сила, се инше діло, але також не мужицьке! Ха! ха! уважай, лицарю, щоби і ти не скрутив собі карку на мужицькій правді, як твій старий!

Се сказавши, видобув меч із піхви. В сіїт хвилі гукнув Грицько:

— Чи всі чули, що каже грамота?

— Всі, всі! — відповіли мужики й ратники.

— Як так, — заявив блідий мов труп від нетказаної люто-сти Андрійко, — то отсим беру посілля під мою руку, а по мені, розумієте мене? — тут вказав рукою на князя Кирила, — по мені управу надання поручаю Іванові Ко-струбі аж до приїзду могого дядька, воеводи Михайла Юрші з Волині, або когось другого, хто викажешся грамотою-руського, або литовсько-руського великого князя. Всі ви свідками могого заповіту!

— Так буде, як бажаєш, достойний боярине! — сказав провідник громади, — але нехай Бог та його Святі бере-режуть тебе та правду і дадуть тобі і правді побіду над супостатом. Як ти і твій рід ішли завсіди з громадою, так тепер всі наші бажання за тобою!

— З Богом у біт! На суд заволоку! — кричали мужики, а ратники добували мечів та топорів, щоби берігти святости Божого суду.

Жваво скочили до себе противники, князь Кирило з диким окликом мов хижка птиця кицуєся на противника, який довів щитом усі лискавкові удари князя та повертався лицем до ворога. Сам зрідка тільки задавав удар, а тоді наче тріски, летіли зі щита противника округи металю та обривки шкір. Уже меч князя виписав на гладкій верхні Андрійкового щита всілякі узори, та ще ні разу не доторкнувся ні шолома, ні збруї. Вкінці проминув перший порив завзяття, оба противники станули на місці і тільки обмінювалися ударами. Князь Кирило був безумовно подвижніший від Андрійка. Він видко одідичив по татарських предках дикість степовика і його рухи були необчислимі, нагальні, скорі. Пізнав було одначе, що недоставало йому вправи та лицарського поміркування у двобою. Двобій був для нього не звичайним, щоденнім лицарським ділом, так сказатиб, працею, а впливом злости грабіжника, якому відібрали добичу. Зате Андрійко здавив у собі на хвилю жадобу пімсти за смерть батька та загарбання посілля, тому не бракло йому потрібного спокою, а коли замітив, що його противник починає томитися, рішився завдати останній удар.

Зібрався в собі і похилився дещо наперед, наче бажав глянути в очі противникові, а сам рупив з місця. Голосний оклик радості привітав його виступ, бо несвідомі Юршівці починали вже про нього боятися, бачути жвавість князя, а його повільність. І тепер напірав більше щитом та лівим раменем ніж мечем, а всі удари, які завдавав противникові, були звернені на його праве плече. Чимраз густіше летіли удари на щит князя Кирила. Дармо намагався він заставлятися від них мечем. Меч Андрійка вминав виставу і вдаряв об щит, який підставляв йому князь. Чимраз ближче підходив Андрійко до князя, аж сей подався і став поволі уступати. Рука під щитом мліла та боліла, а відбитий меч опадав аж до боку. Князь знесилювався. Тоді стрілою кинувся Андрійко вперед та щитом ударив противника так, що сей заколебався на ногах. У слідуючій хвилині повис меч над головою князя і він підняв щит і меч, сподіючись знову удару з правої сторони. Та в сей мент упав меч Андрійка найсильнішим ударом із усіх, які задавав досі, але не на правий, а на лівий бік князя, на карацену, яка ослонювала шию. Не протяв її зовсім, але продер кільканацять сталевих звен, протяв бочку та шийні мязи. Наче підтятий дуб звалився князь у порох, відкинувши меч та обломки щита. Кинув меч і Андрійко і прикляк біля уміраючого князя.

— Признайся, князю Кириле, прилюдно до скритовбійства, яке довершив недалеко відсіля над моїм батьком, признайся, а одержиш прощення, конечно для тебе на сьому другому суді там...

Мутні очі князя звернулися до Андрійка. Крізь пальці лівої руки, якими намагався заткати рану, бухала кров у мірових відступах часу, але все слабше і слабше.

— Уміраю! — прошептав князь Кирило, — попа! Так, то я вбив Василя... прости!

— Хай простить тобі Бог, як прощаю я! — сказав грімко Андрійко й устав. До вміраючого підійшов піп із хрестом і Грицько, який зі свого сагайдака добув у платину завинену стару, заржавілу стрілу. Він поклав її вміраючому в руку, але сей уже не пізнав її. Його лице нагло осунулося, пожовкло, очі станули в стовп, усе тіло випрямилось і... вже труп тільки лежав перед громадою.

А тоді і піп і Андрійко вклякли над ним і молилися. Через увесь час двоюю та при останніх хвилях князя громада мовчала мертвецьки, тільки князь Семен підняв руки горі, наче побачив яке страхіття і подався в зад, поміж своїх ратників. Аж устали піп і Андрійко, а Грицько закликав звінким голосом:

— Усі бачили, як виявилася Божа правда. Злочинець поніс заслужену кару. Хай оправдає його найвищий суддя на небеси, а ми віддаймо честь і поклін законному власникові волости і побідникові.

— Слава! Слава! — закричала громада.

Та в сій хвилі наче стріла з ручної метавки перебіг князь Семен простір, який ділив його від Андрійка і підняв руку з ножем.

— Здохай, псявіро! — хрипів і хапаючи за плече молодця, глядів місця, де вістрам мігби досягти тіла. Відрухово кинувся молодець у зад, одначе хто знав чи утшовби був смерті, або хочби важкої рани, якби не меч та щит князя Кирила. На біду зачіпив за них ногою князь Семен, а заки відзискав рівновагу, прискочив Коструба, ухопив обома руками опалілого князя й підняв мов kota понад голову. У слідующий мент, наче справді кіт, якого хазяйка викидає з хати, полетів князь між своїх ратників так, що падучи, повалив з ніг тріох чи чотирох із них. Повалені утворили один великий клуб, з якого на всі боки торчали руки, ноги, довгі рогатини та піхви мечів. Вмить змінився поважний настрій у виду забавних зусиль повалених устати на ноги і голосний регіт залунав у громаді.

Але опалілий зі злости князь не тямився вже. Уставши, приказав ратникам ударити на Андрійкову дружину, а й сам скочив на коня. Та ратники не послушали, бо бачили рішачю перевагу по стороні противника. Вони придержали

князя Семена, підняли вбитого Кирила, уложили на віз і виїхали з посіддя. Поїхали самі, бо переселенці, побачивши Юршівські порядки, остали та прохали в Андрійка дозволу поселитися таки тут. Андрійко згодився на се і таки тої самої днини, після обіду став переводити в діло свої замисли. Переведені Свиртригайлом у боярську службу Грицькові ратники, розселилися вже були поза Россю, Сіноюхою, Тикичем і побудували собі хуторі та селища у балках та яругах, обезпечили хати ровами, частоколами, валами, і поставили біля нив із кругляків малі хатини, яких підвалини глибоко вкопували в землю. Оттут у ті хатини мали тікати хлібороби в разі наглого нападу Татарви. Андрійко установив десятників, сотників та йменував Кострубу тисяцьким. Відтак узяв пришелців із Задніпровя та бідниць у замкову службу, яка мала оброблювати боярські поля. Ратну службу мали повнити по черзі бояри-ратники, а всі мешканці мали оплачувати певну данину на виживлення залогі дворища. Оттак швидко і справно полагодив Андрійко за поміччю Грицька, Коструби, тіуна та громадського голови усі важливі справи. Боярський суд мав відбуватися раз у місяць, копний, громадський раз у рік на Івана Купала.

Того самого вечера Грицько виїхав у Чорнобиль, а Андрійко вперше від двох літ спочив під стріхою предків.

XXIX

Надійшов липень та серед ненастанньої праці летів день за днем швидко, наче придорожні дерева попри їздця, який їде чвалом.

На Поросі було ще чимало ліса, який треба було корчувати, по хатах та укріпленнях чимало ще було роботи при насипах, обтісуванні бальків, покриванні дахів. Одні займалися сим, другі виробляли вози, плуги, борони, домашню утвар, виправляли шкіру, або їздили у Київ за зелізом. У дворищі боярина повстала кузня, у якій робило ковальську роботу двох Корманичан, а лоскіт молотів не втихав до пізньої ночі. Аж прийшов кінець липня, а з ним жниво. Опустіли оселі і все, що жило, спішило в поле. Оставали тільки чергові ратники, яких Андрійко ніколи не пускав ні в поле, ні домів, а велів нести вартову службу, як колись у Луцьку. Кождої хвилі міг бач повнитися татарський загін, або дружина князя Семена Глиньського.

Аж тепер мав Андрійко хвилину свобіднього часу, бо працями в полі орудував краще за нього Коструба. І аж тепер полетіла його гадка до Офки. Саме тепер у неї му-

сіла прийти на світ дитинка, — його дитинка! Філя ніжності заливала його свідомість та витискала з очей сльози зворушення. Як передше горда, самолюбна Офка будила в ньому тільки пристрасть, так тепер Офка-мати наповняла його душу якоюсь дивною мішаниною поважання, захвату, любови і туги. Туга ся обзивалася в його серці живлово, могутчо і здавалося, що Андрійко згаку скочить на коня і пошумить лісами на північ. Але ся туга, се одно, що остало з давнього Андрійка. Опроче був се вже муж, тямучий, досвідній муж, який добре знає, що йому робити, а чого ні. Він поборював у собі тугу, а вільні хвили посвячував пристроюванню гніздочка для своєї кралі. Та ось тут оказалась потреба поїхати у Руду до князя Носа по зложені там достатки небіщика батька... І тоді вперше від візду із Луцька почув Андрійко щось як грижу совісти...

Яким лицем стане він перед... нею? Вона ждала на нього, її остерігала його перед Змієм Гориничем, а він?... Ба, Змій перемінився у Ангела, який і приведе йому ангелятко, а Мартуся сеж тільки цвітка на шляху його життя. Се фіялка, а тамта се рожа, яка упоїла його своїми нахощами на весь вік. Та все таки важко буде глянути в очі дівчині...

Дармо переконував себе Андрійко, що між дітьми, — бо два роки тому назад дітьми були і він і вона, — нема ніяких приречень, надій, почувань, а є тільки діточі іграшки. Роздратування огортало його на гадку про подорож, аж вкінці рішився післати туди у вересні самого Кострубу, коли сам їхатиме у Незвище.

Та ось при кінці серпня дучилися події, які не дозволили Андрійкові покинути посілля. Над гірським Тикичем появилися татарські загани, які йшли буцімто на поміч великому князеві, а на ділі гляділи тільки добичі, де б її не наїшли. Татари застали, як звичайно, поготівля в Юршівці та варти по всіх хуторах, наїжені частоколи, глибокі рови та вправних стрільців. Тому підпалили тільки кілька пільних вартівень та забрали дещо товару з пасовиць, а там переправилися через Рось за кінськими хвостами і счезли. Вслід за ними надїхав князь Семен Глинський з ватагою комонників, який голосив усюди, що князь Жигимонт Кейстатович узия у неволю Свитригайла й сам став за згодою Ягайла великим князем Литво-Руси. Розказував також, що князь Жигимонт іде як прихильник простолюддя, а ворог вельмож та князів. Тому й рід Глинських волить його, чим великопанського Свитригайла і йде займати княжі й боярські волости на імя Жигимонта.

На щастя, простому народові та боярам-ратникам так гарно жилося в Юршівці, що ніодин не повірив теревеням князя Глинського. При першій спробі здобути найблизчіт

хутір силою, упало двацять княжих ратників і князь вернув з нічим у Черкаси. Всетаки поготівля треба було держати далі, а своєю дорогою з Києва надоспіла вістка, що справді Жигимонт за порадою князя Гольшанського напав у Опшяні на двір Свитригайла та мало що не захопив його живим у неволю і не видав Полякам. Але він являвся тільки провідником Литовців, яким надоїла прихильність Свитригайла до руських князів, а литовських вельмож до Свитригайла. Сіх князів та вельмож вязнив, мучив та казнив люто, жорстоко князь Жигимонт, проти них підбурював мужиків, рабів, путних бояр, замкових слуг. Запалали дворища, але тільки найдикиші живла між Литовцями та помічні польські полки перейняли на себе сю катівську службу. Литовський люд та руські мужики зрозуміли протягом сіх двох років, що боротьба, яка ведеться, се боротьба за княжі волости, а не за волю народу та оставали дома. Литовців навчили сього ливонські і пруські кнехти та польсько-мазовецькі ватаги, Русинів, крім ворогів, ще княжі ратники і татарські та молдавські союзники. У Київ прибув Михайло Юрша як воевода і став сейчас робити приготування до оборони города перед Жигимонтовими сторонниками, або перед тамахами князя Семена Глиньського, який завсіди мав зносини з великим князем Москви та татарськими ханами.

Вельми зрадів Андрійко, почувши се і сейчас вирядив післанця до воеводи Михайла, щоби зволив прибути до Юршівки, оглянути нові порядки, заведені у волости після смерти брата Василя. Йому бажав віддати опіку над поліллям на випадок якого нападу, а покищо ладився до дороги у далеке Незвище. Поспівуючи та посвистуючи, доглядав майстрів, які робили великий, широкий віз із легкого та трівого дерева й обковували його залізом. В ньому мала поміщатися підчас далекої подорожі Офка з дитинкою... Андрійко аж плакав, уявляючи собі свій поворот верхом біля навантаженої брики, у супроводі срібlistого сміху „її“, веселих окликів народу та... плачу наляканої дитинки. Аж ось на два дні перед виїздом, десь з кіпцем вересня несподівано появився у дворищі... Грицько.

Навіть тоді, коли вертав із Чорториська, не виглядав Грицько так блідо, так пригноблено як тепер. Півпанциря не було на ньому, тільки якийсь старий, подертий досевиті каштан, на якому збруя повитискала всілякі узірці. Аж по пояс покривала грязь його короткі, ремінні волокни та подерті мужицькі чревії з невиправленої шкіри. При боці теліпався меч з обломаною поперечкою та оббитою головою рукоятки, а на плечах перемоклий, отвертий сагайдак з двома чи трьома зарядними стрілами та напнятим луком. Видко Грицько не мав часу, або й охоти здіймати тя-

тиву, а через те тратив лук усю силу та тугість. Невмиване лице, заросле чорним волоссям, було темне та брудне, руки наче земля-мати осінню, обліплені болотом та кровю. Аж у долоні плеснув Андрійко, побачивши давнього слугу в такому виді.

— Грицьку! що тобі? де так прибрався? — крикнув.

— Де? у світі, боярине! На світі осінь, грязюка, пещастя, то й я достроївся до сього. Нечисть, обідрання, недбальство, сумерк усіх гадок, бажань, хай чорт пірве все таї мене разом з усім!

Мимохіть поблід Андрійко, наче щось укололо його в серце.

— Ти з Чернобиля? — спитав.

— Егеж! Та я не про те говорю. У Чернобилі все гаразд. Князь Нос частенько навідувався до вдови та спиріт по небізику боярині, діти вирости, здорові, хоч і сумні. За добрий був бач боярин Микола, щоб його швидко забули свої...

— Ну, то чого ніби дуєшся?

— Чого? А ось хочби й тому, що тому два роки брався Михайло Юрша боронити Луцька, боярин Микола думає про Перемишль, а сьогодні і Юрша і ти пильнуєте Київ та й раді, що маєте кусень хліба...

— Щож? — відповів Андрійко непевним голосом. — Не могли ми повернути у наш бік ладу світа, то живім хоч надією, що наші діти, чи внуки доживуть свободи народу...

— Надією? Хліба самодурством! надією і мухи не вбеш! Нам не треба надій. Надіялися ми на Свитригайла, другі надіяються на Жигимонта, а все те нінащо не здалося. Побив Несвизький Бучацького, побив Жигимонт Свитригайла, а мужик остав сим, чим був. А ось тепер надіявся великий князь на побіду, з тріох боків ішли вороги на Польщу і що з сього? один Заремба скрутив йому голову...

— Заремба кажеш?

— Так? Я найшов при ньому письмо від князя Семена Гольшанського, з якого виходить, що Заремба уложив цілу справу з Жигимонтом.

— Якжеж ти попав на слід Заремби? Відкіля дістав у руки його листи? Хто тобі їх прочитав?

Андрійко живо занявся справою. Заремби, бач сам обавлявся, а саме його впливів на княжих дворах. Він дрожав за судьбу свогого незаконного подружжя. Важко зітхнув Грицько, збираючись розказувати, але вкінці таки спромігся на слово.

— Питаєш, як я добув папір? З кишені Заремби! Питаєш, як я напав на його слід? Вертаючи з Незвища...

— То ти був у Незвищі?...

— А був! — спішно, наче мимоходом, кивув Грицько.
— Вертаючи, стрітив я його на вузькій стежині у лісі з двома товаришами, ну і маю його листи.

— То він віддав їх по добрій волі?

— Не зовсім! Принайменче я не знаю, чи вчинив би се був, чи ні, бо і не питав про се, тільки сейчас всадив стрілу в око..

— Ах, то ти вбив його? — зірвався з місця Андрійко й великими кроками став бігати по кімнаті.

— Так! А тоді його товариші накинулися на мене і ми змагалися зі собою довго. Але вкінці мене взяла злість і я повбивав обох Ляшків. Щастя мое, що в мене була зброя, а то хто знає, що булоб зі мною. Щож хочеш, боярине? Я обіцяв Зарембі стрілу, треба було додержати обіцянки. Шкода тільки, що се не сталося пів року сьому. Не булоб тоді перевороту в Опшяні..

Грицько замовк, а Андрійко здержався у своєму проході.

— Чому замовк Грицько? — питав себе, — чому не розкажує за Незвище? Смерть Заремби облекшувала прещінь усе і йому і Офці і Свиртригайлові... Чомуж отже дуся Грицько? Не вжеж Кердевич?...

Щось стиснуло його за грудь, а тиск відходив все вище і вище аж до горла. Підійшов до сидячого і вдивився в його посумнілі очі, наче глядів у них пояснення сього, що не доказали уста.

— Говори! — начав здавленим голосом, — ти був у Незвищі. що там сталося? Ти мовчиш? Кажи! на муки та кров Христа Спасителя, кажи! Тиж знаєш, що я туди вибіраюся.

Грицько відвернув очі та став глядіти на стіну, наче вперве бачив на віку таке диво.

— Не ма чого тобі туди їхати, боярине! — сказав. Смертельна блідість розлилася на лиці молодця.

— Грицьку! застогнав слабнучим голосом, немуч мене, змилуйся! Тиж знаєш, що там моя жінка і дитина...

Грицько закрив очі руками і хриплим голосом відповів:

— Нема там уже ні того, ні другого. Важко діткнула тебе Божя рука, боярине! Та ти...

— Якто? Кердевич?...

— Ні! смерть забрала їх обійко, тобі на сльози і жаль, а їм на вічні радощі..

Андрійкові замиготіло щось у очах, наче топори та мечі товпи ворогів. Хтось вирвав йому з грудий серце та

здавив горло зелізними кігтями... І без стону та крику з ломотом мов падаючий труп, грянув Андрійко на долівку...

На найвищому місці Незвища посеред ліса, під трема білопенними березами — свіжа могила. Високий дубовий хрест благословить своїми раменами насип жовтявого піску та купу дернини, яку зладили гробарі, щоби нею обложити могилу. Ні напису не видно на хресті, ні цвітів на гробі... Осінь... цвіти повяли як отсеї, що спить під жовтим піском між корінням беріз. Мрачне, захмарене небо нависає над могилою, якесь важке, оловяне, а хвилями холодний вітер мече краплі дощу на хрест, могилу та жовті листочки, які устипають землю. Довкола дещо вільного простору, а далі кругом стіною ставули червоні сосни. На їх вершках змоклі ворони кричуть та раз-у-раз обтрушують краплини дощу з чорних крил. Впрочім усе тихо, тихо, наче передчуває, що невдовзі вже гляне туди з над Чортового болота Ангел смерті...

Біля могилки дубова колода. З неї то саме вирубали сеї високий хрест, та чималпий відземонок ще остався. На сїї то дубовій колоді сидить високий, дебелий муж. Його вітром та віком поорані черти стягнені в маску безмежного болю, жалю, розпуки. Одначе ні слезини не видно з сіро-синіх, мутних очах. Руки спочивають на головні довжеченого меча, наче виковані разом із мечем з одної грудні граніту. Сеї лицар се нагробний пам'ятник; се символ сили, яка плаче на гробі краси...

Не час і не два сидить уже Кердеевич на гробі Офки. Не час і не два розвіває вітер побілілий волос на його голові та шмагає його ледяним дощем. Не час і не два мучать його душу гадки... сі сумні, страпні гадки, що то наче вороння стерво обсідають погружену у безпросвітній скорбї людину. Вони чорним серпанком прислонують минуле, теперішнє та майбутнє, відбірають ясність очам, мову устам, а слух заповняють невисказуваними словами безнадійности, заперечуванням усього живучого, наче тут під березами поховано весь світ.

Чи ж не було так і на ділі? За сю помершу красу, за чар її очий-зір, за її соняшний усміх проміняв свою душу, Бога, віру, народ, ба й своє ймення на віки вічні, подав усе те в неславу, чим квіталося колись його серце... А тепер? І краса і усміх і зоряні очі, усе те там глибоко у жовтому піску, поміж вузловатим корінням беріз, а його душа чорним вороном криче над його сивою головою. Розпад, загибель, смерть! Усе життя хиблене, всі стремління підтяти,

наче ся деревина, з якої можна уже тільки витесати нагробник.

Темніло. Замовкли ворони у гиллі, вітер утих, устав і дощ.

Тільки від часу до часу з березової гильки спадала з легким шорохом краплина дощу на розмоклу замлю на білій хрест та на похилену сиву голову. Часами летів з гори і блідо жовтий листок, наче на останнє працання вміраючої природи живим та мертвим... мерцем.

Та ось чиясь рука спочила на плечі сидячого. Лівиво підняв голову та глянув непритомно в гору. Над ним стояла похилена старуха.

— Не горюй, Грицьку! — сказала тихим голосом, не побивайся! Ти не знаєш, що весь минулий рік небіцка з сим приїзжим...

Рука Кердевича вхопила старуху за плече так сильно, що аж подалася з окликом болю.

— Мовчи! Чи я тебе питаю про се? Я знаю, знаю!

Його голос зразу різкий, ослаб, охляв, розмяк.

— ...Я знаю! — повторив у третє, — та проте ти знаєш... міні не треба було її вірности... вонаж не любила мене... міні треба було її, її самої, її очий, личка, її тіла, її голосу... ах! ти не зрозумієш мене, Горпино! Офка се не людина, се... ікона!

— Во імя Отца і Сина і Духа! — перехрестилася старуха. — Богові хулиш, Грицьку!

— Ні, Горпино, се неправда! Знав я дві святощі у світі: Бога на небі і її на землі. Вдоптав Він мої святощі в поліську грязюку, вдопчу її я його...

— Грицьку! — закричала старуха, хрестячи руками повітря над його головою. — Пек, пек, цур та пек! Пропадай, коли хочеш, сам зі мною, Незвищем та сим там Буцацьким, що жде у дворищі, але не клич проклону Бога на невинну дитинку!

Сиве волосся розхристалося довкола поморщеного чола, хустина зіснулася з нього, а у широко відчинених, запалих старечих очах, малювався жах. А у могутнє тіло старця, наче молодець вселився. Зірвався з колоди її ухопив старуху за плече. Його віддих свистів, а голос уривався.

— Дитинка, кажеш? То була дитинка? Де вона, де, де? Кажи, бо розторошу тебе таки тут, що ворони не дозбіраються твоїх старих костий. Де вона, де?

— Ах, се не твоя дитинка, Грицьку! — зітхнула стара, — але я не знала, що ти з нею захочеш зробити, тому сказала тамтому, що і дитинка померла... Се синок, він у хаті!

— То ти добре зробила, Горпино! — зрадів Кердевич. — се моя дитинка, бож Офка моя, а не його дружина. Господи! Прости незрячому прогрішення!

Вдарив себе в груди рухом покутника, а там швидким кроком молодця біг у дворище. З трудом посишпала за ним Горпина, постогнуючи та соплячи. Коли Кердєевич ухотив у дворище, челядь, яка привезла його з того берега Прип'яті, аж ахнула. Лице старости горіло румянцем, очі блистали якось дивно, руки дрожали...

Гей! або велика радість уходить із паном під дах дворища, або якась кров поллється сьогодні! сказав півголосом Герасим, старий слуга Кердєевича, глянувши на свого пана.

Староста вбіг у столову. Йому на зустріч піднялося з лави двох мужів: звісна усім „тінь“ Кердєевича, Михайло Бучацький і... патер Анзельмус, який від року вішався при дворі старости, сповняючи послугу писаря та посередника. Оба сиділи над чаркою.

— Прецінь раз вертаєте, достойний пане, між нас! — закликав Бучацький, — правда, правда, велике горе навістило вас а з вами і нас, — тут пан Михайло обтер рукавом спітніле лице, — але все таки живий!

— Де дитинка? — крикнув міжтим Кердєевич, не звертаючи найменшої уваги на обох галапасів,

Бучацький замовк і вмить штовхнув в бік патра. Сей кивнув головою і почав порпатися у торбі яку носив через плече на ремені, а Бучацький розставив широко руки та ліз обійматися до Кердєевича.

— То єсть дитинка! — тіпився, а його обросле салом лице аж сяло від радощів, — отже небіжка таки полишила вам „упомінок“ по собі... Гей, тож то тільки половина журби остає для нашого Грицька. Ось і патер під рукою, то ми її й охрестимо після умови з каштеляном таки сейчас...

За внутрішніми дверми почувлися кроки, Непритомно глянув Кердєевич на Бучацького і бачив, як патер видобував зі сумки „стулу“ та „бrev'яж“. І нагло скорчилося його лице, як лице тигра, який ладиться до скоку. Одним махом добув із піхви важений меч, аж вітер повіяв по лицях присутних і несвоім голосом проревів:

— Геть міні відсіля... заволоки!

Зі страшенним розгоном упав меч на одвірок, за яким мов привиди счезали Бучацький та Анзельмус і прорубав дерево. Кердєевич вирвав його, аж посипалися тріски і вже підіймав ногу, щоби кинути за тікаючими, коли рипнули двері від дальших кімнат і в них указалася покоївка Офки з малим клуночком на руках.

Кердєевич задубів. Меч держаний у руці поклав легенько мов перце на землю, а сам тихенько, щоби не полохати дитинки, скрадався до „няні“, яка усміхаючись жалісно, гляділа у легко румяне личко сплячої дитинки.

Глянув на неї і староста. Темні вії отіплювали ягідки тримісячного ангелятка, яке покоїлося у біленькій подушці, а малесенький, дещо розхилений, коралевий ротик відкрито покійно покинув кормлячу грудь.

Довго, довго глядів велитенський муж на дитинку, а черги його лица вигляджувалися звільна. Дрожачі руки витягнулися вперед, наче бажали узяти дитинку, але нагло затряслася його сяженна стать мов осина і припала до пеленок, а з грудий вирвалося якесь страшне хлипання ні то болю, ні то радости.

— Дитинко, дитинко! — лебедів кр'язь сльози, а взявши клуночок, став з легенька колисати його на руках. Коли за часок віддав дитинку заплаканий „няні“, лице його було спокійне, тільки на чолі та довкола уст прикипіла нова брижка скорби.

— Чи дитинка хрещена? спитав тихенько Горпину.

— Ні Грицьку, я не знала..

— То пішли завтра за попом! Хто кормить дитину?

— Жінка каланника Максима Вюна.

— Виділити йому пайку без данини та полюддя! А тепер ідіть! Муху помолитися.

Довго в ніч відмолював Кердеєвич гріхи своєї Офки, довго і щиро, бо се молився вперве, відколи підписав договір зі Зарембою.

Довго заходився Грицько Кознар біля Андрійка, заки молодцеві вернула тямка. Здавалося, що він поплатиться принайменше важкою недугою, бо всю ніч кидався в горящі та балакав нісенітниці, кричав, плакав, сміявся. Рапком порадив Грицько втомленому обмитися холодною водою, а після того зможений Андрійко проспав увесь день. Друга ніч минула вже спокійніше, третя зовсім супокійно, відко здорове, молоде тіло перебуло потрясення щасливо. Одначе не так було з духом, якого рани гоїть тільки час, а й то не завжди. Говіркий та моторний Андрійко замовк зовсім і ні слова не могли від нього добитися ні Грицько, ні Коструба, ні піп. Відрухово слухав усього, що до нього говорили та розумів кожде слово, але не вмів чомусьто виявляти власної волі та й навряд, чи мав її ще взагалі. Годинами вдивлявся наперед себе у простір та не бачив у ньому нічого. Плугаторі виїздили в поле та вертали домів, жінки копали буряки, рубали капусту, обривали садовину, об'язували соломою уліки, сільське життя було в повному розгарі, та на лице „боярина“ не завітав ні один усміх, ні одно слово не вийшло з його затиснених уст.

Аж біля зимного Миколи приїхали в Юршівку гості: Михайло Юрша та молодий Горностаї.

Грицько розказав воєводі все, що знав про Андрійкові переживання і воєвода аж тепер зрозумів, чому його братанич так нагло перестав займатися чимнебудь.

— Се душа занеклася в ньому від горя та зневіри, — сказав, — але він молодий, то й перебуде!

Він намагався всіми способами розрухати Андрійка. Розказував про завязту війну Польщі з ордемом, а Свитригайла з Кейстутовичем, про звірства сього останнього та про різні замаху на його життя. Вкінці показав йому на письмі похвальну грамоту від великого князя за погромлення бунтівничих князів Глинських та приказ берігти південні границі київського князівства, у якому воєводою назначався Михайло Юрша. Усього вислухав Андрійко спокійно, але не відповів ні слова. Тоді обурився на нього воєвода й ударив кулаком об стіл.

— Одвічай, хлопче, дядькові! — гукнув, — яж не говорю до стіни!

Андрійко стрепенувся, наче зі сну збудився.

— Вибачайте, дядечку, — відповів, — все те суєта! На неї й відповідати не стоїть.

— Суєта? Що за суєта? Се життя, а й ти живий до біса! — горячився дядько. — Тиждень сиджу в Юршівці, а ти ні словом не обізвешся.

Лице Андрійка помертвіло.

— Суєта! — шептав, — суєта! Я не живий чоловік, я й не жив ніколи, ні! Се, що ви звали життям, се злуда, брехня, суєта!

Надоїло вкінці воєводі промовляти до напів збожеволілого і він став займатися сам господарством, судити спори, пильнувати черги ратної служби, підстерігати Татар, або їздив у Київ. У дворниці остали самотно Андрійко й Горностаї.

Отупіння Андрійка дратувало Горностаю ще більше, чим воєводу, бо хочай воєвода любив братанича наче власну дитину, то все таки не був йому товаришем, а товариш завсіди швидче найде дорогу до душі товариша ніж родичі до душ дітей. Придивляючись до змагань дядька відсувати від Андрійка всяку згадку про минуле, Горностаї замітив, що саме тільки при згадках про Офку оживає його товариш. Ось раз, сидячи з ним самотно при огнищі, заговорив про Луцьк, про облогу, а вкінці про лицарські забави, князя Олександра та про Офку. На сю згадку оживилося лице молодця. Він став доповнювати спомини різними поясненнями і не стувся, коли розговорився на добре. До пізна в ніч не втихав Андрійко у своїому оповіданні. Його очі горіли знову давнім огнем, на бліде лице завітав румянець, він випив навіть чарку меду, а слідуючого вече-

ра, коли всі уклалися на супочив, сам заговорив про Незвище.

— Наша любов, — говорив, — се було останнє звено, яке лучило мене з життям. Хотьай померк блеск усіх моїх затій, хотьай велика, свята справа відбудови держави святого Володимира змінилася у звичайну собі крاملу, то Офка одна вказала мині ще ціль у життю: щастя. Боже! Як пильно берегла вона його, як запопадливо віддаювала від мене усе, що могло пошкодити нашому самодоволенню! Чула бач, що ся цвітка як і другі, зівяне швидко...

В очах Андрійка показалися сльози. Він тепер часто плакав, і здавалося, що зі сльозами спливає з його душі її отупіння.

— Не кажи такого, Андрійку, — відповів Горностаї, ведений якби пророчим духом, — правда, Офка булаби справді таким останнім звеном, тільки що не судилося її... Хто знає, може воно краще так, як сталося!

— Якто? — кинув Андрійко різко, хрипло, ворожо.

— Ось бачиш, вона привела тобі дитинку, а сама спокутувала усі гріхи, усю погань, які на ній тяжили... а було її доволі! Так як вона тепер зорить у твоєму спомині, вона чиста, ясна, наче Ангел... та не такою булаб вона для других. Всі гляділиб на неї як на повію, паплюгу, а навіть я, твій друг, бачивби в ній тільки другу Грету. А дитинка? Її виклялиб усі роди на Руси, показувалиб пальцями на байстрюка, бо піякий піп не звінчавби тебе з жінкою живого Кердевича. Хиба Поляки пригорнулиб вас троє як перевертнів, а й то після смерти старости, з яким мусілиб числитися. Тільки мертвому дарується все, живому нічо!

Андрійко встав з лежанки, на якій сидів і став звільна проходжуватись по кімнаті. Вкінці спинився при огні.

— Ти правду кажеш, Данилку! — сказав, називаючи Горностаї по імені вперве, від коли пізналися. — Осьтак не глядів я ще ніколи у мою пропавшу будуччину,

— Ся будуччина, яка пропала, була засуджена на смерть уже в зачатку. Сам кажеш, як дуже берігла її небіжка. Вона була досвідня, тямуча жінка і вона чула се, чого не бачив ти!

— Так, але бачу тепер і тим глибоше вбивається терновий вінець у моє серце... Молодій людині ціль конечна. Без неї жити годі. А навіщож жити, коли все розпалося мині під руками? У монастир піду хиба, відмолювати гріхи Офки...

— Не доливай води до Дніпра, Андрію! Сам знаєш, і віриш, що вона свята. Тож ти до неї молися, щоби вона за тебе прохала Бога про добро та щастя, не то що!

У друге глянув Андрійко з зачудуванням на товариша.

— Так! — говорив сей останній. — Постав слізний спомин про Офку високо, високо, там де вітає спомин батька. Вони хай будуть твоїми опікунами, та проте ти жива людина, живий по людськи! Сам кажеш, що небіжка вважала щастя ціллю життя. Глядиж його, того щастя! Що воно не було у Незвищі, сього доказала тобі смерть. На світі бачиш є не тільки зівялі цвіти! З кожною весною зпід снігу виростають свіжі...

Ся розмова мала переломове значіння для недужого молодця. З того часу він як не той сам став. Почав зразу ходити в ліс, відтак брав уже зі собою лук та цілими днями бавився ловами. Горностаї вірно додержував йому товариства та раз у раз піддавав йому пові гадки та розривки.

Найкращу одначе забаву винайшов Коструба, який роздобув у одного мужика присвоєного медведя - річняка. Незвичайно дотепний звір жив у вічній війні з дворовими собаками, від яких оборонявся ломакою. Вкінці, коли в улюбленіці Андрійка Білка появилися песята, медведюк ухопив їх разом із оберемком сіна, на якому спали і поклав між безлисте пруття верби, яка росла біля частоколу. Сам сів біля них і глядів, щоби не попадали на землю. Усі пси аж заходилися від брехоту, а Білка вила жалібно підносячи горі лабу. Та всі зусилля собак зігнати медведя з верби були безуспішні так, що вони вкінці побігли куди іноді, тільки Білка остала під деревом, Вона скавуліла зтиха, видко црохала медведя прощення провин та обіцювала вічний мир. По якомусь часі медведюк мугикаючи, ухопив знову песенята та поклав на давнє місце і з того часу устала війна між ним а собаками. Тоді дивлячися на „переговори“ між медведем на вербі, а собаками на землі, засміявся Андрійко у перве.

З весною приїхав воєвода з довшої подорожі та приніс вісти про побіди Свитригаїла та його союзників і не тямився з радости, коли побачив Андрійка поважним, та всетаки жвавим, моторним мужем.

— Гаразд! — сказав, — що протверезився; ось тепер найдеться й усе проче.

І справді. В маю 1433. року поїхали всі три по „достатки“ небіщика боярина Василя Юрші у Руду.

-- Не слід міні, Андрійку, балакати з тобою наедині, не слід і йти з тобою в сад! — говорила Мартуся, киваючи зі забавною повагою чорною, мов крило крука головою, — не слід міні казати тобі, „ти“, бо ти лицар з поясом та острогами, а я боярська дівчина „бояришня“.

Андрійко з легка засміявся.

— Певно твоя няня Московка таке тобі наговорила догадувався.

Повагом підтвердила Мартуся здогад, та проте обоє ішли далі. Майське сонце заливало потоками світла та тепла цвітучий сад, опияючі запахи обдавали їх відусіль, у гиллі дерев заливалися співом птички. Було тепло та свіжо, а вони обоє ішли тою самою дорогою, що осінню 1430. року. Одначе тепер Андрійкові бувби кождий дав двацять пять, шість літ віку, а Мартуся розцвіла на красавицю, яка наділа очі всіх.

— Чи тямиш, Мартусю, — почав по хвилі Андрійко, як ти розказувала міні казку про Змія-Горинича саме на тому самому місці?

Бистро глянула на нього дівчина зпід довгих вій.

— Я й опісля остерігала тебе перед його спокусою, та бачу, — тут румянець зацвів на її лиці, — що горе не оманило тебе за сих півтретя року... Воно так часто гостювало у тебе, що навіть виписало на твоєму лиці щось, чого не годна я прочитати. Невжеж ти не встерігся Змія?

— Ні, не встерігся, Мартусю. Я вистерігався його, доки він не прийшов та не приобіцав виречися ложі, брехні, злоби, а тоді стали ми у двох глядіти дороги до щастя. Але щож? Не судилося йому бути в парі зі мною! Він згинув, упав, а падучи, зранив моє серце. Усі мої змагання закінчилися зневірою, усі надії на успіх горем. Ось чому я сумний згадую сю гарну, щасливу хвилю, коли ти виправляла мене в світ добрим словом та поцілуєм... Не так думалося, як склалося.

— Ах, ти ще не забув? — відвернулася дівчина. — Та ти — додала по хвилі — говориш загадками і я не розумію тебе! Але одно я зрозуміла, а саме се, що ти бажав увести між живих людей Змія... Змія Змієм, Андрійку, для нього є тільки злочини та покута, життя нема йому на божому світі. Він чужий нам усім, він ворог Бога, віри, народу; він грішник-злочинець, або покутник, а кождий, хто з ним повяжеться, платить за се сердешною кровю.

— Гей! не так думалося, як склалося! — повторив Андрійко.

Нагло засміялася дівчина, наче хто розсипав по зеленій травинці срібlistий жемчуг.

— Щож! видко не так думали, як треба було! — сказала. — Та передумати недодумане не велика штука.

Ясвий її погляд стрітив сумні очі Андрійка.

— А тоді, — ківчила, — тоді й усе складеться як слід. Бліді ягоди Андрійка зацвіли румянцем.

— Мартусю, зірничко! — сказав, беручи її за руку. —

Спасибіг тобі за потіху, я знаю, що ти рада була облекшити мині труди колись. Так щож? Мої труди не довели до нічого!

На личку Мартусі появилася вираз досади чи невдоволення.

— Ти зробився пудний та недотепний і се твоя найбільша хиба! — відповіла. — Чогож тобі ще захотілося? Ти добув славу, імя, лицарський пояс, усі аж захлистуються від похвал так, що няня нераз аж сварить на мене за мої гордоці, що то мовляв мій витязь так відзначився... а тут забуваю, що те все нічо! Може й я нічо? Як так, то бувай здоров, іду собі геть від тебе! Не те обіцював ти мині при виїзді...

Аж тепер зрозумів Андрійко дівчину. Те відкриття, яке зробив, зразу бентежило його, але з живловою силою виривалося його життям утомлене серце до блискучої появи. Воно знову билося за любовою та щастям, але інакше як там далеко у Незвищі. Там воно горіло ярким полум'ям, тут цвіло тільки червоною цвіткою. Там шаліли бурі, тут легесенький майський легіт переміщував зі собою усякі пахощі та упоював ними уяву. Там глядів він в огненне море пристрасної роскоші, тут бачив у чистому мов сльоза кришталю, відбитку щасливої, безпечної, коханої будуччини. Що з сього, що у світі сумерк? У очах сеї дівчини зацвів розсвіт щастя...

— Не гнівається, Мартусю! Я не смію, не смів вірити в се, щоби ти не забула про те...

— Що колись думалося, то ще не склалося, бо хтось не догадався його зложити до купи! — засміялася дівчина і вирвала руку з долоні Андрійка. — Прийди сюди вечірком, то докінчимо розмови! Ось батько йдуть!

Побігла. На стежці показалося двох мужів у вигідних киреях, князь Нос та Михайло Юрша.

— Ти сам один? — спитав дядько.

— Ні... то єсть так, сам один!

Вовода зареготався.

— Уперве чую, синку, що ти пробрехався, а ся синя спідничка, що майнула у кущі, може се „полуденний біс“, або яка инша помана?

— Гарно починаєш собі, лицарю! — гримнув князь, — три роки і словом про себе не звістив нас, а тут ледви приїхав вже й спідничку найшов? Ще коби задержав те, що раз возме, а то всіляке бувало, та всіляке може і бути.

Та Андрійко сим разом порозумів у мить. Скинув шапку і вкляк перед старцем у покорі, складаючи руки так, як учив його Сташко.

— Як що ваша княжа милость позволять, то я радо задержу сим разом те, що бажаю взяти...

Вечірком стрітилися молодята у саді і сим разом не перепинив їм ніхто. При вечері обговорювали вже старі весілля, а Мартусю посадили враз із Андрійком на покутті. Та коли мужі остали самі, розмова зійшла сейчас на події, які розгрівалися на землях Руси, Литви та Польщі. Юрша як воевода великого князя, знав усякі подробиці, якими радо ділився зі старим, поважним та тямучим „сватом“. Вкінці зітхнув важко князь Іван.

— Пригадую собі, — сказав, — як сьому несповна три роки твої слуги, Андрійку, Грицько та Коструба балакали зі мною про самостійницькі змагання мужицтва. Вони казали правду! Тільки народ подвигне сам колись будівлю своєї свободи та окремішности. Князі, бояри, пани, які відірвані від нього, се тіни народу, які йдуть за сонцем, та ні раз не змінять ні його тіла, ні душі. Зайде сонце, покриють тіни увесь світ, та не на віки! Тому дбаймо, щоби при розсвіті не найшлися і ми поміж тінями, які розжене сонце, а між цвітами, які розцвітуться при його появі.

XXX.

Великокняжа крамола тяглася ще вісім літ. Не перепинила її ні смерть короля Ягайла, ні звірства Жигимонта, ні безсильність Свитригайла. Аж коли у цвітні 1440. року при помочі Скобенка убили князі Чорторійські Жигимонта, втихла боротьба. Багато деяких уступок виторгували руські князі та бояри для себе, але вони тільки виторгували їх. Розірвати креську унію не вдалося ні їм, ні Литовцям. Вони мусіли врешті піддатися переможньому впливові чужинців, які збитою масою ішли на схід та своїм напливом стирали з лиця землі невиросле з народу та невросле у нарід боярство.

Сонце заходило, а тіни укривали собою весь овид.

К О Н Е Ц Ь.

